

KS. STANISŁAW LIBROWSKI

WIZYTACJE
DIECEZJI WŁOCŁAWSKIEJ

CZĘŚĆ 1

WIZYTACJE
DIECEZJI KUJAWSKIEJ I POMORSKIEJ

TOM 1

OPRACOWANIE ARCHIWALNO - ŹRÓDŁOZNAWCZE

ZESZYT 2

WIZYTACJE W LATACH 1123—1421

LUBLIN 1965

PRZEDMOWA DO 2 I 3 ZESZYTU

Okres średniowieczny wizytacji kościołów i parafii diecezji wrocławskiej został zawarty w 2 i 3 zeszytach pierwszego tomu niniejszego opracowania. Jego krańcowymi datami są lata 1123 — początek fazy kujawskiej i pomorskiej opisywanej diecezji i 1563 — zakończenie soboru trydenckiego, który przez zastosowanie nowej metody w procesie wizytacyjnym i usprawnienie przebiegu wizytacji wywarł na nie wpływ bardzo istotny. Ponieważ akta wizytacyjne tutejszej diecezji z okresu średniowiecza nie przetrwały, nawet w najkrótszym ujęciu, do naszych czasów, możemy również powiedzieć, że zeszyty 2 i 3 przedkładanej czytelnikowi pracy omawiają właśnie wizytacje niezachowane¹.

Początkowo zamierzaliśmy wizytacje przedtrydenckie zmieścić w jednym tylko, drugim z kolei, zeszytach opracowania. Kiedy wszakże z jednej strony dzieło wielce się rozrosło a z drugiej zeszyty naszego studium, wydawane w czasopiśmie, ze względów technicznych nie mogą być zbyt obszerne, musieliśmy całość zgromadzonego i opracowanego materiału podzielić jeszcze na dwie części (zeszyt 2 i 3). W następstwie tego zeszyt 2 obejmuje wizytacje z lat 1123—1421 a zeszyt 3 — od 1422—1562.

Rok 1422 najbardziej nadaje się do takiego rozgraniczenia. Jak już powiedziano, właściwe sprawozdania wizytacyjne diecezji wrocławskiej sprzed soboru trydenckiego nie zachowały się. Na szczęście od roku 1422 można sobie urobić pewien pogląd nie tylko o przebiegu i sposobie przeprowadzania wizytacji ale także częściowo o zawartości ewentualnych ich protokołów na podstawie drobnych materiałów i zapisek źródłowych, rozsianych po aktach działalności konsystorza generalnego wrocławskiego, zachowanych od tego czasu, a dalej od r. 1437 w podobnych aktach kapituły katedralnej wrocławskiej, od r. 1467 w aktach konsystorza gdańskiego, od r. 1480 w aktach biskupów kujawskich i pomorskich oraz od r. 1516 w aktach kapituły kolegiackiej św. Piotra i Pawła w Kruszwicy².

Wizytacje kościołów diecezji kujawskiej i pomorskiej były przeprowadzane od jej początku. W ciągu wieku XII nie ma innych dowodów na ich odbywanie jak tylko istnienie kościołów i parafii, które trzeba było kontrolować, oraz urzędowych wizytatorów: biskupów a zwłaszcza archidiaconów. Od w. XIII wiadomości o archidiaconach oraz innych

¹ Librowski: Wstęp s. 121 i poniżej.

² Tamże s. 150—156 oraz niżej.

wizytatorach (delegowanych i dziekanach), a także o ich pracy, stale się zwiększają. Ponadto do poprzednich źródeł wizytacyjnych dochodzą nowe — w postaci synodów diecezjalnych, przed którymi należało dokonać wizytacji kościołów i na których wykonywano egzekucję powizytacyjną, oraz najstarszej ze znanych instrukcji wizytacyjnej z pierwszej połowy tego stulecia (*Formularz pytań*)³. Najwięcej jednak danych o wizytacjach, zarówno w tym wieku jak też do samego soboru trydenckiego, przynoszą uchwały synodów metropolitalnych gnieźnieńskich, obowiązujących również diecezję włocławską. W połowie w. XIV do znanych już poprzedników wizytacyjnych dochodzi nowa instrukcja (*Exhortatio visitationis*)⁴. Na przestrzeni w. XV zjawiają się aż cztery nowe wzory wizytacyjne: *Ordo subscriptus*⁵, pierwszy który wyraźnie nakazywał sporządzanie sprawozdań wizytacyjnych — na początku stulecia, ogólnego charakteru *Modus inquirendi*⁶ — z końca pierwszego ćwierćwiecza, *Forma inquisitionis*⁷ — prawdopodobnie z drugiego ćwierćwiecza, wreszcie nieznana z nagłówka instrukcja⁸ z drugiej połowy wieku. Poza formularzami, drobnymi materiałami wizytacyjnych dostarczają wspomniane już akta biskupów, konsystorzcy i kapituł. W ciągu pierwszej połowy w. XVI najwięcej dowodów na istnienie wizytacji zawierają statuty synodów prowincjalnych i diecezjalnych oraz akta działalności biskupów. Razem z wyliczonymi poprzednio i mającymi stałe zastosowanie w praktyce źródłami dostarczają one niemal wszystkich poprzedników i następników wizytacyjnych, spotykanych w całej pełni na przestrzeni w. XVII—XIX⁹.

Z postanowień synodów, zwłaszcza prowincjalnych widać, że w XIII stuleciu wizytacje kościelne były w tutejszej diecezji, zresztą jak w całej metropolii gnieźnieńskiej, nie tylko dobrze znane ale także całkowicie ugruntowane; na przestrzeni zaś w. XIV—XVI odbywały się one częściej aniżeli później i dziś, bo prawie corocznie, na skutek czego spowszedniały nie tylko samym wizytatorom lecz także po części wizytowanemu duchowieństwu i parafianom, tym bardziej że przeważnie przeprowadzali je wizytatorzy nie-biskupi¹⁰.

Wspomniane źródła wizytacyjne — do r. 1421 przeważnie rozporządzenia synodów i instrukcje, drukujemy w naszym opracowaniu w całości. Ponieważ do r. 1563 źródeł takich zachowało się stosunkowo niewiele i były najczęściej wspólne całej prowincji gnieźnieńskiej, obok zarządzeń diecezjalnych włocławskich dajemy również metropolitalne, kładąc te ostatnie, jako charakteru ogólniejszego, na

³ Zob. niżej — w bibliografii załącznikowej.

⁴ Tamże. ⁵ Tamże. ⁶ Tamże. ⁷ Tamże.

⁸ Zob. przyp. 61 w E XVII*.

⁹ Librowski: Wstęp s. 122—125.

¹⁰ Monum. Wład. XV, XVII, XIX—XXIII. — Fontes, I—III.

pierwszym miejscu. Z tego powodu, że źródła publikowane w 2 zeszytce w przeważającej większości są znane (a zamieszczamy je tu w celu zgromadzenia całości), krytycznego ich przedruku dokonujemy według średniowiecznych instrukcji wydawniczych¹¹, poprawiając w wielu wypadkach lekcję poprzednich wydawców. Pytania przedwizytacyjne formularzy opatrujemy w numerację, ujętą w nawiasy prostokątne; oprócz interpunkcji dodajemy do nich pytajniki. Publikując źródła wizytacyjne, najczęściej krótkie w obszernym opracowaniu, nie stosujemy, z powodów estetycznych, kursywy dla licznych partii pochodzących od wydawcy (nagłówki, rejestry, objaśnienia dotyczące przekazów źródłowych i literatury, przypisy tekstowe i rzeczowe).

Treść zeszytu 2, opracowana chronologicznie, dzieli się na rozdziały, którymi są poszczególne pontyfikaty biskupów kujawskich i pomorskich. Są to biskupi: Świdger, Werner, Onold, Stefan, Ogierz, Barto, Michał, Wolimir, Albierz, Wisław, Gerward, Maciej z Gołańczy, Zbylut z Gołańczy, Teodoryk (elekt), Jan — książę opolski, zwany Kropidło, Henryk — książę legnicki, Mikołaj z Kurowa i Jan Kropidło powtórnie — razem 18. Oprócz tego na początku każdego stulecia zamieszczono wiadomości o zmianach i wizytacjach, których nie dało się na pewno przypisać temu lub innemu biskupowi. Do takich czterech rozdziałów podobny jest pierwszy, poświęcony ewentualnym wizytacjom okresu kruszwickiego opisywanej diecezji. W sumie zeszyt 2 obejmuje 23 nierówne objętościowo rozdziały.

Każdy rozdział składa się z dwóch paragrafów. Paragrafy pierwsze są wstępami szczególnymi w kolejnych pontyfikatach, przedstawiającymi zmiany zaszłe w diecezji za rządów danego biskupa: 1) ogólne, 2) terytorialne, 3) personalne. Paragrafy drugie, stanowiące główny trzon opracowania, zajmują się wyłącznie wizytacjami: ich przebiegiem, sposobem przeprowadzania oraz sprawozdaniami, niezachowanymi z niniejszego okresu. W punkcie o zmianach terytorialnych, będących kanwą, na której najlepiej można śledzić i badać wizytacje w ich rozwoju historycznym, zasadniczą partią są wykazy dekanatów, a zwłaszcza parafii, klasztorów, kościołów i kaplic, podawane chronologicznie od r. 1325.

Z tego powodu, że do r. 1421, oprócz poleceń synodalnych, formularzy wizytacyjnych oraz kilku nominacji archidiaconów i wizytatorów, nie przechowały się właściwe akta wizytacyjne (sprawozdania i uwagi reformacyjne), zeszyt 2 posiada charakter raczej historyczno - prawny aniżeli archiwalny. Wstępy szczegółowe (zmiany na terenie diecezji) w przedstawionych pontyfikatach są

¹¹ Instrukcja średniowieczna. — Projekt Wolffa. — Friedberg: Wyd. drukiem.

obszerne a opisy poświęcone wizytacjom krótsze. Przyczyna tego leży w tym, że na przestrzeni w. XI—XIV powstała w diecezji zdecydowana większość istniejących później kościołów i parafii, co trzeba było w przypisach nie tylko udokumentować ale również szerzej wyjaśnić. Poczynając od w. XV parafii przybywało tu znacznie mniej, stąd też przypisów w następnych zeszytach nie będzie tyle. W skutek tego w treści zeszytu 3 nastąpi wyraźna zmiana na korzyść archiwistyki (wizytacji oraz ich dokumentacji), a od zeszytu 4, obejmującego lata 1563—1600, rzecz będzie się miała zupełnie odwrotnie do sytuacji powstałej w zeszycie 2.

Przypisy zeszytu 2 są bardzo liczne i obszerne. W każdym rozdziale zaczynają się one od 1. Kilkaset przypisów zredagowano w formie złożonej (a, b, c, d). Zastosowano je przeważnie w celu wyjaśnienia wymienianej po raz pierwszy miejscowości, posiadającej kościół parafialny, filialny lub kaplicę. W członie a) takich przypisów podano ogólne wiadomości — świeckie i kościelne o mieście, wsi i parafii. Miejscowości te starano się określać według obecnej administracji państwowej (powiat, województwo) i kościelnej (parafia, diecezja). Człon b) przypisów stanowi właściwą dokumentację przedstawianego tekstu pracy. W c) przytoczono pierwszą wzmiankę, napotkaną w źródłach i literaturze historycznej, o danej parafii, klasztorze, kościele czy kaplicy. Wreszcie w d) zamieszczono takąż wzmiankę o tytule kościoła albo kaplicy. Przy następnych wspomnieniach lub wykazach tychże miejscowości odwoływano się, w miarę potrzeby, do owych obszernych przypisów. Literaturę omawianego przedmiotu wymieniamy w przypisach chronologicznie czyli jak powstawała i narastała (aby i przez to śledzić rozwój nauki historycznej o poszczególnych zagadnieniach), naprzód w publikacjach źródłowych, następnie w opracowaniach, wreszcie w materiałach i pracach rękopiśmiennych.

W zeszycie 2 niniejszego opracowania stosujemy trzy rodzaje skrótów: 1) archiwów, bibliotek oraz ich zasobów, 2) źródeł drukowanych i literatury przedmiotu, 3) poszczególnych wyrazów i zwrotów. W trzeciej grupie wyrazy skracane uszeregowano według następującej kolejności: czasownik, rzeczownik, przymiotnik i przysłówek.

SPIS RZECZY

Bibliografia załącznikowa i skróty	[8]
1. Archiwa, biblioteki oraz ich zasoby	[8]
2. Źródła drukowane i literatura przedmiotu	[9]
3. Skróty wyrazów i zwrotów w przypisach	[28]
A. Wizytacje diecezji kruszwickiej (w. X—XI)	[31]
B. Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej w XII w. [42]	
I* Dane dotyczące całego stulecia	[42]
I. Wizytacje za rządów biskupa Świdgera (1133)	[53]
II. Wizytacje za rządów biskupa Wernera (1148)	[55]
III. Wizytacje za rządów biskupa Onolda (1161, 1180)	[56]
IV. Wizytacje za rządów biskupa Stefana (1187, 1198)	[57]
C. Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej w XIII w. [59]	
IV* Dane dotyczące całego stulecia	[59]
V. Wizytacje za rządów biskupa Ogierza (1207, 1212)	[69]
VI. Wizytacje za rządów biskupa Barty (1215, 1220)	[72]
VII. Wizytacje za rządów biskupa Michała (1222—1252)	[74]
VIII. Wizytacje za rządów biskupa Wolimira (1253—1275)	[87]
IX. Wizytacje za rządów biskupa Albierza (1275—1283)	[93]
X. Wizytacje za rządów biskupa Wisława (1284—1300)	[97]
D. Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej w XIV w. [104]	
X* Dane dotyczące całego stulecia	[104]
XI. Wizytacje za rządów biskupa Gerwarda (1300—1323)	[110]
XII. Wizytacje za rządów biskupa Macieja z Gołańczy (1323—1365)	[115]
XIII. Wizytacje za rządów biskupa Zbyłuta z Gołańczy (1365—1383)	[140]
XIV. Wizytacje za biskupa-elekta Teodoryka (1383—1384)	[143]
XV. Wizytacje za pierwszego pontyfikatu Jana Kropidły (1384—1389)	[144]
XVI. Wizytacje za rządów biskupa Henryka (1389—1398)	[145]
XVII. Wizytacje za rządów biskupa Mikołaja z Kurowa (1399—1402)	[148]
E. Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej w XV w. [153]	
XVII* Dane dotyczące całego stulecia	[153]
XVIII. Wizytacje za powtórnego pontyfikatu Jana Kropidły (1402—1421)	[159]
Summariusz	[172]

BIBLIOGRAFIA ZAŁĄCZNIKOWA I SKRÓTY

1. ARCHIWA, BIBLIOTEKI ORAZ ICH ZASOBY

- AAGn — Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (przechowujące)
- ABKP — Archiwum Biskupów Kujawskich i Pomorskich (zespół archiwalny w ADWł)
- ADCh — Archiwum Diecezji Chełmińskiej w Pelplinie (przech.)
- ADPł — Archiwum Diecezjalne w Płocku (przech.)
- ADWł — Archiwum Diecezjalne we Włocławku (przech.)
- AKGWł — Archiwum Konsystorza Generalnego we Włocławku (zesp. arch. w ADWł)
- AKKr — Archiwum Kapituły Kolegiackiej św. Piotra i Pawła w Kruszwicy (wytworzone i przech.)
- akta — akta działalności biskupów kujawskich i pomorskich (seria akt w ABKP), lub akta działalności kapituły katedralnej we Włocławku (seria akt w AKWł), wreszcie akta działalności konsystorza generalnego we Włocławku (seria akt w AKGWł)
- AKWł — Archiwum Kapituły Katedralnej we Włocławku (do r. 1946 przech., następnie zesp. arch. w ADWł)
- Arch. Wat. — Archiwum Watykańskie — Archivum Secretum Vaticanum (przech.)
- AUA — Akta Własne Urzędu Archiwalnego Diecezji Włocławskiej (zesp. arch. w ADWł)
- Bibl. Jagiel. — Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
- Bibl. Włocł. — Biblioteka Seminarium Duchownego we Włocławku
- E — dział AAGn, obejmujący pomieszczone ze sobą akta wizytacyjne kościołów i parafii archidiecezji gnieźnieńskiej (część Archiwum Arcybiskupów Gnieźnieńskich) i archidiaconatu kruszwickiego diecezji kujawskiej i pomorskiej (cz. Archiwum Biskupów Kujawskich i Pomorskich)
- G — dział ADCh, obejmujący pomieszczone ze sobą zesp. arch. lub cz. zesp. archiwów diecezji kujawskiej i pomorskiej: cz. Archiwum Biskupów Kujawskich i Pomorskich (akta wizytacyjne kościołów i parafii archidiaconatu pomorskiego), Archiwum Konsystorza Gdańskiego, szczątki Archiwum Konsystorza Generalnego w Tczewie oraz resztki grupy zesp. archiwów dekanalnych archidiaconatu pomorskiego
- kop. — kopiarze, kopiaiariusze (seria akt w AUA)
- Muz. Czart. — Muzeum Czartoryskich w Krakowie, obecnie oddział Muzeum Narodowego w Krakowie
- Reg. lat. — Rejestry lateraneńskie w Arch. Wat.
- Teki Narusz. — „Teki Naruszewicza” — zbiór rękopisów, znajdujący się w Bibliotece (Muzeum) Czartoryskich
- upos. — akta uposażenia biskupstwa włocławskiego: rewizje i rachunki dóbr (seria akt w ABKP)
- varia — akta różne (seria akt w ABKP, AKGWł i AKWł)
- wiz. — akta wizytacyjne kościołów i parafii diecezji kujawskiej i pomorskiej (seria akt w ABKP).

2. ŹRÓDŁA DRUKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU

- Abraham: Organ. Kość. — W. A b r a h a m : Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII. [Wyd. 3 — T. S i l n i c k i e g o]. Poznań 1962.
- Abraham: Studia — W. A b r a h a m : Studia krytyczne do dziejów średnio-wiecznych synodów prowincjonalnych Kościoła Polskiego. Nap... Kraków 1917. *Studia i Materiały do Historii Ustawodawstwa Synodalnego w Polsce*. Nr 5.
- Abraham: Synod. — W. A b r a h a m : Najdawniejsze statuty synodalne archi-diecezji gnieźnieńskiej oraz statuty z rękopisu Oss. nr 1627, z uwzględnieniem materiałów zebranych przez ś. p. B. Ula-nowskiego. Oprac... Kraków 1920. *Studia i Materiały do Hi-storii Ustawodawstwa Synodalnego...* Nr 6.
- Acta capit. — Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum se-lecta. Ed. B. U l a n o w s k i. Vol. 1: Acta capitulorum Gneznensis, Poznaniensis et Vladislaviensis (1408—1530). Kraków 1894. *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*. T. 13. — Vol. 2: Acta iudiciorum eccle-siasticorum dioeces[i]um Gneznensis et Poznaniensis (1403—1530). Kraków 1902. *Monumenta...* T. 16. — Vol. 3. Pars 1: Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioeces[i]um Plocensis, Vladislaviensis et Gneznensis (1422—1533). Kraków 1908. *Monumenta...* T. 18.
- Arch. f. österr. Gesch. — Archiv für österreichische Geschichts-Forschung. Bd 45, 52. Wien 1871, 1879.
- Arch. Kom. Hist. — Archiwum Komisji Historycznej PAU (Collectanea ex Ar-chivo Collegii Historici). Ser. 1. T. 5, 10 (s. 1—128: Inwen-tarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z roku 1534. Wyd. B. U l a n o w s k i). Kraków 1889, 1916. T. 5 = *Scriptores Rerum Polonicarum* t. 13.
- Arch. Kom. Prawn. — Archiwum Komisji Prawniczej PAU (Collectanea ex Archi-vo Collegii Iuridici). T. 1, 5. Kraków 1895, 1897.
- Arentowicz: Z dawn. — Z. A r e n t o w i c z. Z dawnego Włocławka. Włocławek 1928.
- Arnold: Terytoria — S. A r n o l d : Terytoria plemienne w ustroju administra-cyjnym Polski Piastowskiej (w. XII—XIII). Nap... *Pr. Kom. Atlasu Hist. Pol.* Z. 2: 1927 s. 1—126.
- Arnold: Władztwo — S. A r n o l d : Władztwo biskupie na grodzie wolborskim w wieku XIII. Warszawa 1921. *Rozprawy Historyczne Tow. Nauk. Warsz.* T. 1. Z. 1.
- Askenazy: Gdansk — Sz. A s k e n a z y : Gdańsk a Polska. Warszawa [1923].
- Bahr: Ostpommern — E. B a h r : Die Verwaltungsgebiete Ostpommerns zur her-zoglichen Zeit (bis 1308). *Allpreuss. Forsch.* Jg 15: 1938 s. 171—234.
- Balzer: Genealogia — O. B a l z e r : Genealogia Piastów. Kraków 1895.
- Balzer: Królestwo — O. B a l z e r : Królestwo Polskie 1275—1370. T. 1—3. Lwów 1919—1920. *Prace Naukowe. Wyd. Tow. Popierania Nauki Polskiej.* Dz. 1. T. 6—8.
- Bandurski: Hist. Solca — B a n d u r s k i — K o ś c i ń s k i : Historia Solca Kujawskie-go w zarysie. (Ku uczczeniu 600-letniego obchodu nadania miejscowości praw miasta). Bydgoszcz 1925.
- Baszkiewicz: Powstanie — J. B a s z k i e w i c z : Powstanie zjednoczonego Państwa Polskiego na przełomie XIII i XIV wieku. [Warszawa] 1954. *Pol. Akad. Nauk. Komitet Nauk Prawnych. Studia nad Hi-storią Państwa i Prawa*. Ser. 2. T. 1.

- Bellée: Polen — H. Bellée: Polen und die römische Kurie in den Jahren 1414—1424. Berlin 1914. *Osteuropäische Forschungen*. H. 2.
- Bieniak: Państwo — J. Bienia k: Państwo Miećława. Studium analityczne. Warszawa 1963.
- Bieniek: Uwagi — S. Bienie k: Uwagi nad powstaniem klasztoru w Strzelme i fundacjami Piotra Włostowica z około połowy XII wieku. *Bydg. Tow. Nauk. Prace Wydziału Nauk Humanistycznych*. Ser. C. Nr 3: *Prace Komisji Historii*. [Z.] 2 (s. 33—54).
- Bieszk. Walka — Ks. K. Bieszk: Walka Zakonu Krzyżackiego z Polską o przynależność kościelną archidiaconatu pomorskiego. Toruń 1927. *Rocz-i TNTor*. R. 34 (s. 1—53).
- Biliński: Szlachta — A. Biliński. Szlachta ziemi dobrzyńskiej za ostatnich Jagiellonów. Studium historyczno-heraldyczne. Przejrz. i do druku przyg. Z. Wdowiszewski. Warszawa 1932.
- Binerowski: Sprawa — Z. Binerowski: Sprawa krwawego tumultu w Gdańsku w XIV wieku. *Rocz. gdań.* [T.] 15/16: 1956/1957 s. 78—94.
- Biskup—Tomczak: Mapy — M. Biskup, A. Tomczak: Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w I: Rozmieszczenie własności ziemskiej [przyg. M. Biskup]. II: Sieć parafialna [przyg. A. Tomczak]. Toruń 1955. *Rocz-i TNTor*. R. 58: 1953. Z. 1.
- Bobinski: Gdańsk — S. Bobiński: Gdańsk wczesnodziejowy. Analiza planu miasta. Gdańsk 1951. *Biblioteka Gdańska. Seria Monografii*. Nr 2.
- Boniecki: Herbarz — A. Boniecki: Herbarz polski. Cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Ułoż. i wyd... (T. 15—16; ułoż. A. Boniecki i A. Reiski). T. 1—16. Warszawa 1899—1913.
- Borucki: Z. kuj. — M. Borucki. Ziemia kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym. Opis. przez... Włocławek 1882.
- Brandstätter: Landkr. Danz. — F. A. Brandstätter: Land und Leute des Landkreises Danzig, eine topographisch-historischstatistische Schilderung, im Auftrage der Kreisstände verfasst. Danzig 1879. (11 zeszytów).
- Bromsch: Kr. Bütow — G. Bronisch, W. Ohle, H. Teichmüller: Kreis Bütow. Stettin 1938.
- Buchalski: Bądkowo — Ks. F. Buchalski: Bądkowo. *Kron. Diec. włocł.* R. 21: 1927 s. 370—379.
- Buchholz: Starogard — J. Buchholz, A. Szklarski: Królewskie miasto Starogard. Starogard 1928.
- Buczek: Bisk. pol. — K. Buczek: Pierwsze biskupstwa polskie. *Kwart. hist.* R. 52: 1938 z. 2 s. 169—209.
- Budkowa: Repert. — Z. Kozłowska-Budkowa: Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. Z. 1: Do końca wieku XII. Kraków 1937.
- Bydgoszcz — Bydgoszcz. Historia, kultura, życie gospodarcze. [Oprac. Cz. Baszyński i in.]. Gdynia 1959.
- Callier: Kruszwica — E. Callier: Kruszwica. Inowrocław 1895. (Odb. z *Dz. kuj.*).
- Cat. Dioec. Vlad. — *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri [...] Dioecesis Vladislaviensis seu Calissiensis pro anno Domini 1873*. Varaviae. [Ten sam tytuł noszą katalogi z lat 1873—1881, wykorzystane w niniejszym zeszycie naszego opracowania].

- Chelmecki: Hist. Gniewu — T. Chelmecki: Zarys historii miasta Gniewu. Gniew 1933.
- Chmielewski: W rocznicę — W. Chmielewski: W pięćsetną rocznicę wzniesienia kościoła farnego w Nieszawie. Oprac... [Nieszawa 1928].
- Chodecz — Chodecz i okolica. Krótki informator turystyczno-krajoznawczy. [Oprac. koleg. red. Włocławek 1962].
- Chodyński: Biblioteka — Ks. S. Chodyński. Biblioteka Kapituły Włocławskiej. Oprac... Uzup. rozdziałem o katalogach i wyd. ks. S. Librowski: Włocławek 1949. (Odb. z *Kron. Diec. włocł.* R. 53—54; 1949—1950).
- Chodyński: Bisk. włocł. — Ks. S. Chodyński: Biskupi włocławscy. [Rps zaginął w czasie wojny 1939—1945].
- Chodyński: Konsystorze — Ks. S. Chodyński: Konsystorze w diecezji kujawskopomorskiej. Zebr. i spis... Włocławek 1914.
- Chodyński: Lisewo — [Ks. S. Chodyński] X. S. Ch.: Lisewo¹. *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 7: 1913 s. 332—339.
- Chodyński: Orle — [Ks. S. Chodyński] X. S. Ch.: Orle. *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 7: 1913 s. 364—376.
- Chodyński: Płowce — [Ks. S. Chodyński] X. S. Ch.: Płowce. *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 6: 1912 s. 135—144, 163—169.
- Chodyński: Pomorze — [Ks. S. Chodyński] X. S. Ch.: Pomorze. [w:] *Encykl. kość.* XX s. 396—414.
- Chodyński: Prał. włocł. — Ks. S. Chodyński: Prałaci i kanonicy włocławscy. [Rps z r. 1904, przech. w ADWł].
- Chodyński: Słońsk — [Ks. S. Chodyński] X. S. Ch.: Słońsk. *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 5: 1911 s. 85—95, 106—114, 140—147, 176—202.
- Chodyński: Sufr. włocł. — Ks. S. Chodyński: Biskupi sufragani włocławscy [i pomorscy]. Z akt Kapituły Włocławskiej zebr. i wyd... Włocławek 1906.
- Chodyński: Włocł. diec. — [Ks. S. Chodyński] X. S. Ch.: Włocławska diecezja. [w:] *Encykl. kość.* XXXII s. 55—80.
- Chodyński: Zam. kość. — [Ks. S. Chodyński] X. St. Ch.: Zamiana kościołów w r. 1765. *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 7: 1913 s. 148—150.
- Chron. pol. — Chronologia polska. Praca zespołowa pod red. B. Włodarskiego. Warszawa 1957. *Nauki Pomocnicze Historii.*
- Cod. epist. — Codex epistolaris saeculi decimi quinti... [T.] 1. Coll. opera A. Sokołowski et J. Szujski. Cracoviae 1876. — T. 2. Ed. A. Lewicki. Cracoviae 1891. *Monum. Medii Aevi Hist...* T. 2, 12.
- Cod. Pol. Lit. — Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae [...]. [Ed. M. Dogiel]. T. 1, 4, 5. Vilnae 1758, 1759, 1764.
- Cod. Pom. — Codex Pomeraniae diplomaticus oder Sammlung der die Geschichte Pommerns und Rügens betreffenden Urkunden[...]. Hrsg. von K. F. W. Hasselbach, J. G. L. Kosegarten, F. von Medem. Bd 1. Greifswald 1843 [— 1862].
- Cod. Pruss. — Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur älteren Geschichte Preussens. Ed. J. Voigt. T. 1—6. Königsberg 1836—1861.
- Cons. Dioec. Culm. — *Consignatio totius cleri [...], ecclesiarum parochialium cum filialibus aut adiunctis et capellis publicis [...] dioecesis Culmensis [...].* Culmae 1858.

¹ Autor pomieszał Lisewo, o którym mowa (w pow. inowr.), z Lisewem w pow. koñin., będącym dawn. parafią a obec. zwykłą wsią na ter. par. Skulsk (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 124).

- Const. Gnezn. — Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gneznensis [...]. Ed. cur. R. Hube. Petropoli 1856.
- Correns: Chr. Mewe — P. Correns: Chronik der Stadt Mewe. Graudenz 1897.
- Cramer: Gesch. Lauenb. u. Bütt. — R. Cramer: Geschichte der Lande Lauenburg und Büttow. Tl 1—2. Königsberg 1858. (Tl 2: Urkundenbuch).
- Curicke: Danzig — R. Curicke: Der Stadt Danzig historische Beschreibung. Amsterdam — Dantzigk 1687.
- Czacharowski: Norb. w Żuk. — A. Czacharowski: Uposazeme i organizacja klasztoru norbertanek w Żukowie od XIII do połowy XV w.eku. Toruń 1963. *Rocz-i TNTor.* R. 68, Z. 2.
- Czaplewski: Co posiad. Krzyż. — Ks. P. Czaplewski: Co posiadali Krzyżacy na Pomorzu przed jego zajęciem w roku 1308/9? *Zap. TNTor.* T. 10: 1935/1937 nr 8 s. 273—287.
- Czaplewski: Czanterz — Ks. P. Czaplewski: Gdzie leżał Czanterz? *Zap. TNTor.* T. 12: 1946 [druk.:] 1947 nr 1/4 s. 86—90.
- Czaplewski. Gdańsk — [Ks.] P. Czaplewski. Historyczny Gdańsk z końca X wieku. *Rocz. gdań.* [R.] 15/16: 1958 s. 5—52.
- Czaplewski: Kartuzja — Ks. P. Czaplewski: Kartuzja kaszubska, jej dzieje zewnętrzne, życie wewnętrzne, posiadłości i gospodarka. [Maszyn. w Red. *Rocz. gdań.*].
- Czaplewski: Kaszt. starog. — Ks. P. Czaplewski: Kasztelania starogardzka czyli zaborska. Studium historyczno-geograficzne. Toruń 1902. *Rocz-i TNTor.* R. 9 (s. 166—171).
- Czaplewski: Oficj. — Ks. P. Czaplewski: Wykaz oficj. gdańskich i pomorskich od 1467—1824 r. Pod... Toruń 1912. *Rocz-i TNTor.* R. 19 (s. 3—128).
- Czaplewski: Stosunki — Ks. P. Czaplewski: Stosunki narodowościowe w Kartuzji Pomorskiej. [w:] *Księga pamiątkowa 75-lecia Towarzystwa Naukowego w Toruniu.* Toruń 1952 s. 15—34.
- Czechowski: Historia — Ks. I. Czechowski. Historia kościołów strzelnieńskich. Strzelno 1929.
- Damalewicz: Vitae ep. — S. Damalewicz: Vitae Vladislaviensium episcoporum [...]. Opera et studio... Cracoviae 1642.
- David: Gilon de Toucy — P. David: Gilon de Toucy, cardinal-évêque de Tusculum et sa légation en Pologne. [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby.* T. 2. Kraków 1938 s. 117—138.
- Dąbrowski: Klaszt. w Żarn. — Ks. K. Dąbrowski: Rozwój wielkiej własności ziemskiej klasztoru cysterek w Żarnowcu w wiekach średnich. [Maszyn. w posiadaniu autora].
- Dąbrowski: Monogr. Chmiel. — K. Dąbrowski: Monografia Chmielna. Kartuzy 1936.
- Descr. Gnesn. — J. Korytkowski: Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis Gnesnensis et Posnaniensis [...] nec non elenchus universi cleri [...]. Auctore... (A. Archidioecesis Gnesnensis. B. Archidioecesis Posnaniensis). Gnesnae 1888.
- Diec. chełmn. — Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny [Oprac. zbiorowe]. Słowo wstępne: bp S. W. Okoniewski. Pelplin 1928.
- Dipl. Franc. — Diplomata, chartae, epistolae et alia documenta ad res Francicas spectantia [...] eruta. Edd. L. G. de Bréquigny et J. G. La Porte du Theil. Vol. 1—2. Parisiis. 1791.
- Długopolski: Łokietek — E. Długopolski: Władysław Łokietek na tle swoich czasów. Z przedmową J. Dąbrowskiego. Wrocław 1951.

- Długosz: Hist. Pol. -- J. Długoss1 [...] Historiae Polonicae libri XII (I—V)... [w:] J. Długosz [...] *Opera omnia cura A. Przedziecki edita*. T. 10—14. Cracoviae 1873—1878.
- Długosz: Lib. benef. -- J. Długosz [...] Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis [...], T. 1—3. [w:] J. Długosz [...] *Opera omnia...* T. 7—9. Cracoviae 1863—1864.
- Długosz: Vitae ep. -- J. Długoss1 [...] Opera (s. 337—549: Vitae episcoporum Poloniae)... [w:] J. Długoss1 [...] *Opera omnia...* Vol. 1. Cracoviae 1887.
- Dobrowolski: Dzieje -- K. Dobrowolski: Dzieje kultu św. Floriana w Polsce do połowy XVI wieku. Warszawa 1923. *Rozprawy Historyczne Tow. Nauk. Warsz.* T. 2, Z. 2.
- Dobrucki: Izbica -- Ks. A. Dobrucki Izbica Kujawska w promieniach „Coronaty”. Włocławek 1947.
- Docum. Bidg. -- Documenta ecclesias civitatis Bidgostiensis (Bromberg) concernentia. [Ed. E. Becker]. Berlin 1918.
- Dokum. kuj. -- Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku, Zebr. i wyd. B. Ulanowski. *Arch. Kom. Hist.* T. 4. Krakow 1888 s. 111—531. (*Script. Rer. Polon.* T. 12).
- Duda: Rozw. Pom. -- F. Duda · Rozwój terytorialny Pomorza Polskiego w XII—XIII w. Kraków 1909.
- Dziewulski: Postępy -- W. Dziewulski · Postępy chrystianizacji i proces likwidacji pogaństwa w Polsce wczesnofeudalnej. Wrocław 1964. *Prace Opol. Tow. Przyj. Nauk. Wydział Nauk Historyczno-Społecznych*.
- Dz. Prus -- Dzieje Prus Wschodnich. Praca zbior. Toruń 1935.
- Dz. z. kuj. -- Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące. Ogł. A. Pawiński: T. 1—5. Warszawa 1888.
- Elench. Dioec. Cuj. -- *Elenchus universi cleri dioecesis Cujaviensis et Pomeraniae. Cz. 2 Ordinis divini officii [...] dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae pro anno 1817 [...]. Plociaensiae [s]*.
- Elench. Dioec. Ploc. -- *Elenchus universi cleri dioecesis Plocensis. (Cz. 2 Directorii divini officii et sacriiicii [...] pro anno Domini 1820. Varsaviae)*.
- Elench. Dioec. Vlad. -- *Elenchus cleri saecularis et regularis dioecesis Vladislaviensis seu Calisiensis pro anno Domini 1863 (Cz. 2 Ordinis divini officii [...]. Varsaviae)*.
- Encykl. kośc. -- Encyklopedia kościelna. Podług teologicznej encyklopedii Wetzera i Weltego, z licznymi jej dopełnieniami, przy współpracownictwie [...]. Wyd. przez ks. M. Nowodworskiego [i in.]. T. 1—33. Warszawa — Płock — Włocławek 1873—1933.
- Encykl. Org. -- Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda. T. 1—28. Warszawa 1859—1868.
- Erml. Ub. -- *Ermländisches Urkundenbuch. Codex diplomaticus Warmiensis. Hrsg. C. P. Woelky, J. M. Saage, V. Röhrich, F. Liedtke, H. Schmauch.* Bd 1—4. Mainz — Braunsberg — Leipzig 1860—1935.
- Eubel: Hierarchia -- Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series [...] edita per C. Eubel, W. van Gulik, P. Gauchat, R. Ritzler, P. Sefrin. Vol. 1—6. Monasterii — Patavii 1913—1958.
- Exhortatio visitationis -- Exhortatio visitationis synodalis z diecezji włocławskiej z wieku XIV. Wyd. W. Abraham. *Arch. Kom. Hist.* T. 5. Kraków 1889 s. 219—229. (*Script. Rer. Polon.* T. 13).

- Fankidejski: Klasztory — Ks. J. Fankidejski: Klasztory żeńskie w diecezji chełmińskiej. Pelplin 1883.
- Fankidejski: Obrazy — Ks. J. Fankidejski: Obrazy cudowne i miejsca w dzisiejszej diecezji chełmińskiej. Pelplin 1880.
- Fankidejski: Utrac. kośc. — Ks. J. Fankidejski: Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej. Pelplin 1880.
- Fijałek: Chronolog. — Ks. J. Fijałek: Ustalenie chronologii biskupów wrocławskich. Oprac... Kraków 1894. (Odb. z *Przew. nauk. liter.*).
- Fijałek: O archidiak. — Ks. J. Fijałek: O archidiaconach pomorskich i urzędnikach biskupich w archidiaconacie pomorskim diecezji wrocławskiej w XII—XV wieku. Toruń 1899. *Rocz. i TNTor.* R. 6 (s. 125—172).
- Fiutak: Prał. kruszw. — Ks. A. Fiutak: Prałaci i kanonicy kruszwicy. [Mazszyn. z r. 1938, przech. w brulionie w ADW].
- Fontes TNTor. — Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes. [T.] 1—55. Toruń 1897—1964.
- Forma inquisitionis I — J. Sawicki: Analecta z rękopisów bibliotek warszawskich. *Prawo kanon.* R. 3: 1960 nr 1/2 (s. 317—323 nr 3: Forma inquisitionis in visitatione archidiaconi in parrochiis).
- Forma inquisitionis II — Forma inquisitionis et visitationis ex officio². ADW: ABKP, varia 1 k. 113—114v.
- Formularz pytań — Codex epistolaris saeculi decimi quinti... [T.] 1. Coll. opera A. Sokołowski et J. Szujski. Cracoviae 1876 (s. 350—351: Formularz pytań dla świadków synodalnych). *Monum. Medii Aevi Hist.* T. 2.
- Freytag: Das Archidiak. — H. Freytag: Das Archidiaconat Pommerellen der Diözese Wloclawek im Mittelalter. *Altpreuss. Monatsschr.* Bd 41: 1904 s. 204—233.
- Friedberg: Wyd. drukiem — M. Friedberg: Wydawanie drukiem źródeł archiwalnych. Metoda i technika pracy edytorskiej. Warszawa 1963.
- Frydrychowicz: Der Ritterorden — R. Frydrychowicz: Der Ritterorden von Calatrava in Tymau bei Mewe. *Altpreuss. Monatsschr.* Bd 27: 1890 s. 315—320.
- Frydrychowicz: Pelplin — R. Frydrychowicz: Geschichte der Cistercienserabtei Pelplin. Düsseldorf 1907.
- Gawarecki: Wiadomość — W. H. Gawarecki: Wiadomość historyczna o mieście Kowalu i o jego kościele parafialnym. *Przez... Pam. rel.-moral.* T. 25: 1853 s. 1—27
- Gdańsk — Gdańsk. Przeszłość i terażniejszość. Praca zbiorowa pod red. S. Kutrzeby. Lwów 1928.
- Glemma: Wizytacje — Ks. T. Glemma: Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510—1570. *Nasza Przeszłość.* [T.] 1: 1946 s. 43—96.
- Górski: Gdańsk — K. Górski: Pierwotny Gdańsk i dzieje jego zagłady. *Rocz. gdań.* R. 6: 1932 s. 51—81.
- Górski: Oksywie — K. Górski: Oksywie. *Rocz. gdań.* R. 12: 1938 [druk. 1939] s. 1—32.
- Górski: Państwo — K. Górski: Państwo krzyżackie w Prusach. Gdańsk 1946. *Wyd. Inst. Balt. Prace Naukowo-Informacyjne. Seria Pomorze.*
- Górski: Topogr. Kruszw. — K. Górski: Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy. *Studia wczesnośredn.* [T.] 2: 1953 s. 37—63.

² Formularz ten, jakkolwiek znajduje się w rękop., nie mógł być, jako akt jednostkowy, zamieszczony w punkcie 1 bibliografii, gdzie wyliczono same archiwa i biblioteki oraz ich ogólne zasoby.

- Górski: Ustrój — K. G ó r s k i. Ustrój państwa i zakonu krzyżackiego. Gdy-
ma 1938.
- Górzyński: Zamek — Ks. W. G ó r z y ń s k i: Zamek w Raciążku. Warszawa
w Rac. 1913.
- Grajnert: Witraż — Ks. J. P. G r a j n e r t: Średniowieczny witraż katedry
włocławskiej. *Kron. Diec. włocł.* T. 45; 1962 s. 178—184,
202—206.
- Grodecki: Immunit. — R. G r o d e c k i: Początki immunitetu w Polsce. Lwów
1930, *Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych*.
Nr 8.
- Gromnicki: Synody — [Ks.] T. G r o m n i c k i: Synody prowincjonalne oraz
czynności niektórych funkcjonariuszów apostolskich w Pol-
sce do r. 1357. Przez... Kraków 1885.
- Gromnicki: Świętopie- — Ks. T. G r o m n i c k i: Świętopietrze w Polsce. Kraków
trze 1908.
- Gruber: Die Marien- — K. G r u b e r, E. K e y s e r: Die Marienkirche in Danzig.
kirche Berlin 1929.
- Grudziński: Szczodry — T. G r u d z i ń s k i. Bolesław Szczodry Zarys dziejów pa-
nowania. Cz. 1. Toruń 1953. *Rocz- i TNTor.* R. 57. 1952. Z. 2.
- Grudziński: Uwagi — T. G r u d z i ń s k i: Uwagi o genezie rewolucji w Polsce
za Kazimierza Odnowiciela. *Zap. TNTor.* T 18: 1952 [druk.:]
1953 z. 1/4 s. 7—104.
- Grundb. Dirschau — Das Grundbuch der Stadt Dirschau. Hrsg. von E. K l o s s.
Danzig 1929, *Quellen und Darstellungen zur Geschichte*
Westpreussens. Bd 14.
- Gruse: Diecezja — Ks. F. G r u s e: Diecezja włocławska — 1326 rok. *Kron.*
Diec. włocł. T. 45; 1962 s. 176—179.
- Grześkowiak: Kat. — J. G r z e ś k o w i a k: Kilka uwag w sprawie lokalizacji
włocł. katedry romańskiej we Włocławku. *Kron. Diec. włocł.* T. 42:
1959 s. 215—217.
- Grześkowiak: Włocła- — J. G r z e ś k o w i a k: Wczesnośredniowieczny Włocławek
wek w świetle badań archeologicznych z lat 1957—1961. *Ziemia*
kuj. [T.] 1: 1963 s. 7—25.
- Guldon: Rozmieszc. — Z. G u l d o n: Rozmieszczenie własności ziemskiej na Ku-
jawach w II połowie XVI w. Toruń 1964. *Rocz- i TNTor.* R.
69. Z. 2.
- Gumowski: Bisk. — M. G u m o w s k i. Biskupstwo kruszwickie w XI wieku.
kruszw. Poznań 1921. *Pozn. Tow. Przyj. Nauk, Prace Komisji Histo-*
rycznej. T. 2. Z. 1.
- Heise: Die Bau. — J. H e i s e: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz
Westpreussen. Bd 1: Pommerellen mit Ausnahme der Stadt
Danzig. Danzig 1884—1887.
- Hensel: Kruszwica — W. H e n s e l, A. B r o n i e w s k a: Starodawna Kruszwica
od czasów najdawniejszych do roku 1271. Wrocław 1961.
- Hensel: Stolice — W. H e n s e l: Najdawniejsze stolice Polski. Gmieszno —
Kruszwica — Poznań. Warszawa 1960.
- Heyden: Kirchengesch. — H. H e y d e n: Kirchengeschichte von Pommern. Bd 1:
Von den Anfängen des Christentums bis zur Reformations-
zeit. 2 Aufl. Köln 1957.
- Hirsch: Karth, Kr. — Th. H i r s c h: Geschichte des Karthäuser Kreises bis zum
Aufhören der Ordensherrschaft. *Z. Westpr. Geschichtsv.* Bd
6; 1882 s. 1—148.
- Hirsch: St. Marien — Th. H i r s c h: Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in
Danzig. Tl 1—2. Danzig 1843.

- Hist. Kośc. — Ks. J. Umiński: Historia Kościoła³. Wyd. 4. Przyg. do druku i uzup. ks. W. Urban. T. 1. Opole 1959.
- Hist. Pol. — Historia Polski. Oprac. zbiorowe pod red. T. Manteuffla. T. 1. Do roku 1764. Cz. 1. Do połowy XV w. pod red. H. Łowmiańskiego: [Warszawa 1957].
- Hoogeweg Die Stifter — H. Hoogeweg. Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern, Bd 1—2. Stettin 1924—1925.
- Hrabec: Nazwy Gd. — S. Hrabec: Nazwy dzielnic i okolic Gdańska. Poznań 1949. *Biblioteka Przeglądu Zachodniego*, Z. 4.
- Instrukcja średnowieczna — Instrukcja wydawnicza dla średnowiecznych źródeł historycznych. Oprac. Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności przy współudziale towarzystw naukowych we Lwowie. Poznaniu, Warszawie i Wilnie. Kraków 1930. Arch. Kom. Hist. Ser. 2. T. 2 (Og. zbioru t. 14) s. 1—40. (Odb. Kraków 1925 ss. 40).
- Jacobson: Geschichte — H. F. Jacobson: Geschichte der Quellen des katholischen Kirchenrechts der Provinzen Preussen und Posen mit Urkunden und Regesten. Königsberg 1837.
- Jazdzewski: Gdansk — K. Jazdzewski: Gdańsk X—XIII w. na tle Pomorza wczesnośrednowiecznego. [w:] *Szkice z dziejów Pomorza*. T. 1: *Pońorze średnowieczne*. Warszawa 1958 s. 73—120.
- Jędrzejewski: Hist. Kowala — O. A. Jędrzejewski: Historia miasta Kowala. Włocławek 1921.
- Kaczmarczyk: Kazim. W. — Z. Kaczmarczyk: Kazimierz Wielki (1333—1370). Warszawa 1948. *Biblioteka Wiedzy o Polsce*. T. 4.
- Kaczmarczyk: Monarchia — Z. Kaczmarczyk: Monarchia Kazimierza Wielkiego. [T. 2:] Organizacja Kościoła, sztuka i nauka. Poznań 1946.
- Kalendarz — *Kalendarz Królowej Różańca Św na rok 1938*. Toruń, [Poświęcony par. Radziejów].
- Kałwa: Rys hist. — Ks. P. Kałwa: Rys historyczny prowincjonalnego ustawodawstwa synodalnego w Polsce przedrozbiorowej. [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Jego Ekscelencji Ks. Biskupa Mariana Leona Fulmana*, Cz. 1: *Wydziały Kościelne*. Lublin 1939 s. 126—155.
- Kantak: Franciszkanie — Ks. K. Kantak: Franciszkanie polscy. T. 1: 1237—1517. Kraków 1937.
- Karbowiak: Dz. szkół — A. Karbowiak: Dzieje szkół i wychowania w Polsce. T. 1—3. Petersburg — Lwów 1898—1923.
- Karwasińska: Sąsiedztwo — J. Karwasińska: Sąsiedztwo kujawsko-krzyżackie 1235—1343. Warszawa 1927. *Rozprawy Historyczne Tow. Nauk. Warsz.* T. 7. Z. 1.
- Karwasińska: „Wladislavia” — J. Karwasińska: W sprawie interpretacji terminu „Wladislavia”. Poznań 1929. (Odb. z *Roczni hist.* R. 4).
- Karwasińska: Wolimir — J. Karwasińska: Polityczna rola biskupa Wolimira (1259—1278). *Aten. kapł.* T. 22: 1928 s. 441—467.
- Kasiske: Das Siedelswerk — K. Kasiske: Das deutsche Siedelswerk des Mittelalters in Pommerellen. Königsberg 1938.
- Kat. Diec. płock. — *Katalog duchowieństwa i parafii diecezji płockiej 1958*. [Płock].
- Keyser: Die Gründung — E. Keyser: Die Gründung des Klosters Oliva. [w:] *Festschrift zum 750-jährigen Jubiläum des Klosters Oliva*. Danzig [1927] s. 7—14.

³ Poz. nie uwzględniona w Bibliografii historii polskiej w oprac. J. Baumgarta i A. Malcówny.

- Kępiński: Odkr. w Strzel. — Z. Kępiński: Odkrycie w Strzelnie. *Biul. Hist. Szt.* R. 8: 1946 nr 1/2 s. 202—207
- Kępiński: Strzelno — A. Gieysztor, Polska badania wczesno-dziejowe w r. 1950. *Prz. zach.* R. 7: 1951 t. 1 nr 1/2 s. 226—229; Strzelno (Z. Kępiński i K. Józefowicz [wyciąg ze sprawozdania]).
- Kętrzyński: Odnowiciel — S. Kętrzyński: Kazimierz Odnowiciel (1034—1058). *Rozpr. AU. Wydz. Hist.-Filoz.* T. 38: 1899 s. 295—373.
- Kętrzyński: Zarys — S. Kętrzyński: Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich. T. 1. Warszawa 1934.
- Kętrzyński: O powołaniu — W. Kętrzyński: O powołaniu Krzyżaków przez księcia Konrada. *Rozpr. AU. Wydz. Hist.-Filoz.* T. 45: 1903 s. 124—230.
- Kielczewska: Osieki — M. Kielczewska-Zaleska: Osieki na Pomorzu Gdańskim. *Prz. zach.* R. 11: 1955 t. 1 s. 198—208.
- Kiersnowski: Kamień — R. Kiersnowski: Kamień i Wolin. *Prz. zach.* R. 7: 1951 t. 3 s. 178—225.
- Kłoczowski: Vita comm. — J. Kłoczowski: Vita communis kleru w XI—XII wieku. *Rocz-i human.* T. 10: 1961 z. 2 s. 5—40.
- Knapieński: Św. Norbert — Ks. W. Knapieński: Święty Norbert i jego zakon. Początki norbertańskich klasztorów w cyrkarii polskiej i nieco z ich dziejów. Nap... Warszawa 1884.
- Kod. kat. krak. — Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława (Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis Cracoviensis ad s. Wenceslaum). Wyd. F. Piekosiński. T. 1—2. Kraków 1874—1883. *Monum. Medii Aevi Hist...* T. 1, 8.
- Kod. maz. — Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego... [Wyd. T. Lubomirski]. Warszawa 1863.
- Kod. Mp. — Kodeks dyplomatyczny Małopolski (Codex diplomaticus Poloniae Minoris). Wyd. F. Piekosiński. T. 1—4. Kraków 1876—1905. *Monum. Medii Aevi Hist...* T. 3, 9, 10, 17.
- Kod. Pol. — Kodeks dyplomatyczny Polski... (Codex diplomaticus Poloniae...). T. 1—2. Warszawa 1847—1853. Wyd. L. Ryzyczewski, A. Muczkowski. — T. 3. Warszawa 1858. Wyd. J. Bartoszewicz. — T. 4. Warszawa 1887. Wyd. M. Boniecki, M. Bobowski.
- Kod. Śl. — Kodeks dyplomatyczny Śląska (Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae). Wyd. K. Maleczyński. T. 1—3. Wrocław 1956—1964. (T. 2: Wyd. K. Maleczyński i A. Skowrońska).
- Kod. Wp. — Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski... (Codex diplomaticus Maioris Poloniae...). T. 1—4 [Wyd. I. Zakrzewski]. Poznań 1877—1881. — T. 5. Wyd. F. Piekosiński. Poznań 1908.
- Koebner: Urk. Danz. u. Oliv. — R. Koebner: Urkundenstudien zur Geschichte Danzigs und Olivas 1178—1348. Danzig 1934.
- Kopiarusz żuk. — Kopiarusz klasztoru norbertanek w Żukowie. Wyd. A. Czacharowski. *Zap. hist.* T. 23: 1957 z. 4 s. 63—96.
- Kopittke: Kr. Lauenb. — H. Kopittke: Der Kreis Lauenburg im Pommern. Breslau 1940.
- Korytkowski: Arcyb. gnieźn. — Ks. J. Korytkowski: Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy, od roku 1000 aż do roku 1821 [...]. *Oprac...* T. 1—5. Poznań 1888—1892.

- Korytkowski: Prał. gmeźn. --- Ks. J. K o r y t k o w s k i: Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gmeźneńskiej od roku 1000 az do dni naszych [...]. Oprac... T. 1—4. Gmeźno 1883.
- Kostuś: Lęb. i Byt. --- W K o s t u ś: Władztwo Polski nad Lęborkiem i Bytówem. Studium historycznoprawne. Wrocław 1954. *Pol. Akad. Nauk. Komitet Nauk Prawnych. Studia nad Historią Państwa i Prawa*. Ser. 2. T. 2.
- Kościński: Komorsk --- K. K o ś c i n s k i: Kilka słów o wsi Komorsku. Grudziądz 1896.
- Kościński: Kośc. w Nowem Kośc. św Wital. --- K. K o ś c i n s k i. Kościoły i kaplice w Nowem. Gdańsk 1896.
--- Pamiętka 600-lecia kościołka seminaryjskiego św. Witalisa we Włocławku. 1330—1930. [Oprac. J. P r z y b y s z. i in.]. Włocławek 1930.
- Kowalenko: Kołobrzeg --- W. K o w a l e n k o: Najdawniejszy Kołobrzeg (VIII—XIII w.). *Prz. zach. R.* 7: 1951 s. 538—576.
- Kozierowski: Szematyzm --- Ks. S. K o z i e r o w s k i. Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gmeźneńskiej. Poznań 1934.
- Kron. Galla --- Anonima tzw Galla Kronika czyli dzieje książąt i władców polskich. Wyd., wstępem i komentarzem opatrzył K. M a l e c z y Ń s k i. Kraków 1952. *Pomniki Dziejowej Polski (Monumenta Poloniae Historica)*. Ser. 2. T. 2.
- Kron. Thietm. --- Kronika Thietmara. Z tekstu łacińskiego przetłum. wstępem poprz. i komentarzem opatrzył M. Z. J e d l i c k i. Obok tłumaczenia tekst oryginału. Poznań 1953. *Inst. Zach. Biblioteka Tekstów Historycznych*. T. 3.
- Kruszyński: Gdańsk --- Ks. T. K r u s z y Ń s k i: Stary Gdansk i historia jego sztuki. Kraków [1912].
- Kuczyński: Wielka wojna --- S. M. K u c z y Ń s k i: Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409—1411. (Warszawa 1955). (*Prace Komisji Wojskowo-Historycznej Ministerstwa Obrony Narodowej*. Ser. A. Nr 3).
- Kujot: Czternasty listop. --- Ks. S. K u j o t: Czternasty listopad[a] 1308 r. w Pomorzu Gdańskim. Toruń 1908. *Rocz-i TNTor. R.* 15 (s. 3—120).
- Kujot: Dz. Prus --- Ks. S. K u j o t: Dzieje Prus Królewskich. Cz. 1: Do roku 1309 (T 1: Do śmierci Świętopełka II. Toruń 1913—1914. *Rocz-i TNTor. R.* 20—21. — T. 2: Od śmierci Świętopełka II. Toruń 1915—1918. Tamże. R. 22—25). — Cz. 2: Pomorze i ziemia chełmińska 1309—1380. Po śmierci autora wyd. ks. A. M a Ń k o w s k i. Toruń 1922—1924. Tamże. R. 29—31.
- Kujot: O mająt. --- Ks. S. K u j o t: O majątkach biskupich na Pomorzu. Toruń 1880. *Rocz-i TNTor. R.* 2 (s. 1—97).
- Kujot. Opactwo --- Ks. S. K u j o t. Opactwo pelplińskie. Pelplin 1875.
- Kujot: Parafie --- Ks. S. K u j o t: Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej? Studium historyczne. Nap... Cz. 1—2. Toruń 1902—1905. *Rocz-i TNTor. R.* 9—12. (Odb. Cz. 1. Toruń 1903. Cz. 2. Toruń 1905. Skrót cz. 2: Parafie II).
- Kuliński: Monogr. Brz. --- Ks. S. K u l i Ń s k i: Monografia Brześcia Kujawskiego. Pamiętka 700-lecia istnienia Kościoła parafialnego. Skreślił... Włocławek 1935.
- Kulm. Ub --- Kulmer Urkundenbuch. Neues preussisches Urkundenbuch. 2 Abt.: Urkunden der Bistümer, Kirchen und Klöster. Westpreussischer Teil. Bd 1/1—2: Urkundenbuch des Bistums Kulm. Hrsg. von C. P. W o e l k y. Danzig 1885—1887.

- Kumor: Początki — Ks. B. Kumor: Początki organizacji dekanalnej na ziemiach polskich. *Rocz-i teol.-kanon.* T. 7: 1960 [druk.] 1961 z. 2 s. 89—101.
- Kumor: Rozwól — Ks. B. Kumor: Rozwól sieci dekanalnej w południowej części diecezji krakowskiej do r. 1772. *Rocz-i teol.-kanon.* T. 9: 1962 z. 1 s. 77—98.
- Kupczyński: Fara w T. — Ks. A. Kupczyński: Fara św. Krzyża w Tczewie. Tczew 1939.
- Kutrzeba: Hist. ustroju — S. Kutrzeba. Historia ustroju Polski w zarysie. Korona. Wyd. 8. Przejr. i uzup. A. Vetulani. Warszawa (1949).
- Kutrzeba: Hist. źródeł — S. Kutrzeba. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. T. 1—2. Lwów 1925—1926.
- Kwiatkowska: Osadnictwo — E. Kwiatkowska: Osadnictwo wiejskie ziemi dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX w. i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji. Toruń 1963. *Studia Societatis Scientiarum Torunensis. Sectio C (Geographia et Geologia)*. Vol. 4, Nr 3 (s. 191—279).
- Labuda: Ze studiów — G. Labuda: Ze studiów nad najstarszymi dokumentami Pomorza Gdańskiego. *Zap. TNTor.* T. 18: 1952 [druk.] 1953 z. 1/4 s. 105—155.
- Ladenberger: Zaludnienie — T. Ladenberger: Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego. Lwów 1930. *Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. Nr 9.
- Lauda dohrz. — Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej. Wyd. F. Kulczycki. Kraków 1887. *Acta Historice Res Gestas Poloniae Illustrantia*. T. 10.
- Lekał. Geschichte — L. J. Lekał. Geschichte und Wirken der weissen Mönche. Der Orden der Cistercienser. Deutsche Ausgabe hrsg. von A. Schneider. Köln [1958].
- Leśnodorski: Dominium — B. Leśnodorski: Dominium warmińskie (1243—1569). Poznań 1949. *Prace Instytutu Zachodniego*. Nr 13.
- Lib. benef. gnieźn. — J. Łaskiego [...] Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej [...]. Wyd. ks. J. Łukowski [...]. Uwagami zaś historycznymi, topograficznymi, heraldycznymi itd. oraz obszernym Łaskiego zywotem dzieło to ozdobił ks. J. Korytkowski [...]. T. 1—2. Gniezno 1880—1881.
- Librowski: Kapitał włocł. — Ks. S. Librowski: Kapituła katedralna włocławska. Zarys dziejów i organizacji. Warszawa 1949. *Studia Historico-Ecclesiastica*. [T.] 5.
- Librowski: Kat. włocł. — Ks. S. Librowski: Katedra włocławska. Monografia historyczno-architektomiczna. [Maszyn. wyk. w r. 1947 w posiadaniu autora].
- Librowski: Wstęp — Ks. S. Librowski: Wizytacje diecezji włocławskiej. Cz. 1. Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej. T. 1: Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze. Z. 1: Wstęp ogólny. *Arch. Bibliot. kośc.* T. 8: 1964 s. 5—186.
- Librowski: Zbylut — Ks. S. Librowski. Zbylut z Golańczy, biskup kujawski i pomorski. [Maszyn. wyk. w r. 1961 w Red. *Słown. biogr.*].
- Librowski: Z. byt. i lęb. — Ks. S. Librowski: Zmagania o katolicyzm i polskość ziemi bytowskiej i lęborskiej. *Nasza Przeszłość*. [T.] 8: 1958 s. 181—201.
- Liedtke: Testamentum — Ks. A. Liedtke: Laudabile principis testamentum. (Rok 1421 — szczegól z życia głośnego opolczyka Jana „Kropidły”). *Collect. theol.* A. 13: 1932 f. 4 s. 324—330.

- Liedtke: Walka — Ks. A. Liedtke: Walka księcia Jana opolskiego „Kropidły” z Krzyżakami w obronie majątkowych praw diecezji wrocławskiej. Toruń 1932. *Rocz-1 TNTor.* R. 38.
- Lites — Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum. Spory i sprawy pomiędzy Polakami a Zakonem Krzyżackim. Wyd. 2. T. 1—2. [Wyd. I. Zakrzewski]. Poznań 1890—1892. — T. 3. Wyd. J. Karwasieńska. Warszawa 1935.
- Löschin: Gesch. Danz. — G. Löschin: Geschichte Danzigs. Bd 1—2. Danzig 1823.
- Lustr. woj. kuj. — Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564—1565. Wyd. A. Tomczak, Cz. O hrzyzko - Włodarska. J. Włodarczyk. T. 1—2. Bydgoszcz 1961—1964. *Lustracje Dóbr Królewskich XVI—XVIII wieku. Wielkopolska i Kujawy*
- Lustr. woj. pom. — Lustracja województwa pomorskiego 1565. Wyd. S. Horszowski. Gdańsk 1961. *Lustracje Dóbr Królewskich [...]. Prusy Królewskie.*
- Ładogórski: Studia — T. Ładogórski: Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku. Wrocław 1958.
- Łepkowski: Ku pamiętce — J. Łepkowski: Ku pamiętce tysiąclecia piastowskiego. *Bibliot. warsz.* T. 4: 1863 s. 386 nn.
- Łęga. Kultura — Ks. W. Łęga: Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk. Toruń 1930.
- Łęga: Obraz Pom. — Ks. W. Łęga: Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku. Poznań 1949. *Prace Instytutu Zachodniego.* Nr 14.
- Łęga: Okol. Św. — [Ks.] W. Łęga: Okolice Świecia. Materiały etnograficzne. Gdańsk 1960.
- Łęga: Państwo pom. — [Ks.] W. Łęga. Społeczeństwo i państwo gdańsko-pomorskie w XII i XIII wieku. Poznań 1956. *Prace Instytutu Zachodniego.* Nr 19.
- Łętowski: Katalog — Bp L. Łętowski: Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich [...]. Przez... T. 1—4. Kraków 1852—1853.
- Łowmiański: Polityka — H. Łowmiański: Polityka ludnościowa Zakonu Niemieckiego w Prusach i na Pomorzu. Gdańsk 1947. *Inst. Bałt. Prace Naukowo-Informacyjne. Seria Pomorze.*
- Łukaszewicz: Hist. szkół — J. Łukaszewicz: Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. Przez... T. 1—4. Poznań 1849—1851.
- Łukowski: Norb. w Strzel. — Ks. J. Łukowski: Przyczynek do wyjaśnienia pierwotnych dziejów klasztoru norbertanek w Strzelnie. *Rocz-1 TPNPozn.* R. 23: 1896 s. 1—36.
- Luszczkiewicz: Kośc. w Strzel. — W. Łuszczkiewicz. Kościoły i rzeźby duninowskie w Strzelnie na Kujawach. *Pam. Akad. Umiej. (Wydz. Filol. i Hist.-Filoz.).* T. 3: 1876.
- Maercker: Gesch. Schw. — H. Maercker. Eine polnische Staroste und ein preussischer Landrathskreis (Geschichte des Schwetzer Kreises. II). *Z. Westpr. Geschichtsv.* Bd 17—19: 1886/1887.
- Maleczyński: Krzywousty — K. Maleczyński: Bolesław Krzywousty. Zarys panowania. Kraków [1946].
- Maleczyński: O formul. — K. Maleczyński. O formularzach w Polsce XIII wieku. *Rocz. Zakł. Nar. Ossol.* T. 3: 1948 s. 187—230.
- Maleczyński: Polska — K. Maleczyński: Polska i Pomorze w walce z Niemcami w XIV i XV wieku. Gdańsk 1946.

- Maleczyński: Świdger — K. Maleczyński: W sprawie biskupa włocławskiego Świdgera — Flogera — Daugera z XII wieku. *Spraw. TNLwów*. T. 18: 1938 z. 3 s. 310—315.
- Małuszynski: Zabór Pom. — M. Małuszynski: Zabór Pomorza przez Krzyżaków. *Rocz. gdań.* R. 7/8. 1935 s. 44—80.
- Manteuffel: Papiestwo — T. Manteuffel: Papiestwo i cystersi ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII w. Warszawa 1955.
- Manteuffel: Rola cyst. — T. Manteuffel: Rola cystersów w Polsce wieku XII. *Prz. hist.* T. 51. 1950 s. 180—202.
- Mańkowski: Kłodawa — Ks. A. Mańkowski: Z dziejów parafialnych diecezji chełmińskiej. Oprac... 1: Kłodawa. *Zap. TNTor.* T. 1: 1908/1910 nr 1 s. 2—15.
- Mańkowski: Prał. chełmiń. — Ks. A. Mańkowski: Prałaci i kanonicy katedralni chełmińscy od założenia kapituły do naszych czasów. Oprac... Toruń 1926—1927 *Rocz-i TNTor.* R. 33—34. (Odb., Wyd... Toruń 1928).
- Markowska. Dz. dobrz. — W. Polkowska - Markowska. Dzieje zakonu dobrzyńskiego. Przyczynek do kwestii krzyżackiej. Poznań 1926. (Odb. z *Rocz-i hist.* T. 2).
- Matric. summ. — *Matricularum Regni Poloniae summaria [...]. Cont. Th. Wierzbowski et alii. Pars I—5. Varsoviae 1905—1961.*
- Matuszewska: Pocz. Gdańska — H. Matuszewska: Pocz. Gdańska. *Rocz-i hist.* R. 17: 1948 z. 1 s. 70—123.
- Mętlewicz: Notatki — Ks. J. Mętlewicz. Notatki historyczne do opisu kościołów w Kowalu. *Pam. rel.-moral.* T. 26: 1854 s. 515—521.
- Milewski: Dz. Starog. — J. Milewski. Dzieje Starogardu Gdańskiego. Gdynia 1959.
- Modus inquirendi — „Modus inquirendi super statu ecclesiae generalis” z pierwszej połowy XV stulecia. Pod. i obj. B. Ulanowski. [w:] *Arch. Kom. Hist.* T. 5. Kraków 1889 s. 197—213. (*Script. Rer. Polon.* T. 13).
- Monum. Pol. — *Monumenta Poloniae historica. Pomniki dziejowe Polski.* Wyd. A. Bielowski i in. T. 1—6. Lwów — Kraków 1864—1893. (Przedruk fotooffsetowy — Warszawa 1960—1961 z przestawionym tyt.).
- Monum. Pol. Vat. — *Monumenta Poloniae Vaticana.* Ed. J. Ptaśnik. T. 1—3. Cracoviae 1913—1914.
- Monum. Wład. — *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis.* [Ed. Z. et S. Chodyński]. [F.] 1—25. Wladislaviae 1881—1912. ([F.] 1—8 wych. jako dodatek do rubrycel i schematyzmów).
- Morawski: Monogr. Włocł. — Ks. M. Morawski: Monografia Włocławka (Włocławia). Włocławek 1933.
- Morawski: Synod diec. — Ks. M. Morawski: Synod diecezjalny w dawnej Polsce. Włocławek 1937 (Odb. z *Aten. kapł.* T. 39).
- Morawski: Synod prowncj. — Ks. M. Morawski: Synod prowincjonalny prowncji gnieźnieńskiej w dawnej Polsce. Włocławek 1935. (Odb. z *Aten. kapł.* T. 35—36).
- Muznerowski: Bytoń — Ks. S. Muznerowski: Bytoń na Kujawach. *Przez... Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 3. 1909 s. 236—250.
- Muznerowski: Choceń — Ks. S. Muznerowski: Choceń. (Kościół i parafia w dekanacie włocławskim). Oprac... *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 7: 1913 s. 201—217.

- Muznerowski: Dąbie — Ks. S. Muznerowski: Dąbie pod Włocławkiem. *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 6: 1912 s. 71—80.
- Muznerowski: Kłobía — Ks. S. Muznerowski: Kłobía. Nap... *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 4: 1910 s. 226—236, 258—263, 298—307.
- Muznerowski: Kośc. Wieś — Ks. S. Muznerowski: Kościelna Wieś pod Kaliszem. *Przez... Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 2: 1908 s. 227—235, 279—282, 337—342, 372—377.
- Muznerowski. Lubraniec — Ks. S. Muznerowski. Lubraniec. (Monografia). *Zebr... Włocławek* 1910.
- Muznerowski: Zgłowiączka — Ks. S. Muznerowski: Zgłowiączka. (Dek. włocławski). *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 4: 1910 s. 18—23, 40—47.
- Natanson: Zarys — J. Natanson-Leski: Zarys granic i podziałów Polski najstarszej. Wrocław 1953.
- Nowacki: Archidiec. pozn. — Ks. J. Nowacki: Dzieje archidiecezji poznańskiej. T. 1—2 (T. 1. Kościół katedralny w Poznaniu. Studium historyczne. — T. 2: Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój). [Poznań] 1959—1964.
- Nowacki: Arcybp Janusz — Ks. J. Nowacki: Arcybiskup gnieźnieński Janusz i mianowany synod prowincjonalny roku 1258. *Collect. theol.* A. 14: 1933 s. 92—172. (Odb. Leopoli ss. 98).
- Nowacki: Op. w Szpet. — Ks. J. Nowacki: Opactwo św. Gotarda w Szpetalu pod Włocławkiem zakonu cysterskiego (ok. 1228—1285—1358). Przyczynek do misji pruskiej biskupa Chrystiana, Gniezno 1934. *Studia Gnesnensia.* [T.] 9. *Dział Teologiczny.* [T.] 5.
- Nowacki: Z dziejów — Ks. J. Nowacki: Z dziejów kultu św. Wojciecha w Polsce. [w:] *Św. Wojciech 997—1947.* Gniezno 1947 s. 133—177.
- Nowak. Walki — T. Nowak: Walki z agresją zakonu krzyżackiego w okresie zjednoczenia Państwa Polskiego. Warszawa 1952.
- Nowowiejski: Płock — Arcybp A. J. Nowowiejski: Płock. Monografia historyczna [...]. Wyd. 2. Płock 1930.
- Nowy Korbut — Bibliografia literatury polskiej — Nowy Korbut. Oprac. zespół pod kier. R. Pollaka. [T.] 1—2. (Warszawa) 1963—1964.
- Olczyk: Diec. warm. — S. A. Olczyk FMA: Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525. Lublin 1961. *Tow. Nauk. KUL. Prace Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce* [T.] 2.
- Ordo subscriptus — Ordo subscriptus per dominos visitatores seu nuncios synodales. (Wszystkie cztery wyd. tej instrukcji wiz. pod. Librowski: Wstęp s. 126 przyp. 922 4° a—d).
- Paprzycki: Podz. diec. — Ks. M. Paprzycki: Podział administracyjny diecezji kujawsko-pomorskiej w jej końcowej fazie istnienia (1753—1818). *Kron. Diec. włocł.* T. 42: 1959 s. 199—204.
- Pelczar: Gdańsk — M. Pelczar: Gdańsk. Warszawa 1959.
- Pelczar: Pol. Gdańsk — M. Pelczar: Polski Gdańsk. Gdańsk 1947. *Biblioteka Gdańska. Seria Monografii.* Nr 1.
- Petong: Gründ. Dirschau — R. Petong: Die Gründung und älteste Einrichtung der Stadt Dirschau. *Altpreuss. Monatsschr.* Jg 22: 1885 s. 1—44.
- Petrani: Nauka — Ks. A. Petrani: Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX wieku. Lublin 1961. *Tow. Nauk. KUL. Rozprawy Wydziału Teologiczno-Kanonicznego.* [T.] 25.

- Piekarczyk. Studia — S. P i e k a r c z y k : Studia z dziejów miast polskich w XIII—XIV w. Rola miast w walce o zjednoczenie ziem polskich i we wcześniejszym okresie monarchii stanowej do 1370 r. Warszawa 1955.
- Piawarski: Dz. Gdańska
Podr. encykl. kośc. — K. P i a w a r s k i : Dzieje Gdańska w zarysie. Gdańsk 1946.
— Podręczna encyklopedia kościelna. Oprac. pod kier. [...] red. ks. Ch e ł m i c k i e g o . T. 1—44. Warszawa 1904—1916.
- Pollakówna. Osadnictwo — M. P o l l a k ó w n a : Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim. Poznań 1953. *Prace Instytutu Zachodniego*. Nr 17.
- Pomes. Ub. — Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanen. [Hrsg. von] H. C r a m e r . *Z. des Hist. Vereins i. Marienwerder*. H. 15—18: 1885—1886.
- Pommerell. Ub. — Pommerellisches Urkundenbuch [...]. Bearb. von M. P e r l b a c h . Danzig 1882.
- Posadzówna: Norb. w Strzel. — W. P o s a d z ó w n a : W sprawie fundatora i fundacji klasztoru norbertanek w Strzelnie. *Rocz. i hist. R.* 13: 1937 s. 25—37.
- Posadzy: Koronowo — W. P o s a d z y : Koronowo. [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*. Warszawa 1957 s. 15—38. Aneks — W. L i n n e t t e Katalog zabytków m. Koronowa s. 26—38. (*Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury*. R. 6. Z. 2).
- Preuss. Ub. — Preussisches Urkundenbuch [...]. Hrsg. von R. P h i l i p p i , A. S e r a p h i m , M. H e i n , E. M a s c h k e , H. K o e p p e n . Bd 1—4. Königsberg — Marburg 1882—1964.
- Projekt Wolffa — A. W o l f f Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku. *Studia źródłozn.* [T.] 1. 1957 s. 155—181. Dodatek — Z. B u d k o w a , M. F r i e d b e r g o w a , B. K ü r b i s ó w n a Instrukcja dla wydawnictwa roczników polskich (s. 182—184).
- Prusy Wsch. — Prusy Wschodnie. Przeszłość i teraźniejszość. Praca zbior. pod red. M. Z a w i d z k i e g o . Poznań 1932.
- Prutz: Neustadt — H. P r u t z Geschichte des Kreises Neustadt in Westpreussen. Danzig 1872.
- Ptaśnik. Denar — J. P t a ś n i k : Denar świętego Piotra obrońcą jedności politycznej i kościelnej w Polsce. *Rozpr. AU. Wydz. Hist.-Filoz.* T. 51. 1908 s. 133—218.
- Ptaśnik: Miasta — J. P t a ś n i k : Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Wyd. 2. Warszawa 1949.
- Raduński: Zar. dz. T. — E. R a d u Ń s k i : Zarys dziejów miasta Tczewa. Tczew 1927.
- Reg. Theut. — E. J o a c h i m , W. H u b a t s c h : Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198—1525. Pars 1. Regesten zum Ordensbriefarchiv. Vol. 1. 1198—1454. Erster Halbband: 1198—1432. Zweiter Halbband: 1433—1454. Vol. 2: 1455—1510. Pars 2: Regesta privilegiorum [...]. Anhang: Papst- und Konzilsurkunden. Göttingen 1948—1950.
- Rocz. Archidiec. gnieźn. — *Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej 1958*. Gniezno.
- Rocz. Diec. włocł. — *Rocznik diecezji włocławskiej. Rok. 1962*. Włocławek.
- Rozenkranz: Pocz. m. Pom. — E. R o z e n k r a n z : Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia. Gdańsk 1962. *Gdań. Tow. Nauk. Wydział I: Nauk Społecznych i Humanistycznych. Seria Monografii*, Nr 14.
- Rudolf: Schulitz — Ph. R u d o l f : Aus der Geschichte von Schulitz und den umliegenden Dörfern. Posen 1936.

- Rühle: Hela — S. Rühle: Die Stadt Hela im Mittelalter. *Z. Westpr. Geschichtsv.* H. 69: 1929 s. 107—174.
- Rzepnicki: Vitae praesul. — O. F. Rzepnicki SJ.: Vitae praesulum Polomae, Magni Ducatus Lithuaniae [...] ad annum 1760 [...] quat[ituor] libris comprehensae. T. 1—3. Posnaniae 1761—1763.
- Saml. Ub. — Samländisches Urkundenbuch. Neues preussisches Urkundenbuch. 2 Abt.: Ostpreussischer Teil. Bd 2: Urkundenbuch des Bisthums Samland. Hrsg. von C. P. Woelky, H. Mendthall. Leipzig 1891—1898.
- Sawicki: Concilia — J. Sawicki. Concilia Polomae. Źródła i studia krytyczne ([T.] 5: Synody archidiecezji gnieźnieńskiej i ich statuty. Warszawa 1950. — [T.] 6: Synody diecezji płockiej i ich statuty. Warszawa 1952. — [T.] 10: Synody diecezji wrocławskiej i ich statuty Na podstawie materiałów przysp. przy udziale A. Sabiścha. Wrocław 1963).
- Schem. Adm. kamień. — *Schematyzm administracji apostolskiej kamieńskiej, lubuskiej i prałatury pilskiej.* Gorzów Wlkp. 1949.
- Schem. Diec. gdań. — *Schematyzm diecezji gdańskiej na rok 1958.* Gdańsk 1958.
- Schles. Reg. — Regesten zur schlesischen Geschichte. Hrsg. von C. Grünhagen. Bd 1—3. Breslau 1884, 1875, 1886. *Codex diplomaticus Silesiae.* T. 7/1—3.
- Schmid: Die Grundlagen — H. F. Schmid: Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters. Weimar 1938.
- Schmidt. Gesch. Schoeneck — Schmidt. Geschichte der Stadt Schoeneck in Westpr. Schoeneck 1878.
- Schuch: Landsch. um Berent — H. Schuch. Historische Nachrichten über die Landschaft um Berent und die Anfänge ihrer Germanisirung vornehmlich im 13. Jahrhundert. *Z. Westpr. Geschichtsv.* H. 10: 1883 s. 55—118.
- Schultz: Gesch. Dirschau — F. Schultz: Geschichte des Kreises Dirschau. Dirschau 1907.
- Schultz: Gesch. Kr. Lauenb. — F. Schultz: Geschichte des Kreises Lauenburg in Pommern. Lauenburg 1912.
- Schultz: Neust. u. Putzig — F. Schultz: Geschichte des Kreises Neustadt und Putzig. Danzig [1907].
- Schwengel: Apparatus — Ad historiam ecclesiasticam Pomeraniae Apparatus pauper [...] collectus ad interim a G. Schwengel Cartusiae priore 1749. Cur. B. Czapl. Toruni 1912—1915. *Fontes TNTor.* [T.] 16—19.
- Script. Rer. Pruss. — *Scriptores Rerum Prussicarum.* Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. Hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. Bd 1—5. Leipzig 1861—1874.
- Semkowicz: Nadania — W. Semkowicz: Nadania jędrzejowskie. *Kwart. hist.* R. 24: 1910.
- Semkowicz: Ród — W. Semkowicz: Ród Pałuków. Nap... Kraków 1907. *Monografie Historyczne Rodów Rycerskich w Polsce Wieków Średnich.* Nr 1. (Odb. z *Rozpr. Wydz. Hist.-Filoz.* AU, T. 49).
- Silnicki: Archidiał. — T. Silnicki. Organizacja archidiałkonatu w Polsce. Nap... Lwów 1927. *Studia nad Historią Prawa Polskiego* [...]. T. 10, Z. 2.

- Silmcki. Ordo visitationis I — T. S i l n i c k i: Ordo visitationis z początku XV wieku. [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*. T. 2. Lwów 1925 s. 465—477
- Silmcki: Ordo visitationis II — Przedruk poprzedniego w zbiorze tegoż: *Z dziejów Kościoła w Polsce*. Warszawa 1960 s. 483—499.
- Silmcki: Organ. Kośc. — T. S i l n i c k i. Początki organizacji Kościoła w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego. [w:] *Początki Państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia*. T. 1 *Organizacja polityczna*. Poznań 1962 s. 319—361.
- Simson: Gesch. Danz. — P. S i m s o n: Geschichte der Stadt Danzig. Bd 1—4. Danzig 1913—1918.
- Słown. biogr. — Polski słownik biograficzny. T. 1—11. Kraków — Wrocław 1935—1964.
- Słown. geogr. — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Wyd. pod red. F. Sulimirskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. T. 1—15. Warszawa 1880—1900.
- Smolka: Mieszko Stary — S. S m o l k a: Mieszko Stary i jego wiek. Nap... Warszawa 1881. (Przedruk fotooffsetowy — Warszawa 1959).
- Spis Diec. chełmuń. — *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji chełmuńskiej na rok 1958*. Pelplin 1958.
- Spis Diec. warm. — *Spis duchowieństwa i parafii diecezji warmińskiej 1959*. Olsztyn 1959.
- Stadie: Gesch. Starg. — B. S t a d i e: Geschichte der Stadt Stargard. Pr. Stargard 1864.
- Stankiewicz: Gdansk — J. S t a n k i e w i c z, B. S z e r m e r: Gdańsk. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny oraz powstanie zespołu Gdansk — Sopot — Gdynia. Warszawa 1959.
- Stankiewicz: Pseudobaz. gd. — J. S t a n k i e w i c z: „Pseudobazyliki” gdańskie. *Rocz. gdań.* 14. 1955 s. 243—284.
- Starod. pomn. — Starodawne prawa polskiego pomniki [...]. T. 1. Wyd. A. Z. Helcel. — T. 4 (Statuta synodalia episcoporum Cracoviensium XIV et XV saeculi...). Cur. U. Heyzmann. Kraków 1856, 1875.
- Stat. kapit. włocł. — Statuty kapituły katedralnej włocławskiej. Z materiałów przysp. przez ks. S. Chodyńskiego wyd. i bibliografią ustawodawstwa kapitulnego w Polsce popr. ks. J. Fijałek. Kraków 1915.
- Stenzel, Zuckau — J. S t e n z e l: Das Kloster Zuckau, die Klosterprobstei und deren neueste Reparaturbauten. Danzig 1892.
- Stoewer: Gesch. Berent — R. S t o e w e r: Geschichte der Stadt Berent [...]. Berent in Westpr. 1894.
- Subera, Teryt. diec. — Ks. I. S u b e r a: Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej. *Prawo kanon.* R. 4. 1961 [druk.:] 1962 nr 1/4 s. 631—768.
- Synod. Wład. — Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae. Coll. et ed. Z. Chodyński [...]. Varsaviae 1890.
- Synod. Wrat. — Statuta synodalia dioecisana sanctae ecclesiae Wratislaviensis. Ed. M. de Montbach [...]. Wratislaviae 1855.
- Szacherska: Op. w Szpet. — S. M. S z a c h e r s k a: Opactwo cysterskie w Szpetalu a misja pruska. Warszawa 1960.
- Szafran: Rozwój — P. S z a f r a n: Rozwój średnowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem. Lublin 1958. *Tow. Nauk. KUL. Prace Instytutu Geografii Historycznej...* T. 1.

- Szajnocha: Jadwiga — K. Szajnocha. Jadwiga i Jagiełło 1374—1413. Opowiadanie historyczne. Wyd. 2. T. 1—4. Lwów 1861.
- Szostkiewicz: Katalog — Ks. Z. Szostkiewicz: Katalog biskupów obrz. łac. przedrozbiorowej Polski. Rzym 1954 (Odb. z *Sacrum Poloniae Millennium*, T. 1 s. 391—608).
- Szymański: Kapituły — J. Szymański: Piętnaście lat badań nad dziejami polskich kapituł katedralnych i kolegiackich (1945—1960). *Zesz. nauk. KUL*, R. 5: 1962; nr 1 (17) s. 89—115.
- Szymański: Pocz. prep. — J. Szymański: Początki prepozytur w diecezji krakowskiej. *Rocz. i teol.-kanon.* T. 9: 1962 z. 1 s. 65—76.
- Szymkowiak: Kośc. w Kośc. Wsi — A. M. Szymkowiak. Kościół w Kościelnej Wsi na Kujawach. Monografia [...]. [Maszyn. w posiadaniu autora 4].
- Ślaski: Podz. Pom. — K. Ślaski: Podziały terytorialne Pomorza w XII—XIII wieku. Poznań 1960. *Pozn. Tow. Przyj. Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historycznej*. T. 18. Z. 4.
- Ślaski: Z przeszł. Pucka — B. Ślaski: Z przeszłości i terażniejszości Pucka. Poznań 1921.
- Świerkosz: Puck — A. Świerkosz. Z wybrzeża polskiego — Puck. Puck 1930.
- Świeżawski. Kopalnie — E. Świeżawski. Kopalnie soli w Zgłowiączce na Kujawach w XIV wieku. *Przyr. i Przem.* R. 1879 nr 20.
- Taubenschlag: Formularze — R. Taubenschlag: Formularze czynności prawno-prywatnych w Polsce XII i XIII wieku. Nap... Lwów 1930. *Studia nad Historią Prawa Polskiego...* T. 12. Z. 3.
- Teki arch. — *Teki archiwalne*. [T.] 7: 1961 (s. 69—214: Lustracja poradlnego i rejestr łanów województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489. [Wyd.] J. Senkowski).
- Tomczak: Kancelaria — A. Tomczak: Kancelaria biskupów włocławskich w okresie księgi wpisów (XV—XVIII w.). Toruń 1964. *Rocz. i TNTor.* R. 69. Z. 3.
- Totenb. Zuckau — Das Totenbuch des Prämonstratenserinnen-Klosters Zuckau bei Danzig. Hrsg. von M. Perlbach. Danzig 1906.
- Tymieniecki: Gerward — K. Tymieniecki: Gerward, biskup kujawski. *Prz. hist.* T. 21. 1917/1918 s. 131—148.
- Tymieniecki: Proces — K. Tymieniecki. Studia nad XIV wiekiem. I: Proces polsko-krzyżacki z lat 1320—1321. *Prz. hist.* T. 21. 1917/1918 s. 77—148.
- Ulanowski: O pracach — B. Ulanowski: O pracach przygotowawczych do historii prawa kanonicznego w Polsce. Nap... Kraków 1887.
- Ulanowski: Synod w Kam. — B. Ulanowski: Synod prowincjonalny w Kamiennu. Oprac... Kraków 1915. *Studia i Materiały do Historii Ustawodawstwa Synodalnego...* Nr 2.
- Umiński: Bisk. pozn. — Ks. J. Umiński: Powstanie biskupstwa poznańskiego i zależnego od archidiaconatu czerskiego. *Wiad. kośc.* R. 7: 1952 nr 1/2 s. 35—64.
- Vet. monum. Pol. — *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finitimarum historiam illustrantia [...]. Coll. [...]. A. Theiner [...].* T. 1—4. Romae 1860—1864.
- Vetulani: Walka — A. Vetulani: Walka Polski w wiekach średnich o dostęp do Bałtyku. [Warszawa 1954].
- Walicki. Bud. Strzel. — M. Walicki: Budowle Strzelna na tle sztuki romańskiej w Polsce. *Biul. Hist. Szł.* R. 1. 1932 nr 1 s. 21—24.

⁴ Zob. *Kron. Diec. włocł.* T. 45: 1962 s. 367—372.

- Walicki: Przynależność — Ks. J. Walicki: Przynależność metropolitalna biskupstwa kamińskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gneźna. Lublin 1960. *KUL. Rozprawy Doktorskie, Magisterskie i Seminaryjne*. Wydział Prawa Kanonicznego. [T.] 12.
- Waschinski: Schöneck — E. Waschinski: Geschichte der Johanniterkomturei und Stadt Schöneck Westpr. [...]. Danzig 1904.
- Wegner: Schwetzer Kr. — R. Wegner: Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordenskomturei. Kulturgeschichte des Schwetzer Kreises. Bd 1, Tl 1—2. Posen 1872.
- Wiśniewski: Katalog — Ks. J. Wiśniewski: Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1186—1926 r., tudzież sesje kapituły sandomierskiej od 1581 do 1866 r. Radom 1926.
- Witanowski: Komandoria — M. R. Witanowski: Komandoria kawalerów krzyżacko-gwiazdzystych w Brześciu Kujawskim. *Ziemia*. T. 16: 1931 s. 29—30.
- Wojciechowski: Wielkop. — Z. Wojciechowski: Wielkopolska i Kujawy kolebką państwa. *Prz. zach.* R. 9: 1953 t. 3 s. 1—30.
- Zachorowski: Bp Jakub — S. Zachorowski: Jakub biskup płocki i jego działalność ustawodawcza i organizacyjna 1396—1425. Kraków 1915.
- Zachorowski: Rozw. kapit. — S. Zachorowski: Rozwój i ustroj kapituł polskich w wiekach średnich. Kraków 1912.
- Zachorowski: Sądy — S. Zachorowski: Sądy synodalne w Polsce. Kraków 1911. (Odb. z *Rozpr. Wydz. Hist.-Filoz. AU*. T. 54).
- Zajączkowski: Dzieje — S. Zajączkowski: Dzieje zakonu krzyżackiego. Łódź 1946.
- Zajączkowski: Polska — S. Zajączkowski: Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka. Nap... Lwów 1929.
- Zakrzewski, Chrobry — S. Zakrzewski: Bolesław Chrobry Wielki. Lwów [1925].
- Zakrzewski, Mieszko I — S. Zakrzewski: Mieszko I jako budowniczy Państwa Polskiego. Nap... Warszawa [1921]. *Biblioteka Składnicy*. Nr 1.
- Zaluska: Kruszyn — Ks. P. Zaluska: Kruszyn (k. Włocławka). *Kron. Diec. włocł.* R. 25: 1931 s. 188—190; R. 26: 1932 s. 36—39; R. 27: 1933 s. 77—79, 203—206.
- Zawadzki: Lubomin — Ks. M. Zawadzki: Lubomin. Kościół i parafia w powiecie włocławskim. *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 18: 1924 s. 478—484.
- Zbierski: Badania — A. Zbierski: Badania archeologiczne w kościołach św. Mikołaja i św. Katarzyny w Gdańsku. *Rocz. gdań.* R. 15/16: 1957 s. 53—77.
- Zbiór maz. — Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich (*Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*). Zebr., oprac. i wyd. oraz wykazami opatrzył J. K. Kochanowski. T. 1: Obejmujący materiały do zgonu Konrada I. Warszawa 1919.
- Zbiór mp. — Zbiór dokumentów małopolskich. Wyd. S. Kuraś. Cz. 1: Dokumenty z lat 1257—1420. Wrocław 1962. *Pol. Akad. Nauk. Oddział w Krakowie. Materiały Komisji Nauk Historycznych*. Nr 5.
- Zbiór Trąby — Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420. Z materiałów przysp. przez B. Ulanowskiego uzupełn. i wyd. ks. J. Fijałek i A. Vetulani. Kraków 1915—1920—1951. *Pol. Akad. Umiej. Studia i Materiały do Historii Ustawodawstwa Synodalnego...* Nr 4.

- Ziekursch: Der Prozess — J. Ziekursch: Der Prozess zwischen König Kasimir von Polen und den Deutschen Orden im Jahre 1339. Berlin 1934. *Hist. Studien*. H. 250.
- Zimmermann: Kr. — G. Zimmermann: Kreis Lauenburg in Pommern. Leipzig 1935.
- Z. Westpr. Geschichtsv. — *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* (Danzig). H. 1—75. 1800—1939).
- Żr. dziej. — Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 1—2: Wielkopolska. [Wyd.] A. Pawiński. Warszawa 1883. (*Źródła Dziejowe*. T. 12—13). — T. 12: Prusy Królewskie. Cz. 1. Wyd. I. T. Baranowski. Warszawa 1911. *Wydawnictwa Tow. Nauk. Warsz. Wydz. II: Nauk Antropologicznych, Społecznych, Historii i Filozofii*. (*Źródła Dziejowe*. T. 23).

3. SKRÓTY WYRAZÓW I ZWROTÓW

(głównie w bibliografii i przypisach)

adm. — administracja, administrator, administracyjny	cyst. — cysters, cysterka, cysterski
adm. kamienn. — administracja apostołska kamińska, lubuska i prałatura pilska w Gorzowie Wlkp.	cyt. — cytować, cytat
Aleks. Kuj. — Aleksandrów Kujawski	cz. — część
ap. — apostoł	częśc. — częściowy, częściowo
archidiak. — archidiakon, archidiakon	dawn. — dawność, dawny (w odm.), dawniejszy, dawnej
archidiec. — archidiecezja, archidiecezjalny	dek. — dekanat, dekanalny
arcyb. — arcybiskupstwo, arcybiskup	diec. — diecezja, diecezjalny
art. — artykuł	dod. — dodatek, dodany
Aufl. — Auflage	dok. — dokument
august. — augustianin, augustiański	dokum. — właściwa dokumentacja; udokumentowanie omawianego tekstu
b. — były	domin. — dominikanin, dominikański
Bd — Band	dot. — dotyczący
bearb. — bearbeitet	dowol. — dowolnie
bened. — benedyktyn, benedyktyński	druk. — drukować, drukowany
bezpodst. — bezpodstawny, bezpodstawnie	duszp. — duszpasterz, duszpasterski
białog. — białogardzki	dypl. — dyplom, dyplomata
bisk. — biskupstwo, biskup (w odm.), biskupi	dz. — dział
bliż. — bliższy	dzieln. — dzielnicowy
bl. — błogosławiony	dzis. — dzisiejszy, dzisiaj
błęd. — błędny, błędnie	eccl. — ecclesia
bp — biskup	ed. — edidit, ediderunt, editio, édition
bud. — budowa, budowla	elbl. — elbląski
bydg. — bydgoski	eryg. — erygować, erygowany
byt. — bytowski	ew — ewangelista
c. — canon, caput	ewent. — ewentualnie
can. — canonicus	f. — fasciculus, für
capel. — capellanus	fil. — filia, filialny
chełmiń. — chełmiński	fol. — foliāt
chmiel. — chmieliński (od Chmielna)	for. — foralny (okręgowy)
chojn. — chojnicki	ford. — fordoński
Chrzc. — Chrzcziciel	fund. — fundacja, fundowany
civ. — civitas	Gd. — Gdański
coll. — colligere, collectus	gdań. — gdański
cont. — contexere	gen. — generalny
cud. — cudowny	gmeźn. — gnieźniński
cur. — curare	gosp. — gospodarczy
	gostyn. — gostyniński
	grad. — gradowy
	H. — Heft
	h. — herb

- hist. — historia, historyk, historyczny,
 historisch
 hrsg. — herausgeben
 ident. — identyfikować
 in. — inny
 ind. — indeks
 inform. — informować, informacja
 inowr. — inowrocławski
 itd. — i tak dalej
 jedn. — jednocześnie
 Jg. — Jahrgang
 joan. — joannici
 jw. — jak wyżej
 k. — karta, koło
 kal. — kaliski
 kalatr. — kalatrawenski
 kamień. — kamieński
 kan. — kanonia, kanonikat, kanonik
 kancl. — kanclerz
 kapit. — kapituła
 kapl. — kaplica
 kart. — kartuz, kartuski
 kaszl. — kasztelania, kasztelan
 kat. — katedra, katedralny
 katol. — katolicki
 kier. — kierownictwo, kierunek
 klaszt. — klasztor, klasztorny
 kol. — kolski
 koleg. — kolegium, kolegiata, kolegiacki
 kom. — komendant (administrator)
 komand. — komandoria
 komis. — komisariat
 kon. — koniec
 kon.n. — koniński
 konst. — konstytucja
 kop. — kopia, kopiarz, kopiarnisz
 kosz. — koszalinski
 kośc. — kościół, kościelny
 kościer. — kościerski (kościerzynski)
 krak. — krakowski
 kruszw. — kruszwicki
 Krzyż. — Krzyżacy (Zakon Niemiecki)
 krzyż. — krzyżacy (zakon), krzyżacki
 Kuj. — Kujawy, Kujawski
 kuj. — kujawski
 l. — lata
 lat. — laterański
 leg. — legat, legacki
 łęb. — łęborski
 lipn. — lipnoski
 liter. — literatura (historyczna przed-
 miotu)
 lub. — lubeki
 lubisz. — lubiszewski
 łódz. — łódzki
 m. — miasto
 magd. — magdeburski
 małop. — małopolski
 maszyn. — maszynopis
 Maz. — Mazowiecki
 M. B. — Matka Boska
 metrop. — metropolia, metropolita, me-
 tropolitalny
 miej. — miejski
 miejsc. — miejscowość
 m. in. — między innymi
 mirach. — mirachowski
 mogil. — mogileński (od Mogilna)
 mur. — mury
 n. — następna (strona, karta), nad
 nad. — nadać, nadawać, nadany
 Nadw. — Nadwiślański
 najcz. — najczęściej
 najpóźn. — najpóźniejszy, najpóźniej
 najst. — najstarszy
 Najsw. — Najświętszy
 nap. — napisać
 nast. — następujący, następny, następnie
 nazw. — nazwisko, nazwany
 nazyw. — nazywany
 miest. — miestniący
 niem. — niemiecki
 nieokr. — nieokreślony
 nieopr. — niepoprawnie
 miest. — miestuszmie
 nieśc. — nieściśle
 niewym. — niewyrażony
 niez.d. — niezidentyfikowany
 nlb. — nieliczbowany
 n. Ł. — nad Łebą
 NMP — Najświętsza Maria Panna
 nn. — następne (strony, karty)
 no.b. — norbertanin, norbertanka
 nowoutw. — nowoutworzony
 np. — na przykład
 nr. — numer
 num. — numer (w odm.)
 n. W. — nad Wisłą
 obec. — obecny, obecnie
 obj. — objaśnić
 odb. — odbitka
 odm. — odmiana (deklinacja)
 oficj. — oficjałat, oficjał
 og. — ogólne wiadomości, święcie i ko-
 ścielne, o miejscowości i parafii
 ogł. — ogłosić
 ok. — około
 określ. — określenie
 okręg. — okręgowy
 op. — opactwo, opat
 opis. — opisać
 opp. — oppidum
 oprac. — opracować
 oryg. — oryginał, oryginalny
 ost. — ostatni, ostatnio
 ostat. — ostateczny, ostatecznie
 p. — pod
 paj. — pajęcki (od Pajęczna)
 pap. — papież, papieski
 par. — parochia, parafia, parochus, pa-
 rafialny
 pierw. — pierwszy, pierwotny, pierwot-
 nie

- pil. — pilski
 pleb. — pleban
 płoc. — płocki
 płoń. — płońsk.
 pn. — pod nagłówkiem
 pocyst. — pocysterski
 pocz. — początek, początkowy, początkowo
 pod. — podać, podawać, podanie
 podst. — podstawa
 pod tyt. — pod tytułem (kościół, kaplica)
 pod wezw. — pod wezwaniem
 pol. — polski
 polit. — polityczny
 poł. — połowa
 połud. — południowy
 Pom. — Pomorze
 pom. — pomorski
 pomez. — pomezkański
 pomoc. — pomocniczy
 pont. — pontyfikat
 poprz. — poprzedzić, poprzedni
 por. — porównaj
 pow. — powiat, powiatowy
 powt. — powtórny, powtórnie
 poz. — pozycja
 pozn. — poznański
 półn. — północny
 późn. — późniejszy, później
 prał. — prałatura, prałat
 prawdopodob. — prawdopodobny, prawdopodobnie
 preb. — prebenda
 prep. — prepozytura, prepositus, prepozyt
 presb. — presbiter, presbyter
 prezb. — prezbiterium, prezbiter
 prob. — proboszcz
 projekt. — projektowany
 protest. — protestantyzm, protestant
 prowincj. — prowincjonalny
 przejrz. — przejrzyć
 przeł. — przełom
 przepoł. — przepołowiony
 przetłum. — przetłumaczyć
 przyg. — przygotować
 przyp. — przypis
 przypuszcz. — przypuszczać, przypuszczalnie
 przysp. — przysposobić
 przyt. — przytaczać
 przyw. — przywilej
 pt. — pod tytułem (książka, artykuł)
 puc. — pucki
 p. wzm. par., klaszt., kośc., kapł. — pierwsza wzmianka zachodząca w źródłach historycznych o parafii, klasztorze, kościele, kaplicy
 p. wzm. tyt. kośc., kapł. — pierwsza wzmianka zachodząca w źródłach o tytule (wezwanii) kościoła, kaplicy
 pyt. — pytanie
 r. — rok, rocznik
 radziej. — radziejowski
 red. — redakcja, redaktor, redakcyjny
 reform. — reformacja
 reg. — reguła, regularny
 rękop. — rękopis (w odm.)
 rozdz. — rozdział
 rps — rękopis
 ryc. — rycina
 rzek. — rzekomy, rzekomo
 rzym. — rzyński
 s — sic
 s. — strona
 sac. — sacerdos
 samodz. — samodzielny
 samoist. — samoistny
 schył. — schyłek
 ser. — seria
 ślup. — ślupski
 spis. — spisać
 star. — starostwo, starosta
 starog. — starogardzki
 Starog. Gd. — Starogard Gdański
 staroz. — starożytność, starożytny
 stat. — statut
 streszcz. — streszczenie
 sygn. — sygnatura
 syn. — synod
 szpit. — szpital, szpitalny
 szub. — szubiński
 średn. — średniowieczny
 średz. — średzki (od Środa)
 św. — święty
 świec. — świecki (od Świecia)
 świętop. — świętopietrze
 t. — tom
 tamt. — tamtejszy
 tczew. — tczewski
 templ. — templum
 ter. — teren
 teryt. — terytorium
 tit. — tytuł
 tj. — to jest
 Tl — Teil, Theil
 tłum. — tłumaczenie
 trad. — tradycja, tradycyjny, tradycyjnie
 trzynast. — trzynastoletni
 tuch. — tucholski
 tut. — tutejszy
 tys. — tysiąc
 tyt. — tytuł, lutularny
 tzw. — tak zwany
 ułoż. — ułożyć
 um. — umarł
 ur. — urodził się, urodzony
 uzup. — uzupełnić
 v — verte (karta)
 vic. — vicarius
 vol. — volumen
 w. — wiek, wieś

warm. — warmiński	wym. — wymieniać, wymienienie, wymieniony
warsz. — warszawski	wyst. — wystawiony
wcześn. — wcześniejszy	występ. — występujący
wejh. — wejherowski	wyszogr. — wyszogrodzki
wezw. — wezwanie (kościół, kaplicy)	wywodz. — wywodzić, wywodzący
wg. — według	wzgl. — względ, względnie
wik. — wikariusz	Z. — Zeitschrift
wiaśc. — właściwy, właściwie	z. — zeszyt
włocł. — włocławski	zab. — zaborski (od Zabory)
Wnėb. — Wnėbowzięcie	Zach. — Zachodni
woj. — województwo, wojewódzki	zach. — zachodni
wrocł. — wrocławski	zak. — zakon, zakonnik, zakonny
Wsch. — Wschodni	załoz. — założyć, założyciel, założony
wsch. — wschodni	zam. — zamek, zamkowy
wspom. — wspominać, wspomniany	zbior. — zbiorowy
wspomn. — wspomnienie, wspomniany	zbud. — zbudować, zbudowany
współcz. — współczesny, współczesne	zebr. — zebrać
współprob. — współproboszcz	zm. — zmarł, zmarły
wych. — wychodzić	zob. — zobacz
wyd. — wydanie, wydawnictwo, wydawca, wydany	zw. — zwany
wydruk. — wydrukować, wydrukowany	zwl. — zwłaszcza
wyj. — wyjątek, wyjątkowo	źr. — źródło (historyczne)
wyk. — wykonać, wykonany	zyc. — zyciorys
wyl. — wyliczać	

A. WIZYTACJE DIECEZJI KRUSZWICKIEJ (X—XI W.)

1. TERYTORIUM DIECEZJI KRUSZWICKIEJ

Chronologicznym wstępem do wizytacji kujawskiej i pomorskiej fazy diecezji włocławskiej mogłyby być ewentualne wizytacje przeprowadzane w jej okresie kruszwickim.

Ziemia kujawska i Pomorze Wschodnie, zwane także Gdańskie lub Nadwiślańskie, tworzące nieprzerwanie obszar diecezji włocławskiej aż do r. 1818¹, wchodziły w drugiej połowie w. X w skład państwa polskiego² i były niemal całkowicie nawrócone za rządów księcia Mieszka I (962—992)³.

Pod względem administracji kościelnej podlegały one od r. 966 misyjnym biskupom polskim (poznańskim), następnie zaś w r. 1000 Kujawy zapewne weszły w skład nowoutworzonej archidiecezji gnieźnieńskiej a Pomorze — do diecezji kołobrzeskiej⁴. Po upadku diecezji kołobrzeskiej, została założona ok. r. 1013 diecezja w Kruszwicy, obejmująca również obie wymienione dzielnice⁵. Między r. 1097 a 1123 diecezja kruszwicka została przemieniona we

¹ Librowski: Wstęp s. 13—43.

² Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 213—214. — Zakrzewski: Mieszko I. — Zakrzewski: Chrobry. — Hist. Pol. I/1 s. 160, 207. — Wojciechowski: Wielkopolska.

³ Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 215, 224—225, 241—250, 364 — Zakrzewski: Mieszko I s. 93. — Hist. Pol. I/1 s. 160—163. — Hist. Kośc. I s. 300—302. — Dziewulski: Postępy.

⁴ Kron. Thietm. s. 206—209. — Abraham: Organ. Kośc. s. 112—132. — Zakrzewski: Chrobry s. 116, 167—168. Buczek. Bisk. pol. — Kowalenko: Kołobrzeg. — Umiński: Bisk. pozn. — Nowacki: Archidiec. pozn. I s. 1—52. — Silnicki: Organ. Kośc.

⁵ Gumowski: Bisk. kruszw. — Librowski: Kapit. włocł. s. 1—6. — Librowski: Wstęp s. 14—23.

włocławską (kujawską i pomorską)⁶. Na niewielkich Kujawach nie było równocześnie dwóch diecezji: kruszwickiej i włocławskiej; występowały one natomiast po sobie w następstwie czasowym, druga po pierwszej⁷.

Diecezja kruszwicka składała się z jednego archidiakonatu tego samego imienia, nazywanego dzisiaj przez historyków archidiakonatem dawnego typu⁸, oraz z nieokreślonej bliżej liczby powstających parafii, nie oznaczonych jeszcze dokładnie pod względem terytorialnym. Były to parafie zakładane przeważnie w głównych ośrodkach obu prowincji i po grodach — siedzibach kasztelanii i opoli, a więc związane z organizacją administracyjną Kraju, oraz rozległe terytorialnie⁹. Według mało krytycznej opinii S. Damalewicza, już pierwszy domniemany biskup kruszwicki — Lucyduś (966—993) miał erygować większość parafii na Kujawach¹⁰.

Nie poruszając na tym miejscu uposażenia plebanów czyli proboszczów, wypadnie zauważyć, że biskupi kruszwickcy posiadali znaczne dobra ziemskie, częściowo odziedziczone po kołobrzeskich a częściowo osobiście pozyskane, które z kolei przejęli po nich ordynariusze włocławscy. Majątki te znajdowały się na Kujawach, Pomorzu, w ziemi chełmińskiej, dobrzyńskiej, łęczyckiej, sieradzkiej i sandomierskiej¹¹.

2. PARAFIE I KLASZTORY

Najstarszą świątynią omawianej diecezji był zapewne kościół grodowy oraz przypuszczalnie pierwszy katedralny i parafialny w samej Kruszwicy¹², pod wezw. św. Wita¹³. Oprócz niego znajdował się w tymże mieście, po wschodniej stronie Gopla, kościół klasztorny św. Piotra¹⁴, przypuszczalnie benedykty-

⁶ Abraham. Organ. Kośc. s. 148—151. — Maleczyński: Krzywousty s. 208, 218. — Por. przyp. 5.

⁷ Librowski. Wstęp s. 23—25.

⁸ Silnicki. Archidiak. s. 3—43. — Librowski. Wstęp s. 23, 45.

⁹ Kujot. Parafie s. 168. — Łęga: Państwo pom. s. 223—224. — Librowski: Wstęp s. 23, 45.

¹⁰ Vitae ep. s. 67.

¹¹ Kod. Pol. II/1 nr 1; in. wyd. tego dok. pod. Budkowa (Repert. nr 47). — Kujot. O mająt. — Monum. Wład. XXIV s. 66—97. — Chodyński: Włocł. diec. s. 68—72. — Kujot. Dz. Prus. I/1 s. 356—359. — Gumowski: Bisk. kruszw. — Arnold. Władztwo.

¹² M. w pow. inowr., woj. bydż., jedna ze stolic pierw. Polski (Hensel: Stolica s. 63—122. — Hensel: Kruszwica), nast. w XI—XIV w. gród, miasto (civ., opp.) i siedziba kaszt. woj., pow. (Kod. Pol. II/3 s. CVII—CVIII — ind. — Borucki: Z. kuj. s. 340—343. — Słown. geogr. IV s. 737—740. — Callier: Kruszwica). Miej. prawo magdeb. otrzymała K. w r. 1422 (Kod. Pol. II/2 nr 562). — Pod wzgl. adm. kośc. od w. XI stolica diec. i archidiak., od XIV/XV — dek. (Subera: Teryt. diec. — Librowski. Wstęp s. 37—38 i poniżej). — Po r. 1818 dek. i par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 100. — Kozierowski. Szematyzm s. 100—103. — Rocz. Archidiec. gnieźn. 1958 s. 100, 101).

¹³ b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 101. — Górski: Topogr. Kruszw. s. 41—46. — Librowski: Wstęp s. 19, 95. — Gumowski (Bisk. kruszw. s. 8) utożsamia błęd. tę świątynię z koleg. św. Piotra, a Kozierowski (Szematyzm s. 102) mieszczą ją z kośc. św. Gotarda. — Zob. przyp. 14 i 36 w B I'.

c—d) P. wzm. kośc. i tyt. pod r. 1109. „Est enim beati Viti Crusvacie basilica” (Monum. Pol. II s. 340), „in pinnaculo oratorii sancti Viti, quod in urbe Crusvaciensis consistit” (Monum. Pol. II s. 503).

¹⁴ b) Dokum.: Rzepnicki: Vitae praesul. II s. 2. — Górski: Topogr. Kruszw. s. 50—57. — Librowski. Wstęp s. 19, 86, 97 oraz niżej.

c—d) P. wzm. kat. (kapit.) i jej tyt.: „Bernardus prepositus sancti Petri — capellani eius” ok. r. 1138—1144 (Kod. Wp. I nr 9; in. wyd. dok. wym. Budkowa (Repert. nr 16, 38). — J. Szymański (Kapituly s. 96 — mapa) spostrzegą kapit. św. Piotra dopiero w r. 1185).

nów, wybudowany ok. r. 1027 przez króla Mieszka II, zamieniony na przełomie w. XI/XII po przeniesieniu zakonników na inne miejsce, na drugą z kolei katedrę opisywanego biskupstwa. Następnym pod względem czasowym był własny kościół tamtejszej parafii pod tyt. Najśw. Marii P.¹⁵

Podobnie jak w Kruszwicy, również we Włocławku¹⁶ pierwszą świątynią parafialną był kościół grodowy św. Jerzego¹⁷, z którego potem przeniesiono duszpasterstwo do nowszego kościoła św. Jana Chrzciciela¹⁸, zarządzanego przez benedyktynów.

Kilka miast diecezji włocławskiej, zarówno na Kujawach¹ jak i na Pomorzu, posiadało w średniowieczu po dwie czy nawet więcej parafii (np. Gdańsk). Pierwszymi przeto w nich, powstałymi jeszcze w czasach kruszwickich, były na Kujawach parafie: w Bydgoszczy — św. Idziego¹⁹, w Gniewkowie — św. Konstancji²⁰, Inowrocławiu — Najśw. Marii P.²¹ i Łabiszynie — św. Mikołaja²².

¹⁵ b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 102. Autor nie odróżnia wystarczająco tego kośc. od koleg. św. Piotra. — Górski: Topogr. Kruszw. s. 46.

c-d) P. wzm. kośc. i tyt. w r. 1320: „rector parochialis ecclesie sancte Marie Crusviensis” (Monum. Pol. Vat. III s. 221 nr 159).

¹⁶ M. pow. w woj. bydż.; do pocz. w. XVII Włocław (Wladislawia i Vladislavia Antiqua, Sems, Vetus lub Wladislaw albo Wlodislaw — Stary Włocław); w XI—XIII w. gród książęcy i ośrodek kaszt., w l. 1255—1793 miasto (civ.) bisk. Miejs. prawo niem. otrzymał w przed r. 1255 (Kod. Pol. II/1 nr 68). — Pod wzgl. kośc. od przeł. w. XI/XII siedziba diec., od XII archidiak. od XIII oficj. gen., od XIV/XV dek. (Kod. Pol. II/3 s. CLX—CLXVI — ind. — *Cal. Dioec. Vlad.* 1874 s. 8—10. — Borucki: Z. kuj. s. 295—304. — Słown. geogr. XIII s. 697—711. — Encykl. kośc. XXXII s. 52—55. — Chodźński: Konsystorze s. 8—66. — Arentowicz: Z dawn. Włocł. — Morawski: Monogr. Włocł. — Subera: Teryt. diec. — Grzeskowiak: Włocławek. — Librowski: Wstęp s. 21—22, 34—37 i poniżej). Miasto mieszane przez wyd. źr. i hist. z Inowrocławiem (Karwasńska „Wladis'avia”). — Zob. przyp. 21.

¹⁷ O kośc. brak wcześnie danych (Arentowicz: Z dawn. Włocł. s. 18. — Morawski: Monogr. Włocł. s. 294—295).

¹⁸ b) Dokum.: *Cal. Dioec. Vlad.* 1874 s. 26—29. — Morawski: Monogr. Włocł. s. 252. — W XI—XIII w. par. zarządzali bened. (Nowacki: Op. w Szpet. s. 37—42).

c-d) P. wzm. par. i tyt. kośc. w l. 1065—1165: „ecclesiam sancti Iohannis in Wladislaw” (Zbiór maz. nr 22), poprz. wyd. dok. pod. Budkowa (Repert. nr 8).

¹⁹ a) Og.: Bydgoszcz — m. woj.; w ciągu w. XI—XIV gród, miasto (opp., civ.), stolica kaszt., księstwa (v XIV), potem pow. (Kod. Pol. II/3 s. LXXV—LXXVI — ind. — Słown. geogr. I s. 491—504. — Borucki: Z. kuj. s. 344—346. — Kozierowski: Szematyzm s. 21—23. — Bydgoszcz. Miejs. prawo średz. otrzymała B. w r. 1346 (Matric. summ. IV/3 s. 380). — Pod wzgl. adm. kośc. od w. XIV/XV dek., od poł. w. XVI siedziba oficj. for. (Chodźński: Konsystorze s. 106—108. — Subera: Teryt. diec. — Librowski: Wstęp s. 37—38 oraz niżej). — Po r. 1764 dek. i par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 50—61. — Chodźński: Zam. kośc. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 55—67).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 21. — Kośc. nazyw późn. „extra muros civitalis” (nowego miasta).

c) P. wzm. par. w r. 1346 (Matric. summ. IV/3 s. 380).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1537 (ADWł: AUA, kop. 6 k. 146v).

²⁰ a) Og.: Gniewkowo, m. w pow. inowr., woj. bydż. Pocz. gród, w r. 1311 miasto — civ. (Kod. Pol. II/2 nr 472). Na przestrzeni w. XIV stolica kaszt., woj. i księstwa (Kod. Pol. II/3 s. XCVI — ind. — Słown. geogr. II s. 627—628. — Kozierowski: Szematyzm s. 46—47). — Pod wzgl. kośc. od r. 1615 siedziba dek. (Subera: Teryt. diec. — Librowski: Wstęp s. 38—39 i poniżej). — Po r. 1818 dek. (z przerwami) i par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 70. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 72, 73—74).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 46.

c) P. wzm. par. (capella) w r. 1185 (Zbiór maz. nr 116); poprz. wyd. dok. pod. Budkowa (Repert. nr 108).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Konstancja (Monum. Wład. XI s. 60).

Poza nimi były jeszcze w tejże dzielnicy parafiami następujące miasta lub wsie: Brześć Kujawski²³, Chełmce²⁴, Dźwierzchno²⁵, Kościelec²⁶, Kościelna Wieś²⁷,

²¹ a) Og.: Inowrocław — Inuvladislavia, Novum Wladislaw czyli Nowy, Młodszy Włocław(ek); m. pow. w woj. bydż. Na przestrzeni w. XII—XIV gród, miasto — civ. (Kod. Wp. I nr 444 — r. 1271), stolica kaszt. woj., księstwa a nast. pow. (Kod. Pol. II/3 s. CXL—XCLVI — ind. — Słown. geogr. III s. 293—297. — Karwasińska: „Wladislavia”. — Kozierowski: Szematyzm s. 67—70). W r. 1267 l. otrzymał miej. pawo średz. a na przeł. w. XIII/XIV miał już swoje stare i nowe miasto (Kozierowski: Szematyzm s. 68 — bez przyt. źr.). — Por. przyp. 16. — Pod wzgl. adm. kośc. od w. XIII/XIV siedziba dek. (Subera: Teryt. dec. — Librowski: Wstęp s. 37—39 oraz niżej). — Po r. 1818 dek. i par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 77—79. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 78—81).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 68. — Kośc. nazyw. późn. „extra muros civitatis” (nowego miasta).

c—d) P. wzm. kośc. i jego tyt. w r. 1527 (Monum. Wład. XI s. 58).

²² a) Og.: Łabiszyn, m. w pow. szub., woj. bydż. (Słown. geogr. V s. 558—561. — Kozierowski: Szematyzm s. 113—114). Miastem (opp.) nazw. w r. 1369 (Kod. Wp. III nr 1610). W r. 1578 występuje jako civ. (Monum. Wład. XVII s. 21). — Pod wzgl. kośc. właściwe m., położone po zach. stronie Noteci, należało do archidiec. gnieźn., natomiast przedmieście, znajdujące się po wsch. brzegu rzeki, było w dec. włocł. (Monum. Wład. XVII s. 21—22). Stąd nie wiadomo, dlaczego Lib. benef. gnieźn. nie uwzględnił Ł. Od w. XVII również m. należało do dec. włocł. — Od r. 1818 Ł. jest par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 80—81. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 139—140).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 113.

c—d) P. wzm. par. i tyt. kośc. w r. 1527 (Monum. Wład. XI s. 63).

²³ a) Og.: m. w pow. włocł., woj. bydż. Na przestrzeni w. XI—XIV gród, miasto (opp., civ.), stolica kaszt. woj. i księstwa, potem także pow. (Kod. Pol. II/3 s. LXXII—LXXIV — ind. — *Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 30—31. — Słown. geogr. I s. 398—399. — Borucki: Z. kuj. s. 292—295. — Kuliński: Monogr. Brz.). W r. 1314 B. posiadał stare i nowe miasto (Kod. Pol. II/2 nr 474). — Pod wzgl. adm. kośc. od przeł. w. XIV/XV (z przerwami) siedziba dek. (Subera: Teryt. dec. — Librowski: Wstęp s. 37 i poniżej). Par. należąca zawsze do dec. włocł. (*Rocz. Dec. włocł.* 1962 s. 58—59).

b) Dokum.: *Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 30 i na podst. a).

c) P. wzm. par. w r. 1325 (Wykazy świętopiętra opublikowane w *Vet. monum. Pol.* I oraz *Monum. Pol. Vat. I*, przyt. w wyjątkach niżej (w D XII)).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584; św. Piotr (Monum. Wład. XIX s. 97). Kośc. zwano późn. „extra moenia civitatis” (nowego miasta).

²⁴ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż. (Słown. geogr. I s. 559—560). — Kozierowski: Szematyzm s. 24—25). — Po r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 99. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 100).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 24.

c) P. wzm. par. (Venceslaus pleb.) w r. 1257 (Dokum. kuj. s. 191 nr 17).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527; św. Mikołaj, Katarzyna i Małgorzata (Monum. Wład. XI s. 43—44).

²⁵ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż. (Słown. geogr. II s. 305. — Kozierowski: Szematyzm s. 163). W kośc. tamt. miano pochować rzek. trzech pierw. bisk. kruszw.: Lucydusa († 993), Mourycego lub Laurentego († 1014) i Marcego wzgl. Marceлина († 1033 — *Monum. Pol.* IV s. 25. — Długosz: *Vitae* ep. s. 521—522). — Zob. przyp. 30. — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 61—62. *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 163).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 40 i na podst. a).

c) P. wzm. par. (capella) w r. 1268 (Dokum. kuj. s. 213 nr 38).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527; św. Katarzyna (Monum. Wład. XI s. 48).

²⁶ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż. (Łepkowski: *Ku pamiętce.* — *Słown. Geogr.* IV s. 447. — Kozierowski: Szematyzm s. 90—92). Od kośc. kamiennego, „duninowskiego”, zwano w XIII—XIV w. (Kod. Pol. I nr 89 (r. 1298); II/1 nr 163 (r. 1297); II/2 nr 472 (r. 1311) całą wieś Lapidea Ecclesia. W r. 1442 K. otrzymał miej. prawo magd. (Kod. Pol. II/2 nr 588), o czym nie wie Kozierowski (Szematyzm). — Po r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 79. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 81—82). — Zob. przyp. 27.

Kowal²⁸, Ostrowo n. Gopłem²⁹, Parchanie³⁰, Piotrków Kujawski³¹, Przedecz³²,

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 91 (w. XII).

c) P. wzm. par. (eccl.) w r. 1297 (Kod. Pol. II/1 nr 163).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Małgorzata (Monum. Wład. XI s. 63).

27 a) Og.: w. par. w pow. radziej., woj. bydż.; nazyw. w źr. kośc. w. XIX—XX również Kościelna Wieś Kujawska. W dokum. w. XIV—XVI pisana, jak wspomn. Kościelec, Kościół. Z tego powodu *Cat. Dioec. Vlad.* (1875 s. 28) i *Słown. geogr.* (IV s. 453) mieszają obydwie par. — Por. przyp. 26. Posiada kośc. „duninowski” (Szymkowiak; Kośc. w Kośc. Wsi. — Por. *Kron. Diec. włocł.* T 45: 1962 s. 367—372). — Par. znajduje się bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 205—206).

b) Dokum.: Ze staroz. osady i prawdop. grodu oraz na podst. a).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Wawrzyniec (Monum. Wład. XI s. 39).

28 a) Og.: m. w pow. włocł., woj. bydż. Na przestrzeni w. XII—XIV gród, miasto (opp., civ.), ośrodek kaszt. a następn. pow. (Kod. Pol. II/3 s. CVI — ind. — Gawarecki Wiadomosc. — Mętlewicz: Notałki. — *Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 37—33. — Borucki: Z. kuj. s. 304—306. — *Słown. geogr.* IV s. 502—503. — Jędrzejewski: *Hist. Kowala*). — Pod wzgl. kośc. był K. w l. 1615—1864 siedzibą dek. (Subera Teryt. diec. — Librowski: *Wstęp* s. 38 oraz niżej). — Par. pozostająca bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 75—76).

b) Dokum.: na podst. a) i c).

c) P. wzm. par. (eccl.) w r. 1185 (Zbiór maz. nr 116); poprz. wyd. i liter. hist. dok. wym. Budkowa (Repert. nr 108).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Szczepan i Małgorzata (Monum. Wład. XI s. 34).

29 a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż. W dok. średn. nazyw. także Popów oraz Insula (*Słown. geogr.* VII s. 710. — Kozierowski: Szematyzm s. 146—147). W XVII w. O. posiadało prawa miej. (Descr. Gnesn. A s. 101 — bez pod. zr.), o czym nie wie Kozierowski (Szematyzm). — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 101—102).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 147.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Mateusz i Walenty (Monum. Wład. XI s. 43). Kozierowski (Szematyzm s. 147) inform. błęd. że św. Maciej.

30 a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż.; dawn. Parkanie (*Słown. geogr.* VII s. 860—861. — Kozierowski: Szematyzm s. 155—156). W kośc. tamt. miano pochować czwartego (Wenancjusz f 1055) i piątego (Andrzej f 1081) rzek. bisk. kruszw. (Monum. Pol. IV s. 25. — Długosz: *Vitae ep.* s. 522). — Por. przyp. 25. — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 73. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 75).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 155.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Wojciech (Monum. Wład. XI s. 60).

31 a) Og.: w. par. w. zw. także Żydowskim, m. w pow. radziej., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 33—34. — *Słown. geogr.* VIII s. 210—211). Miastem (opp.) nazw. w r. 1438 (Kod. Pol. II/2 nr 580). *Słown. geogr.* (VIII s. 211) pod., że P. został m. dopiero w r. 1738. — W l. 1917—1930 siedzibą dek. (*Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 11 1917 s. 2. — *Kron. Diec. włocł.* R. 24: 1930 s. 365). — Par. znajdująca się stale w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 208—209).

b) Dokum.: z trad. — w poł. w. XVI kan. włocł. Piotr Piotrowski, współwłaściciel i współprob. w P., powodowany lokalnym patriotyzmem, zostawił zapiskę, jakoby tamt. par. założył w r. 980 pierw. rzek. bp kruszw. Lucydus. Z P. dok. przeszedł do AKWi (AUA; kop. 6 k. 74v—75) i historiografii diec. (Monum. Wład. XXI s. 27—28, XXIII s. 27—28. — *Damałowicz: Vitae ep.* s. 67. — *Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 33. — *Słown. geogr.* VIII s. 211).

c) P. wzm. par. (Vincencius pleb.) w r. 1259 (Kod. Pol. II/1 nr 78).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1577: św. Jakub (Monum. Wład. XVII s. 53).

32 a) Og.: m. w pow. włocł., woj. bydż. W ciągu w. XIV—XV gród, miasto (opp.), a nast. pow. (Kod. Pol. II/3 s. CXXXIV — ind. — *Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 41—42. — *Słown. geogr.* IX s. 135—136). — Par. należąca zawsze do diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 136—137).

b) Dokum.: na podst. późn. znaczenia miejsc.

c) P. wzm. par. (Petrus vic.) w r. 1427 (Kod. Pol. II/1 nr 377).

Przypust³³, Raciążek³⁴, Radziejów³⁵, Skulsk³⁶, Słońsk³⁷ i Strzelno³⁸.

Z miast Pomorza^{38a}, mających później więcej parafii, pierwsze z nich, już

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1577: św. Katarzyna (Monum. Wład. XVII s. 46).

³³ a) Og.: w. z kosc. fil. w par. Nieszawa. pow Aleks. Kuj., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 21. — Słown. geogr. IX s. 223—224). W l. 1065—1165 gród, par. zaś prawdop. pod zarząd bened. (Zbiór maz. nr 22); in. wyd. i liter. dok. wyl. Budkowa (Repert. nr 8). W r. 1274 P. otrzymał prawa miej. (civ. — Kod. Pol. II/2 nr 458), o czym nie wie Słown. geogr. — Par. a potem fil. pozostająca bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 174).

b) Dokum. na podst. a).

c) P. wzm. par. w r. 1321 (Kod. Pol. II/1 nr 240).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Maria Magdalena (Monum. Wład. XI s. 70).

³⁴ a) Og.: w par. w pow Aleks. Kuj., woj. bydż. Do w XVII nazyw. Raciązem. Na przestrzeni w. XIII—XV gród, miasto (opp.). kaszt. i jedna z rezydencji bisk. włocł. (Kod. Pol. II/3 s. CXXXV—CXXXVI — ind. — *Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 35—36. — Słown. geogr. IX s. 359—360. — Gó r z y ń s k i: Zamek w Rac.). — Pod wzgl. adm. kośc. od w. XIV/XV do r. 1594 dek. (S u b e r a: Teryt. diec. — L i b r o w s k i: Wstęp s. 37 i ponizej). — Par. będąca stale w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 181—182).

b) Dokum. na podst. a) i późn. znaczenie miejsc.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1577: Wszyscy Święci (Monum. Wład. XVII s. 94).

³⁵ a) Og.: m. pow. w woj. bydż. W ciągu w. XII—XV gród, miasto (opp., civ.), ośrodek teryt. i pow., miejsce zwoływania sejmików woj. kuj. W XV w. wyst. jako Stary i Nowy R. (Kod. Pol. II/3 s. CXXXVI—CXXXVII — ind. — *Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 36—37. — Dz. z. kuj. — Słown. geogr. IX s. 464—465. — B o r u c k i: Z. kuj. s. 313—315). — Pod wzgl. kośc. od w. XIII/XIV aż dotąd (z przerwami) stolica dek. (S u b e r a: Teryt. diec. — L i b r o w s k i: Wstęp s. 37—38 oraz niżej). — Par. znajdująca się zawsze w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 199—200).

b) Dokum.: na podst. a) i późn. znaczenia m.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c). — Słown. geogr. (IX s. 465) wyrażenie z r. 1249: „Wrotzlaus plebanus de Radicow" (Kod. maz. nr 17) niekrytycznie odnosi do Radziejowa zamiast do Radzikowa w pow. płoń., diec. płoc. (*Kat. Diec. płoc.* 1958 s. 109).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: Wniebowzięcie NMP (Monum. Wład. XI s. 42).

³⁶ a) Og.: w par. w pow. koniń., woj. pozń. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1877 s. 77—78. — Słown. geogr. X s. 736—737). Prawa miej. otrzymał S. w r. 1384 (Słown. geogr. X s. 736, bez przyt. źr.). — Par. należąca stale za wyjąt. l. 1764—1818 (C h o d y ń s k i: Zam. kośc. — L i b r o w s k i: Wstęp s. 33) do diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 123—125).

b) Dokum.: na podst. trad. i późn. znaczenia miejsc. — *Cat. Dioec. Vlad.* (1877 s. 77) a za nim Słown. geogr. (X s. 736) pod. zbyt późną datę (r. 1271) powstania tut. par.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1586: Najśw. Maria P. (AAGn: E, 1 k. 86v).

³⁷ a) Og.: w. na ter. par. Ciechocinek, pow. Aleks. Kuj., woj. bydż. Na przestrzeni w. XI—XV gród, miasto (opp.), kaszt., ziemia, dziedzictwo książęce (Kod. Pol. II/3 s. CXXXVI — ind. — Słown. geogr. X s. 823—829. — C h o d y ń s k i: Słońsk). — Od pocz. w. XIX do r. 1918 S. był fil. a nast. zwykłą w w par. Raciążek (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 36. — *Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 178).

b) Dokum.: na podst. a).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Piotr i Paweł (Monum. Wład. XI s. 70).

³⁸ a) Og.: m. w pow. mogił., woj. bydż. (Kod. Pol. II/3 s. CL — ind. — B o r u c k i: Z. kuj. s. 343—344. — Słown. geogr. XI s. 464—473. — W a l i c k i: Bud. Strzel. — K o z i e r o w s k i: Szematyzm s. 207—209. — K ę p i ń s k i: Strzelno). Wym. jako miasto (opp.) w r. 1231 (Dokum. kuj. s. 122 nr 8); o czym nie wie Kozierowski (Szematyzm). — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. s. 104—105. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 104). — Zob. przyp. 12—14 w B I.

b) Dokum.: K o z i e r o w s k i: Szematyzm s. 207.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c).

d) Pierw. kośc. par. — św. Prokopa, zbud. w XI/XII w. (K ę p i ń s k i: Strzelno).

w okresie istnienia diecezji kruszwickiej, otrzymały: Gdańsk³⁹ — przy kościele pod wezw. św. Michała albo Wszystkich Aniołów⁴⁰, wystawionym w starym grodzie, na Chełmie, Starogard Gdański — z kościołem św. Jana Chrzciciela⁴¹, zbudowanym w grodzie po zachodniej (lewej) stronie rzeki Wierzycy i Świecie — przy świątyni Najśw. Marii P.⁴², powstałej w grodzie. Obok nich trzeba lub

^{38a} Kujot (Parafie — objaśnienia na mapie) oraz — za nim — Łęga (Państwo pom. s. 222—223) przyjmują ogólnie, ze par. wym. poniżej, objęte przyp. 40—61, powstały w okresie rządów Mieszka I i Bolesława Chrobrego (966—1025).

³⁹ Stolica Pom. Wsch.; w ciągu w. X—XV gród, miasto (civ.), ośrodek kaszt., woj. pow. (Curicke. Danzig. — (Löschin: Gesch. Danz. — Brandstätter: Landkr. Danz. — Słown. geogr. II s. 513—532. — Pommerell. Ub. s. 629—630 — ind. — Kujot: Dz. Prus. — Simson. Gesch. Danz. — Askenazy: Gdańsk. — Koebner. Urk. Danz. u. Oliv. — Gdańsk. — Piwarskr: Dz. Gdańska. — Pelczar: Pol. Gdańsk. — Matuszewska: Pocz. Gdańska. — Łęga: Obraz Pom. s. 237—238. — Hrabec: Nazwy Gd. — Bobiński: Gdansk. — Łęga: Państwo pom. — Czaplowski: Gdańsk. — Pelczar: Gdańsk. — Stankiewicz: Gdańsk. — Jazdzewski: Gdańsk. — Śląski: Podz. Pom. s. 184—195). Wspomn. jako miasto (urbs) w r. 997 (Monum. Pol. I s. 11, 12). W l. 1185—1457 G. kilka razy otrzymywał prawa miej. (Schwengel: Apparatus s. 30, 454. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 60—90, 178—194). — Pod wzgl. adm. kośc. od w. XII ośrodek archidiak., od w. XIII oficj. 1 dek. (Czaplowski: Oficj. — Chodyński: Konsystorze s. 67—83. — Subera: Teryt. diec.); na przestrzeni w XIV—XV upatrzony na stolicę oddzielnej diec. (Librowski: Wstęp s. 27, 34—37 i poniżej). — Po r. 1818 komus. 1 dek. w diec. chełmiń. (Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 9, 13). — Od l. 1918—1925 stolica samostnej diec. (Schem. Diec. gdań. 1958 s. 5).

⁴⁰ b) Dokum.: Kujot. Parafie s. 236—238. — Łęga. Państwo pom. s. 223. — Stankiewicz: Gdańsk s. 24.

c) P. wzm. kośc. (Gotfridus can. de castro) w r. 1227 (Pommerell. Ub. nr 34, gdzie pod. popr. wyd. dok.).

⁴¹ a) Og.: Starog. Gd. — m. pow. w woj. gdań.; pierw. nazwa Starygród. W ciągu w. XI—XIV gród, miasto (opp., civ.), stolica kaszt. a nast. pow. (Stadie: Gesch. Starg. — Pommerell. Ub. s. 645 — ind. — Słown. geogr. XI s. 248—252. — Czaplowski: Kaszt. starog. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 310. — Buchholz: Starogard. — Łęga: Obraz Pom. s. 240. — Milewski: Dz. Starog. — Śląski: Podz. Pom. s. 203—208. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 140—141, 211—212). Miej. prawo chełmiń. otrzymał S. w r. 1348 (Stadie: Gesch. Starg. s. 177. — Kujot: Dz. Prus, II s. 269. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 212), co Schwengel (Apparatus s. 455) nazywa nowym założeniem m. w r. 1339. — Pod wzgl. kośc. od w. XVI stolica dek. (Subera: Teryt. diec. — Librowski: Wstęp s. 38—39 oraz niżej). — Po r. 1818 dek. 1 par. w diec. chełmiń. (Diec. chełmiń. s. 551, 573—579. — Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 119, 122—123).

b) Dokum.: Kujot. Parafie s. 180. — Diec. chełmiń. s. 573, 575. — Łęga. Państwo pom. s. 223.

c) P. wzm. par. (castrum) w r. 1198 (Pommerell. Ub. nr 9—10), in. wyd. obu dok. przyt. Budkowa (Repert. nr 141—142).

d) P. wzm. tyt. kośc. nie znaleziono.

⁴² a) Og.: Świecie n. W. — m. pow. w woj. bydż. Na przestrzeni w. XI—XIV gród, miasto (civ.), ośrodek kaszt., woj., stolica połud. części Pom. Nadw., nast. pow. (Kod. Pol. II/3 s. CLI — ind. — Wegner: Schwetzer Kr. — Pommerell. Ub. s. 644 — ind. — Maercker: Gesch. Schw. Kr. — Słown. geogr. XI s. 655—663. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 310. — Łęga: Obraz Pom. s. 241—242. — Łęga: Okol. Św. — Śląski: Podz. Pom. s. 209—213. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 113—116, 196). W l. 1242—1244 S. zostało przeniesione na in. miejsce (Schwengel: Apparatus s. 455. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 722—724). Miej. prawo chełmiń. otrzymało S. w r. 1338 (Wegner: Schwetzer Kr. II s. 83. — Kujot: Dz. Prus, II s. 269. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 196). — Pod wzgl. adm. kośc. od w. XIII/XIV stolica dek., w l. 1765—1818 oficj. okręg. (Chodyński: Konsystorze s. 108—111. — Subera: Teryt. diec. — Librowski: Wstęp s. 36, 37—39 i poniżej). — Po r. 1818 dek. 1 par. w diec. chełmiń. (Diec. chełmiń. s. 583, 601—609. — Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 123, 127—128).

można przyjąć jako istniejące w tymże okresie następujące parafie pomorskie: Białogarda ⁴³, Bytów ⁴⁴, Drzycim ⁴⁵, Carcz ⁴⁶, Garczegorze ⁴⁷, Garczyn ⁴⁸, Gniew ⁴⁹,

- b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 269—270. — Diec. chełmn. s. 601, 606. — Łęga: Państwo pom. s. 223.
- c) P. wzm. par. (eccl., Wilhelmus presb.) w r. 1198 (Pommerell. Ub. nr 9—10). — Por. przyp. 41 c).
- d) P. wzm. tyt. kośc. — jak pod c).
- ⁴³ a) Og.: B. n. Ł., dawn. Białogrod, w. par. w pow. lęb., woj. gdań. W ciągu w. XI—XIV gród, m., osrodek kaszt.; w XIII w. woj. oraz jedna ze stolic dzieln. Pom. Wsch. (Pommerell. Ub. s. 627 — ind. — Kujot: Dz. Prus. — Łęga: Obraz Pom. s. 243. — Śląsk: Podz. Pom. s. 181—183. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 120—122). — W r. 1818, jako fil. par. lęb. (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), weszła B. w skład diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Od r. 1918 należała, jako zwykła w., do prał. pil. — Od r. 1945 jest par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 131) — Zob. przyp. 40 w D XII.
- b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 74, 206—207, 215. — Łęga: Państwo pom. s. 222—223.
- c) P. wzm. par. (Andreas et Woczech sac.) w r. 1257 (Pommerell. Ub. nr 168, gdzie wyl. poprz. wyd. dok.).
- d) P. tyt. kośc. wg Kujota (Parafie s. 206) MB Gromniczna, a wg Schultz (Gesch. Kr. Lauenb. s. 320) św. Jerzy.
- ⁴⁴ a) Og.: m. pow. w woj. kosz. W ciągu w. XI—XIV gród, m., osrodek krainy w kaszt. słup., nast. pow. (Cramer: Gesch. Lauenb. u. Büt. — Słown. geogr. I s. 520—521. — Pommerell. Ub. s. 629 — ind. — Kujot: Dz. Prus. — Bronisch: Kr. Bütow. — Kostuś: Lęb. i Byt. — Śląsk: Podz. Pom. s. 179—180. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 201—207). Miej. prawo chełmiń. otrzymał B. w r. 1346 (Cramer: Gesch. Lauenb. u. Büt. II s. 158. — Kujot: Dz. Prus. II s. 269. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 205). Pod wzgl. adm. kośc. od w. XIV do r. 1818 siedziba dek. (Suberra: Teryt. diec. — Librowski: Wstęp s. 38—39 i poniżej). — Ziemia byt. często zmieniała swoją przynależność polit. i kośc. (Kostuś: Lęb. i Byt. — Librowski: Z. byt. i lęb. — Librowski: Wstęp s. 33 oraz niżej). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Od r. 1918 par. w prał. pil. — Po r. 1945 dek. i par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 32, 33—34).
- b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 216, 220. — Łęga: Państwo pom. s. 223.
- c) P. wzm. (pleb.) w r. 1335 (Preuss. Ub. III/1 nr 5, gdzie wym. poprz. wyd. dok.).
- d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1686: św. Katarzyna (Fontes, XV s. 845).
- ⁴⁵ a) Og.: w. par. w pow. świec., woj. bydż. (Słown. geogr. II s. 184—185. — Diec. chełmiń. s. 583—587). Wspomn. pod r. 1091 (Kron. Galla s. 66). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 124).
- b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 274, 278. — Diec. chełmiń. s. 583. — Łęga: Państwo pom. s. 223.
- c) P. wzm. par. (Pfarrherr) w r. 1360 (Wegner: Schwetzer Kr. II s. 57, 60). — Słown. geogr. (II s. 184) inform., że par. D. jest prawdop. wspomn. w dok. z r. 1266 a na pewno z r. 1319, jednakże nie przyt. źr.).
- d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Piotr i Paweł (Fontes, I s. 90).
- ⁴⁶ a) Og.: w. na ter. par. Chm:elno, pow. kart., woj. gdań. Na przestrzeni w. XI—XIII gród oraz osrodek krainy i kaszt. teryt. w kaszt. gdań. przeniesiony w XIII w. do Ch. (Słown. geogr. II s. 487. — Kujot: Dz. Prus. I/1 s. 310. — Łęga: Obraz Pom. s. 238. — Śląsk: Podz. Pom. s. 190—192). Przepuszcz. również par. w G. połączono wtedy z pobliską chmiel. — Zob. przyp. 49 w B I'.
- b) Dokum.: na podst. a).
- c—d) Brak danych.
- ⁴⁷ a) Og.: w. par. w pow. lęb., woj. gdań. W ciągu w. XI—XIV gród w kaszt. białog. n. Ł. (Słown. geogr. II s. 486—487. — Śląsk: Podz. Pom. s. 181). — W r. 1818 przeszło G., jako fil. par. Lębork (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.) do diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Od r. 1918 należało do prał. pil. — Od r. 1945 jest par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 132: Garcigórz). — Zob. przyp. 40 w D XII.
- b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 209, 215. — Łęga: Państwo pom. s. 223.
- c) P. wzm. par. w r. 1325, o czym nie wie Kujot (Parafie). — Por. przyp. 23 c).
- d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1686: św. Maria Magdalena (Fontes, XV s. 851).

Goreczyno⁵⁰, Gorzędziej⁵¹, Gruczno⁵², Kościerzyna⁵³, Lubiszewo⁵⁴, Nowe⁵⁵,

⁴⁸ a) Og.: w. par. w pow. kościer., woj. gdań. Na przestrzeni w. XI—XIV gród i ośrodek krainy w kaszt. starog. czyli zab., zw. także Garczem (Słown. geogr. II s. 487—488. — Pommerell. Ub. s. 631 — ind. — Czaplowski: Kaszt. starog. — Diec. chełmiń. s. 384—385. — Łęga: Obraz Pom. s. 239. — Śląski: Podz. Pom. s. 206—208). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 90—91).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 193, 259. — Diec. chełmiń. s. 384. — Łęga: Państwo pom. s. 223.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584: św. Katarzyna (Fontes, II s. 243).

⁴⁹ a) Og.: m. w pow. tczew., woj. gdań. W ciągu w. XI—XIV gród, miasto (civ., urbs), ośrodek krainy, zw. „ziemią wąską”, w kaszt. tczew. W XIII w. stolica księstwa dzieln. na Pom. Nadw., nast. pow. (Słown. geogr. II s. 621—626. — Pommerell. Ub. s. 637 — ind. (Mewe). — Correns: Chr. Mewe. — Kujot: Dz. Prus. — Chełmeki: Hist. Gniewu. — Śląski: Podz. Pom. s. 199—201. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 105—109, 195). Miej. prawo chełmiń. otrzymał G. w r. 1297 (Pommerell. Ub. nr 550, gdzie wyl. poprz. wyd. dok. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 108, 195). Schwengel (Apparatus s. 455) pod., że m. zostało zbud. w r. 1283). — Pod wzgl. adm. kośc. na przeł. w. XIV/XV przewidziany, obok Gdanska na stolicę projekt. diec. pom.; od w. XVI siedziba dek. (Subera: Teryt. diec. — Librowski: Wstęp s. 27, 32, 38—39 i poniżej). — Od r. 1818 dek. i par. w diec. chełmiń. (Diec. chełmiń. s. 266, 269—271. — *Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 71, 72).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 140. — Diec. chełmiń. s. 269. — Łęga: Państwo pom. s. 223.

c) P. wzm. par. (eccl. par.) w r. 1297 (Pommerell. Ub. nr 550). — Por. a).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1598: św. Mikołaj (Fontes, II s. 420).

⁵⁰ a) Og.: w. par. w pow. kart., woj. gdań. Na przestrzeni w. XI—XIII gród oraz ośrodek krainy i kaszt. teryt. w kaszt. gdań. (Słown. geogr. II s. 705—706. — Pommerell. Ub. s. 632 — ind. — Diec. chełmiń. s. 367—369. — Łęga: Obraz Pom. s. 238—239. — Śląski: Podz. Pom. s. 194—195). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 87).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 158, 161, 231. — Diec. chełmiń. s. 367. — Łęga: Państwo pom. s. 223.

c) P. wzm. par. (par. Kriřtan, id est Christianus) w r. 1429 (Schwengel: Apparatus s. 235).

d) P. wzm. tyt. kośc. przed r. 1583: św. Agata (Schwengel: Apparatus s. 234. — Słown. geogr. II s. 706. — Diec. chełmiń. s. 367).

⁵¹ a) Og.: w. par. w pow. tczew., woj. gdań. W ciągu w. XI—XIII gród i miasto (civ.) w kaszt. lubisz., potem tczew. (Słown. geogr. II s. 730. — Pommerell. Ub. s. 631 — ind. (Gerdien). — Diec. chełmiń. s. 631—633. — Łęga: Obraz Pom. s. 239—240. — Śląski: Podz. Pom. s. 196, 198. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 102—105). W r. 1287 m. lokowane na prawie magd. (Pommerell. Ub. nr 427 — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 103). — W r. 1818 przeszedł G., jako fil. w par. Subkowy (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nb. Goleździe) do diec. chełmiń. Obecnie jest znowu par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 129).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 116, 122. — Diec. chełmiń. s. 631. — Łęga: Państwo pom. s. 223.

c) P. wzm. par. (eccl.) w r. 1287 (Pommerell. Ub. nr 427).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Jerzy (Fontes, I s. 53); atoli wg trad. pierw. kośc. był pod wezw. św. Wojciecha (Słown. geogr. II s. 730).

⁵² a) Og.: w. par. w pow. świec., woj. bydż. Na przestrzeni w. XI—XIII gród w kaszt. świec. (Słown. geogr. II s. 860. — Pommerell. Ub. s. 633 — ind. — Diec. chełmiń. s. 587—589. — Śląski: Podz. Pom. s. 209, 210). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 124—125).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 41, 105, 114. — Diec. chełmiń. s. 587. — Łęga: Państwo pom. s. 223.

c) P. wzm. par. (capella de Grodesno) w r. 1238 (Pommerell. Ub. nr 66, gdzie pod. poprz. wyd. dok.).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Jan Chrzc. (Fontes, I s. 82).

⁵³ a) Og.: m. pow. w woj. gdań. W ciągu w. XII—XIII ośrodek krainy „Pirna” w kaszt. gdań. (Pommerell. Ub. s. 628 — ind. (Berent). — Słown. geogr. IV s. 455—457.

Puck ⁵⁶, Salino ⁵⁷, Serock ⁵⁸, Tymawa ⁵⁹, Święty Wojciech ⁶⁰ i Wyszogród ⁶¹.

— Schuch · Landsch. um Berent. — Stoewer : Gesch. Berent. — Śląski : Podz. Pom. s. 192—194. — Rozenkranz : Pocz. m. Pom. s. 213—214. Miej. prawo chełmiń. otrzymała K. przed r. 1403 (Kujot · Dz. Prus, II s. 269. — Rozenkranz · Pocz. m. Pom. s. 214). — Pod wzgl. kośc. od pocz. w XV stolica dek., zw. od w. XVI również mirachowskim (Subera : Teryt. diec. — Librowski · Wstęp s. 37—39 oraz niżej). — Po r. 1818 dek., naprzód mirach., potem kościer., w diec. chełmiń. (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb. (eccl. Bernensis)). — Diec. chełmiń. s. 382, 388—392. — *Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 90, 91—92).

b) Dokum.: Kujot · Parafie s. 227, 230—231. — Diec. chełmiń. s. 389. — Łęga : Państwo pom. s. 223.

c) P. wzm. par. (Berna) w r. 1325, o czym nie wiedzą Kujot (Parafie) i Diec. chełmiń. — Por. przyp. 23 c).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Wojciech (Fontes, I s. 30).

⁵⁴ a) Og.: w par. w pow. tczew., woj. gdań. Na przestrzeni w. XI—XIII gród i ośrodek kaszt. W XIII stolica księstwa dzieln. na Pom. Wsch. Ok. r. 1253, po przejściu L. na joan., ośrodek polit. przeniesiono do Tczewa (Pommerell. Ub. s. 636 — ind. (Liebschau)). — Słown. geogr. V s. 417—419. — Kujot · Dz. Prus. — Łęga : Obraz Pom. s. 239. — Śląski : Podz. Pom. s. 196—199. — Rozenkranz : Pocz. m. Pom. s. 149—151). — W r. 1818, jako fil. par. tczew. (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), weszło L. w skład diec. chełmiń. W nast. l. przywrócono w L. par. (Diec. chełmiń. s. 618—621. — *Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 129—130).

b) Dokum.: Kujot · Parafie s. 179—180. — Diec. chełmiń. s. 619. — Łęga : Państwo pom. s. 223.

c) P. wzm. par. (eccl.) w r. 1198 (Pommerell. Ub. nr 9—10), in. wyd. dok. pod. Budkowa (Repert. nr 141—142).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1198: Trójca Święta (dokum. jak pod c).

⁵⁵ a) Og.: m. w pow. świec., woj. bydż. W ciągu w. XI—XIV gród oraz ośrodek krainy i kaszt. teren w kaszt. świec. (Pommerell. Ub. s. 633 — ind. (Neuenburg)). — Słown. geogr. VII s. 214—221. — Kościniński : Kośc. w Nowem. — Łęga : Obraz Pom. s. 241. — Śląski : Podz. Pom. s. 211—213. — Rozenkranz · Pocz. m. Pom. s. 110—113, 195—196). Miej. prawo pol. otrzymało N. w r. 1301 (Pommerell. Ub. nr 595, gdzie przyt. poprz. wyd. dok. — Rozenkranz : Pocz. m. Pom. s. 111), a chełmiń. w r. 1350 (Preuss. Ub. IV nr 528, gdzie wyl. poprz. wyd. dok. — Kujot · Dz. Prus, II s. 269. — Rozenkranz · Pocz. m. Pom. s. 195). — Pod wzgl. adm. kośc. od w. XV siedziba dek. (Subera · Teryt. diec. — Librowski : Wstęp s. 37—39 i poniżej). — Od r. 1818 dek. i par. w diec. chełmiń. (Diec. chełmiń. s. 457, 472—475. — *Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 106, 108).

b) Dokum.: Kujot · Parafie s. 262, 269. — Diec. chełmiń. s. 472. — Łęga : Państwo pom. s. 223.

c) P. wzm. par. w r. 1325 (a nie w r. 1290, jak inform. Diec. chełmiń. (s. 472); zob. Rozenkranz · Pocz. m. Pom. s. 110—111). — Por. przyp. 23 c).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584. św. Mateusz (Fontes, I s. 150). Diec. chełmiń. (s. 472) pod., że już w XIV w. kośc. był pod tym wezw.

⁵⁶ a) Og.: m. pow. w woj. gdań., zbud. rzek. w r. 1145 (Schwengel : Apparatus s. 29, 454). Na przestrzeni w. XI—XIV gród oraz ośrodek krainy i kaszt. teryt. w kaszt. gdań. (Pommerell. Ub. s. 641 — ind. — Słown. geogr. IX s. 267—272. — Schul tz : Neust. u. Putzig. — Śląski : Z przeszł. Pucka. — Swierkosz : Puck. — Łęga : Obraz Pom. s. 237. — Śląski : Podz. Pom. s. 189—190. — Rozenkranz : Pocz. m. Pom. s. 118—120, 221—222). Miej. prawo chełmiń. otrzymał P. w r. 1348 (Preuss. Ub. IV nr 369, gdzie wym. poprz. wyd. dok. — Kujot · Dz. Prus, II s. 269. — Rozenkranz : Pocz. m. Pom. s. 221). — Pod wzgl. kośc. od w. XV stolica dek. (Subera : Teryt. diec. — Librowski · Wstęp s. 37—39 oraz niżej). — Po r. 1818 dek. i par. w diec. chełmiń. (Diec. chełmiń. s. 510, 514—517. — *Spis Diec. chełmiń.* 1953 s. 112, 114).

b) Dokum.: Kujot · Parafie s. 221, 226. — Diec. chełmiń. s. 514. — Łęga : Państwo pom. s. 223.

c) P. wzm. par. (capel. et eccl.) w r. 1283 (Pommerell. Ub. nr 362, gdzie wyl. poprz. wyd. dok.).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1582: św. Piotr i Paweł (Fontes, I s. 9).

⁵⁷ a) Og.: w par. w pow. lęb., woj. gdań. W średn. zw. Zawolin i Zawołymec (Kujot · Parafie s. 214). W ciągu w. XI—XIII gród w kaszt. białog. n. Ł. (Śląski :

3. WIZYTACJE

Na potwierdzenie praktyki wizytacyjnej w okresie trwania diecezji kruszwickiej nie posiadamy żadnych dowodów pozytywnych w formie zachowanych przekazów źródłowych. W tym więc względzie można się opierać jedynie na dowodzeniu teoretyczno-prawnym, które pozwala domyślać się takich wizytacji, czy nawet je zakłada. Jeżeli bowiem w diecezji istniało ok. 50 kościołów i parafii, które

Podz. Pom. s. 181, 183). — Par. zanikła w czasie reform. (Librowski: Z. byt. i lęb. s. 197). — W r. 1818, jako zwykła w. na ter. par. Łębork, przeszła S. do diec. chełmiń. (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb. — *Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Po r. 1918 było S. w prał. pil. — Od r. 1945 jest znowu par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 138: Sawalino). — Zob. przyp. 40 w D XII.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 214, 215. — Łęga: Państwo pom. s. 223.

c) P. wzm. par. (Michael prep. de Saulin) w r. 1268 (Pommerell. Ub. nr 235, gdzie przyt. poprz. wyd. dok.). — Jest to jednocz. pierw. wzm. o prepozycie parafialnym na ter. tut. diec. J. Szymanski (Pocz. prep.) omawia instytucję prepozytur parafialnych w diec. krak. dopiero na przestrzeni w. XV—XVI.

d) Tyt. kośc. mierzany.

⁵⁸ a) Og.: w. par. w pow. świec., woj. bydż. Na przestrzeni w. XI—XIII gród w kaszt. świec. (Słown. geogr. X s. 454—455. — Diec. chełmiń. s. 258—261. — Łęga: Obraz Pom. s. 242. — Śląsk 1. Podz. Pom. s. 211). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 64).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 83—84, 274, 278. — Diec. chełmiń. s. 258. — Łęga: Państwo pom. s. 223.

c) P. wzm. par. (Ioannes p'eb. de Siorka) w r. 1292 (Kod. Pol. II/2 nr 466). — Pommerell. Ub. (nr 488) ma niepopr.: Siojka.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Szymon i Juda (Fontes, I s. 85).

⁵⁹ a) Og.: w. par. w pow. tczew., woj. gdań. W ciągu w. XI—XIII ośrodek kramy w kaszt. lubisz, nast. tczew. (Pommerell. Ub. s. 647 — ind. — Słown. geogr. XII s. 704—705. — Diec. chełmiń. s. 284—286. — Śląsk 1. Podz. Pom. s. 201—202. — Rozennkranz: Pocz. m. Pom. s. 105—107). — W r. 1818, jako fil. par. Gmew (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.) weszła T. w skład diec. chełmiń., w której od r. 1922 znowu jest par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 74). — Por. przyp. 49.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 193—195, 261. — Diec. chełmiń. s. 285 (w. XII). — Łęga: Państwo pom. s. 223.

c) P. wzm. par. (klaszt. kalatr.) w r. 1224 (Pommerell. Ub. nr 28, gdzie wyl. poprz. wyd. dok.).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Michał (Fontes, I s. 69).

⁶⁰ a) Og.: dziś Gdańsk—Święty Wojciech, miejsc. związana trad. z apostołem Polski (Słown. geogr. XIII s. 738—739). — W r. 1818 par. przeszła do diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 13). — Od r. 1918 (1925) należy do diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 43—45). — Zob. przyp. 5 w B III.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 122—123, 245. — Łęga: Państwo pom. s. 224 (w. XI/XII).

c—d) P. wzm. par. i tyt. kośc. (eccl. sancti Adalberti ad quercum) w r. 1236 (Pommerell. Ub. nr 54).

⁶¹ a) Og.: obec. m. Fordon w pow. i woj. bydż.; na przestrzeni w. XI—XIV gród i ośrodek kaszt., należącej od r. 1238 do Pom. a ostal. od r. 1294 do Kuj. (Kod. Pol. II/3 s. CLXVIII—CLXIX — ind. — Pommerell. Ub. s. 649 — ind. — Słown. geogr. XIV s. 155—156. — Kujot: Dz. Prus. — Łęga: Obraz Pom. s. 242. — Śląsk 1. Podz. Pom. s. 221—223). Pod kon. w. XIV W. przekształcił się w F. a par. wyszogr. w ford. (dokum. ponizej). — Pod wzgl. kośc. od r. 1765, na miejsce Bydgoszczy, stolica dek. (Paprzycki: Podz. diec. — Subera Teryt. diec. — Librowski: Wstęp s. 39 i ponizej). — Po r. 1818 dek. i par. w diec. chełmiń. (Diec. chełmiń. s. 241, 249—252. — *Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 62, 63).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 337. — Diec. chełmiń. s. 249. — Łęga: Państwo pom. s. 223.

trzeba było kontrolować, oraz znajdowali się zwierzchnicy tychże instytucji w osobie biskupa i archidiacona kruszwickiego⁶², wizytacje tychże powinny się już wówczas odbywać.

B. WIZYTACJE DIECEZJI KUJAWSKIEJ I POMORSKIEJ W XII W.

I^r DANE DOTYCZĄCE CAŁEGO STULECIA

§ I. ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

Za rządów ostatniego swego biskupa — Baldwina (1111—1128)¹ diecezja kruszwicka została przekształcona we wrocławską i pomorską². Najprawdopodobniej miało to miejsce w r. 1123, w czasie pierwszej legacji do Polski wysłannika papieża Kaliksta II, biskupa tuskulańskiego Idziego³. Niektórzy przypuszczają, że w wymienionym roku odbył się, pod przewodnictwem legata Idziego i w obecności księcia Bolesława Krzywoustego, synod prowincjalny⁴, na którym m. in. ustalono granice diecezji wrocławskiej⁵. Musiało dojść wtenczas do pewnych korektur granicznych z archidiecezją gnieźnieńską i diecezją płocką. Zmiany te ciągnęły się jeszcze długo, bo aż do r. 1764⁶. Przypuszczalnie też od r. 1123 datuje się podział opisywanej diecezji na trzy archidiaconaty okręgowe czyli nowego typu: wrocławski i kruszwicki na Kujawach oraz pomorski⁷. Archidiaconaty dzieliły się bezpośrednio na parafie, albowiem pośrednie podziały diecezjalne na oficjałaty i dekanaty nastąpiły dopiero w XIII stuleciu⁸.

2. PARAFIE, KOŚCIOŁY I KAPLICE

Na przestrzeni dalszych lat w. XII powstało w diecezji kujawskiej i pomorskiej ok. 67 niesprecyzowanych bliżej chronologicznie parafii oraz kilka kaplic. Nowe parafie tworzone głównie przez dzielenie dawniejszych. W obu archidiaconatach kujawskich były to następujące 23 parafie: Barcin⁹, Białotarsk¹⁰,

c) P. wzm. par. (Iohannes presb.) w r. 1198 (Pommerell, Ub. nr 9—10); in. wyd. obu dok. wym. Budkowa (Repert. nr 141—142).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584: św. Maria Magdalena (Fontes, I s. 180).

⁶² Librowski: Wstęp s. 23, 45.

¹ Monum. Pol. IV s. 25. — Długosz: Vitae ep. s. 523. — Damalewicz: Vitae ep. s. 106—111.

² Librowski: Wstęp s. 25—30.

³ David: Gilon de Toucy. — Liter. przedmiotu dot. pobytu leg. Idziego w Polsce zestawia i omawia Budkowa (Repert. nr 26).

⁴ Starod. pomn. I s. 333 nr 3 i przyp. 13. — Kiersnowski: Kamień.

⁵ Wyd. i liter. dok. wyl. Budkowa (Repert. nr 47).

⁶ Kętrzyński. Odnowiciel. — Grudziński. Uwagi. — Grudziński. Szczodry. — Bieniak: Państwo. — Librowski: Wstęp s. 30—34.

⁷ Silnicki: Archidiak. s. 43—89, 129—132 oraz niżej.

⁸ Arnold: Terytoria. — Librowski: Wstęp s. 23, 45.

⁹ a) Og.: m. w pow. szub., woj. bydg. (Słown. geogr. II s. 106. — Kozierowski: Szematyzm s. 13). Miastem nazw. w r. 1577 (Monum. Wład. XVII s. 123). o czym nie wie Kozierowski (Szematyzm). — Od r. 1764 par. w archidiec. gnieźn. (Chodyński: Zam. kośc. — Descr. Gnesn. A s. 151. — Rocz. Archidiec. gnieźn. 1958 s. 167).

Brdów¹¹, Bytoń¹², Chalno¹³, Chodecz¹⁴, Gębice¹⁵, Góra¹⁶, Izbica¹⁷, Kłobía¹⁸,

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 13.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Wojciech i Mikołaj (Monum. Wład. XI s. 72).

¹⁰ a) Og.: w. par. w pow. gostyn., woj. warsz. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 45—46). — Przyt. pod c) dok. z r. 1249 nasuwa wątpliwość, czy B. nie należał wtedy do diec. płoc. — Od pocz. w. XIV par. znajdująca się stale w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 70—71).

b) Dokum.: na podst. nazwy miejsc. (rynek, targi) i c).

c) P. wzm. par. (eccl. de Bealtarsk, baltarsk) w r. 1249 (Kod. maz. nr 17. — Dokum. kuj. s. 156 nr 9).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1249: św. Krzyż (łamze).

¹¹ a) Og.: w par. w pow. kol., woj. pozna. Miej. prawo magd. otrzymał B. w r. 1562 (*Cat. Dioec. Vlad.* 1876 s. 30—31. — Słown. geogr. I s. 357). — W l. 1764—1818 par. należała do archidiec. gnieźn. (Chodyńsk: Zam. kośc.). — Od r. 1818 jest znowu w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 92—93).

b) Dokum.: na podst. nazwy i późn. znaczenia miejsc.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1582: Narodzenie NMP (Monum. Wład. XIX s. 42).

¹² a) Og.: w par. w pow. radziej., woj. bydż., dawn. również Bytom (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 25—26. — Słown. geogr. I s. 520. — Muznerowski: Bytoń). — Par. pozostająca bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 204).

b) Dokum.: ze staroz. miejsc., wym. w dok. z r. 1193 (Kod. Wp. I nr 32). — Por. Bukkowska: Repert. nr 131.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Jakub (Monum. Wład. XIX s. 78).

¹³ a) Og.: w. na ter. par. Świerczyn, pow. radziej., woj. bydż. — Opinię pod. przez Długosza (*Hist. Pol.* I s. 530) a powtórzoną jeszcze przez *Cat. Dioec. Vlad.* 1875 (s. 41) i Słown. geogr. (I s. 540 — r. 1380), jakoby w Ch. został założ. w r. 1124 klaszt. norb. odrzuca nowsza nauka hist. — Par., z kośc. „duninowskim”, będąca stale, aż do zniesienia ok. r. 1869, w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 66). — Por. przyp. 38 w A, 12—14 w B i 17 w D X *

b) Dokum.: na podst. a).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1582: św. Maria Magdalena (Monum. Wład. XIX s. 45).

¹⁴ a) Og.: m. w pow. włocł., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 32—33. — Słown. geogr. I s. 605—606. — Chodecz). Miej. prawo chełmiń. otrzymał Ch. w r. 1442 (Kod. Pol. II/2 nr 587). — Pod wzgl. adm. kośc. stolica dek. w l. 1615—1620, 1917—1930 i od r. 1952 (Librowski: Wstęp s. 38 i nżej). — Par. znajdująca się zawsze w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 69—70).

b) Dokum.: na podst. starej nazwy i późn. znaczenia miejsc.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1582: św. Dominik (Monum. Wład. XIX s. 52).

¹⁵ a) Og.: w. pa. w pow. mogil., woj. bydż. (Słown. geogr. II s. 540. — Kozierowski: Szematyzm s. 43—44). W r. 1425 wspomn. jako miasto — civ. (Kod. Pol. II/2 nr 558), o czym nie wiedzą Słown. geogr. i Kozierowski (Szematyzm). — Od r. 1764 par. w archidiec. gnieźn. (Chodyńsk: Zam. kośc. — Descr. Gnesn. A s. 152—153. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 144).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 44 (w. XII/XIII).

c) P. wzm. par. (Stanisława rector eccl.) w r. 1367 (Kod. Wp. III nr 1571).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Mateusz (Monum. Wład. XI s. 55). Kozierowski (Szematyzm s. 44) pod. błęd. ze Maciej.

¹⁶ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż. (Kozierowski: Szematyzm s. 56—57). — Po r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 71. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 78).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 56.

c) P. wzm. par. w r. 1324 (Preuss. Ub., II nr 473).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1598: Narodzenie NMP (AAGn: E, 1 k. 152v).

¹⁷ a) Og.: m. w pow. kol., woj. pozna. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1876 s. 33—34. — Słown. geogr. III s. 329—330. — Dobrucki: Izbica). Będąc już miastem (opp.), otrzymała I. w r. 1394 miej. prawo magd. (Kod. Pol. II/2 nr 547). W r. 1595 posiadała I. swoje sta-

Kłobka¹⁹, Kościeszki²⁰, Kruszyn²¹, Krzywosądz²², Lubanie²³, Lubotyń²⁴, Lu-

re, a w r. 1754 nowe miasto (Słown. geogr. III s. 330). — Pod wzgl. kośc. od r. 1753 aż dotąd (z przerwami) stolica dek. (Subera: Teryt. diec. — Librowski: Wstęp s. 38). — Par. zawsze należąca do diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 89—90).

b) Dokum.: ze staroz. osady (Długosz: Hist. Pol. I s. 530 — r. 1124) oraz pozn. jej znaczenia gosp. i kośc.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Florian i Mateusz (Monum. Wład. XI s. 46).

¹⁸ a) Og.: w par. w pow. włocł., woj. bydg.; dawn. Cloba, Clobia Maior albo Regalis (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 35. — Słown. geogr. IV s. 175. — Muznerowski Kłobnia). — Par. znajdująca się zawsze w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 61—62).

b) Dokum.: ze staroz. wsi, wspomn. w r. 1145 (Kod. Wp. I nr 10); in. wyd. dok. przyt. Budkowa (Repert. nr 39—40).

c) P. wzm. par. w r. 1325, o czym nie wie Muznerowski (Kłobnia). — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1598: św. Wojciech (Monum. Wład. XX s. 94).

¹⁹ a) Og.: w par. w pow. włocł., woj. bydg.; dawn. Cloba, Clobia Minor, Nobilium lub Demetrii (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 35—36). — Par. pozostająca bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 74—75).

b) Dokum.: popr. kośc. „dumnowski”, pochodził z r. ok. 1155 (Encykl. Org. XIV s. 876. — Słown. geogr. IV s. 175).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1598: św. Prokop (Monum. Wład. XX s. 54).

²⁰ a) Og.: w par. w pow. mogil., woj. bydg. (Kozierowski: Szematyzm s. 92—93). — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 99—100. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 100—101).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 92 (w. XII/XIII).

c) P. wzm. par. (Jacobus pleb. de Costesiz) w r. 1271 (Dokum. kuj. s. 216 nr 40 — powinno być 41, gdzie pod. popr. wyd. dok.).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Piotr i Paweł (Monum. Wład. XI s. 55).

²¹ a) Og.: w par. w pow. włocł., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 33. — Zaluska · Kruszyn). — Par. będąca stale w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 62—63).

b) Dokum.: z dawn. istnienia wsi, wym. w l. 1250—1252 (Dokum. kuj. s. 187 nr 13, gdzie wyl. popr. wyd. dok.).

c) P. wzm. par. (eccl.) w r. 1314 (Kod. Pol. II/1 nr 213).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Krzyż (Monum. Wład. XI s. 37).

²² a) Og.: w par. w pow. radziej., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 29—30. — Słown. geogr. IV s. 811—812). Już w r. 1362 znany jest podział wsi na „Krzywosandza nova et antiqua” (Kod. Pol. II/2 nr 515). — Par. znajduje się bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 206—207).

b) Dokum.: na podst. a).

c) P. wzm. par. w r. 1489 (Teki arch. VII s. 136, 137).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1598: Wniebowzięcie NMP (Monum. Wład. XXI s. 86).

²³ a) w par. w pow. Aleks. Kuj., woj. bydg. Poprz. kośc. był „dumnowski”, z r. ok. 1150 (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 30. — Słown. geogr. V s. 374). — Par. będąca zawsze w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 41—42).

b) Dokum.: na podst. a).

c) P. wzm. par. (Gostco et Laurentius capel. de Luban) w r. 1259 (Kod. Pol. II/1 nr 78). Wym. księży — to prob. i wik., ewent. obydwaj współprob., z jakimi spotkamy się w in. par. w l. 1325—1327

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Mikołaj (Monum. Wład. XI s. 70).

²⁴ a) Og.: w par. w pow. radziej., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1876 s. 35. — Słown. geogr. V s. 448). — Pod wzgl. adm. kośc. w l. 1620—1753 stolica dek. (Subera: Teryt. diec. — Librowski: Wstęp s. 38 oraz niżej). — Par. stale należąca do diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 94—95).

b) Dokum.: z dawn. istnienia wsi, wspomn. w r. 1224 (Dokum. kuj. s. 173 nr 1) oraz na podst. a).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Wawrzyniec (Monum. Wład. XI s. 45).

braniec²⁵, Ludzisko²⁶, Ostrowąs²⁷, Polanowice²⁸, Sadlno²⁹, Sławsk Wielki³⁰
i Szpetal³¹.

W samej Kruszwicy i najbliższej okolicy zbudowano wtenczas, czy raczej
jeszcze w okresie poprzednim, na przełomie w. XI/XII, kościoły lub kaplice,
przywiązane do prałatur i kanonii katedry św. Wita, zwanych przez późniejsze

²⁵ a) Og., m. w pow włocł., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 40—41. —
Słown. geogr. V s. 454—455. — Muznerowski: Lubraniec). Mieł. prawo magd.
otrzymał L. w r. 1509. — Par. pozostająca bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.*
1962 s. 64).

b) Dokum.: Muznerowski: Lubraniec s. 6.

c) P. wzm. par. w r. 1325, o czym nie wie Muznerowski (Lubraniec). — Por.
przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Jan Chrzc. (Monum. Wład. XIX s. 73).

²⁶ a) Og., w par. w pow. mogil., woj. bydg. (Kozierowski: Szematyzm
s. 110—112). — Od r. 1764 par. w archidiec. gnieźn. (Chodyński. Zam. kośc. —
Descr. Gnesn. A s. 154—155. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 82).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 111 (w. XI/XII).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Mikołaj (Monum. Wład. XI s. 56).

²⁷ a) Og., w par. w pow. Aleks. Kuj., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 33).
— Par. będąca stale w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 180—181).

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. (Ostrawantz cum eccl.) w r. 1185 (Zbiór maz. nr 117), poprz.
wyd. dok. pod. Budkowa (Repert. nr 109).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: Narodzenie NMP (Monum. Wład. XI s. 73).

²⁸ a) Og.: w par. w pow. inowr., woj. bydg. (Słown. geogr. VIII s. 571. — K o-
z i e r o w s k i. Szematyzm s. 168—169). — Od r. 1818 par. znajduje się w archidiec.
gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 102. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 102—103).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 168 (w. XII—XIII).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Klemens (Monum. Wład. XI s. 55).

²⁹ a) Og.: w par. w pow. radziej., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 37—38. —
Słown. geogr. X s. 200). — Par. znajdująca się zawsze w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.*
1962 s. 210—211).

b) Dokum., na podst. dawn. nazwy miejsc. i trad.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Mikołaj (Monum. Wład. XI s. 45).

³⁰ a) Og., w par. w pow. inowr., woj. bydg. Już w XIII w. istniał Sławsk Wielki
i Mały (Słown. geogr. X s. 792—793. — K o z i e r o w s k i. Szematyzm s. 191—192). —
Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 103. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.*
1958 s. 103).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 191 (w. XII).

c) P. wzm. par. (Otto pleb.) w r. 1315 (Kod. Pol. II/1 nr 217), o czym nie wie
Kozierowski (Szematyzm). Kod. Pol. (II/3 s. CXXXXVI — ind.) błęd. odnosi tę wiado-
mość do wsi Sławsk w pow. komiń.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1577: Wniebowzięcie NMP oraz in. święci (Monum.
Wład. XVII s. 111). — Kozierowski (Szematyzm s. 192) inform., że: Wnieb. NMP i Wszy-
scy Święci.

³¹ a) Og., obec. Szpetal Dolny, część Włocławka (Słown. geogr. XII s. 30—31
Szpetal. — M o r a w s k i: Monogr. Włocł. s. 293—294, 340—341. — N o w a c k i: Op.
w Szpet. — S z a c h e r s k a: Op. w Szpet.). — Do r. 1321 par. sporna pomiędzy diec.
włocł. i płoc. (dokum. poniżej). — W l. 1818—1925 należała ona do diec. płoc. (*Elench.*
Dioec. Ploc. 1820, nb.). Od r. 1808 kośc. par. znajduje się w Szpetalu Górnym (*Rocz.*
Diec. włocł. 1962 s. 43—44). Szpetal D. wchodzi od r. 1947 w skład nowoutw. par. kat.
(*Kron. Diec. włocł.* R. 41, 1947 s. 27—29).

b) Dokum.: niżej, w B III.

c) P. wzm. par. w r. 1321 (Kod. Pol. II/1 nr 240)

d) P. wzm. tyt. kośc. ok. r. 1184: św. Gotard (D ł u g o s z: Vitae ep. s. 524. —
Por. B u d k o w a: Repert. s. XV przyp. 5).

źródła prebendami zamku kruszwickiego³². I tak trzy prebendy (*fundi*): Dziewa, Starczewo i Wierzbie³³ korzystały z kaplicy zamkowej pod wezw. św. Wincentego³⁴; kanonia (*fundi*) Tymień³⁵ miała swoją kaplicę (kościół) pod tyt. św. Gotarda³⁶; kanonia (*fundi*) św. Klemensa³⁷ była złączona z kościołem, stojącym pod tymże wezw. w mieście; wreszcie szósta kanonia — (*fundi*) Cykowo³⁸ posiadała w tejże wsi kaplicę św. Katarzyny³⁹. Do jedynej znanej prałatury kapituły św. Wita — kancelariatu mogła należeć istniejąca już wtedy w Kruszwicy kaplica św. Krzyża⁴⁰.

Znacznie więcej, bo prawdopodobnie 44 parafie, założono w tym czasie w rozleglejszym od Kujaw archidiaconacie pomorskim^{40a}. W samym Gdańsku, w nowym grodzie, pobudowano kościół zamkowy i jednocześnie chronologicznie drugi parafialny, pod wezw. św. Mikołaja⁴¹; w południowej stolicy Pomorza — w Świeciu, w nowym mieście, erygowano drugą z kolei parafię z kościołem św. Stanisława⁴²; na prowincji powstały nowe parafie: Bobowo⁴³, Bru-

³² Vet. monum. Pol. I s. 264, 266, 267, 268. — Monum. Pol. Vat. I s. 251, 255, 256, 259, 273, 275 (l. 1325—1327). — Monum. Wład. XI s. 51—53 (r. 1527). — AAGn: E, I k. 107 (r. 1597).

³³ Dziewa — w. w par. Pieranie. pow. inowr., archidiec. gnieźn. (*Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 85). — Zob. przyp. 36 w C IV*. — Starczewo — w. w par. Stodoly, pow. mogil., archidiec. gnieźn. (*Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 104). — Zob. przyp. 25 w D XII. — Wierzbie — w. w par. Mąkolno, pow. kol., diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 98).

³⁴ P. wzm. kapł. w r. 1265 (Dokum. kuj. s. 203 nr 32, gdzie przyt. poprz. wyd. dok.). — Kozierowski (Szematyzm s. 102) nie odróżnia należycie kapł. zamk. św. Wincentego w Kruszwicy od kapł. św. Katarzyny (i św. Wincentego) w Cykowie. — Zob. przyp. 39.

³⁵ T. zapewne wywodzi swą nazwę od tumu kruszw. św. Wita. Kozierowski (Szematyzm s. 102) bezpodst. umieszcza T na wsch. brzegu Gopła. T. jedyna w. o tej nazwie na Kujawach, znajduje się bez przerwy na ter. par. Izbica (Teki arcł. VII s. 129, 211 — r. 1489. — G u l d o n · Rozmieszc. s. 31, 107 — druga poł. w XVI. — *Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 90). — Por. przyp. 17.

³⁶ P. wzm. (nie istniejącego już pierw.) kośc. w r. 1527 (Monum. Wład. XI s. 52). Stał on po wsch. stronie Gopła, naprzeciw zamku. Kozierowski (Szematyzm s. 102) miesza go z koleg. św. Wita. — Por. przyp. 13 w A.

³⁷ P. (niewyraźna) wzm. kapł. w r. 1527 (Monum. Wład. XI s. 52).

³⁸ W. na ter. par. Polanowice (*Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 102). — Por. przyp. 28.

³⁹ P. wzm. kapł. w r. 1409. Nazwano ją wtedy kapł. św. Wincentego (ADWł: ABKP, akta I k. 9v). W r. 1527 była pod tyt. św. Katarzyny i św. Wincentego (Monum. Wład. XI s. 53).

⁴⁰ P. wzm. kapł. w r. 1268 (Dokum. kuj. s. 213 nr 38). — O prał. kancl. zob. L i b r o w s k i . Wstęp s. 96—97.

^{40a} Parafie pomorskie, wym. niżej pod przyp. 41—84, za wyj. Zblewa n. W. powstały wg Kujota (Parafie — objaśnienia na mapie) w czasie od pocz. panowania Mieszka II do końca rządów Bolesława Śmiałego (1025—1079). — Łęga (Państwo pom. s. 222, 224 i na mapie) przedłuża ten okres do śmierci Bolesława Krzywoustego (1050—1138).

⁴¹ b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 237 (ok. poł. w. XII). — Łęga : Państwo pom. s. 226 (dowol. r. ok. 1150). — Z b i e r s k i · Badania. — Por. przyp. 39 w A.

c—d) P. wzm. kośc. i tyt. w r. 1227 (Pommerell. Ub. nr 34, 36, gdzie wyl. poprz. wyd. dok. — Dokum. kuj. s. 174—176 nr 2—5).

⁴² b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 269—270.

c) P. wzm. par. (pleb. obu par. w Ś.: Raclaw i Hajmon) w r. 1267 (Pommerell. Ub. nr 222, gdzie przyt. poprz. wyd. dok.). — Kujot (Parafie s. 270) pod. błęd. datę 1261.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1338 (Preuss. Ub. III/1 nr 184, gdzie wym. poprz. wyd. dok.).

⁴³ a) Og.: w. par. w pow. starog., woj. gdań. (Słown. geogr. I s. 257—258. — Diec.

sy⁴⁴, Brzeźno Lęborskie⁴⁵, Bysław⁴⁶, Byszewa⁴⁷, Bzowo⁴⁸, Chmielno⁴⁹, Chojno⁵⁰, Czersk⁵¹, Dobrcz⁵², Garc Wielki⁵³, Góra⁵⁴, Jezewo⁵⁵, Kielno⁵⁶, Klesz-

chełmiń. s. 551—553). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 119).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 200, 261. — Diec. chełmiń. s. 551. — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (kości.) w r. 1282 (Diec. chełmiń. s. 552 — bez pod. źr.).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1597: św. Wojciech (Fontes, II s. 316).

⁴⁴ a) Og.: w. par. w pow. chojn., woj. bydż. (Diec. chełmiń. s. 187—189). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 55—56).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 294—296. — Diec. chełmiń. s. 187. — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1325, o czym nie wiedzą Kujot (Parafie) i Diec. chełmiń. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584: Wszyscy Święci (Fontes, II s. 239).

⁴⁵ a) Og.: w. par. w pow. lęb., woj. gdań. W r. 1818, jako fil. par. Lębork (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), weszło B. w skład diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Po r. 1918 należało do prał. pil. — Od r. 1945 jest par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 131—132). — Zob. przyp. 40 w D XII.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 215—216. — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1325, o czym nie wie Kujot (Parafie). — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1686: św. Małgorzata (Fontes, XV s. 854).

⁴⁶ a) Og.: w. par. w pow. tuch., woj. bydż. (Diec. chełmiń. s. 685—687). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 137—138).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 84, 275, 278. — Diec. chełmiń. s. 685. — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: Wszyscy Święci (Fontes, I s. 87).

⁴⁷ a) Og.: w. par. w pow. i woj. bydż. (Kod. Pol. II/3 s. LXXXVI — ind. — Kod. Wp. IV s. 103 — ind. — Słown. geogr. I s. 515. — Dokum. kuj. s. 462 — ind. — Diec. chełmiń. s. 243—246). Juz w r. 1358 istniała Stara i Nowa Byszewa (Kod. Wp. III nr 1393). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 62—63). — W l. 1253—1292 mieli w B. swoje opactwo cystersi, przeniesieni stąd do Koronowa. — Zob. przyp. 40 w C VIII i 35 w C X.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 152, 339. — Diec. chełmiń. s. 244. — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (Nicolaus pleb.) w r. 1358 (Kod. Wp. III nr 1393).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584: Najśw. Maria P. (Fontes, I s. 174).

⁴⁸ a) Og.: w. par. w pow. świec., woj. bydż. (Diec. chełmiń. s. 460—461). — W r. 1818 przeszło B. do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 106—107).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 263—265, 269. — Diec. chełmiń. s. 460. — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (Głowna, albowiem do w. XVI miejsc. składała się z dwóch części: Głowna i Bzowa) w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583. św. Małgorzata (Fontes, I s. 78).

⁴⁹ a) Og.: w. par. w pow. kart., woj. gdań. W ciągu w. XII—XIV gród oraz ośrodek krainy i kaszt. teryt. w kaszt. gdań. (Słown. geogr. I s. 590—591. — Pommerell. Ub. s. 629 — ind. — Diec. chełmiń. s. 365—367. — Dąbrowski: Monogr. Chmiel. — Łęga: Obraz Pom. s. 238. — Śląski: Podz. Pom. s. 190—192). — Prawa par. (w. XII) i polit. (w. XIII) odziedziczyło Ch. po Garczu. — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 86). — Por. przyp. 46 w A.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 167—169. — Diec. chełmiń. s. 365. — Łęga: Państwo pom. s. 223 (w. XI).

c) P. wzm. par. (eccl.) w r. 1280 (Pommerell. Ub. nr 320, gdzie pod. poprz. wyd. dok.).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1280: św. Piotr (dokum. jak pod c).

⁵⁰ a) Og.: Chojno zostało przemianowane w XV w. na Matarnię — w par. w pow. kart., woj. gdań. (Pommerell. Ub. s. 629 — ind. — Słown. geogr. VI s. 171—173 (Materna). — Diec. chełmiń. s. 758—760). — Od r. 1818 par. M. należy do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 149).

czewo ⁵⁷, Luzino ⁵⁸, Łebunia ⁵⁹, Miłobądz ⁶⁰, Niewieścín ⁶¹, Oksywie ⁶², Oliwa ⁶³,

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 136. — Diec. chełmiń. s. 758. — Łęga. Państwo pom. s. 224 (Matarnia).

c) P. wzm. par. w r. 1398 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 759).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1472: św. Maternus (Diec. chełmiń. s. 759 — bez przyt. źr.).

⁵¹ a) Og.: w. par. w pow. chojn., woj. bydż. (Słown. geogr. I s. 835. — Diec. chełmiń. s. 217—220). — Od r. 1818 par. a późn. także siedziba dek. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 59).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 291, 295, 296. — Diec. chełmiń. s. 217. — Łęga. Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1325, o czym nie wiedzą Kujot (Parafie) i Diec. chełmiń. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584: św. Maria Magdalena (Fontes, II s. 238).

⁵² a) Og.: w. par. w pow. i woj. bydż. (Słown. geogr. II s. 68. — Diec. chełmiń. s. 246—249). — W r. 1818 par. przeszła do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 63).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 89. — Diec. chełmiń. s. 247 (w. XI—XII). — Łęga. Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1325 (Borcza), o czym nie wiedzą Kujot (Parafie) i Diec. chełmiń. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Wawrzyniec i Małgorzata (Monum. Wład. XI s. 65).

⁵³ a) Og.: w. par. w pow. tczew., woj. gdań. (Słown. geogr. II s. 485—486. — Diec. chełmiń. s. 267—269. — Łęga. Obraz Pom. s. 240). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 72).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 143, 261. — Diec. chełmiń. s. 267. — Łęga. Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1599: Zwiastowanie NMP (Fontes, II s. 442). Diec. chełmiń. (s. 268) błęd. inform., ze Wniebowzięcie MB.

⁵⁴ a) Og.: w. par. w pow. wejł., woj. gdań. (Słown. geogr. II s. 688—639. — Diec. chełmiń. s. 729—731). — W r. 1818 przeszła G., jako fil. par. Wejherowo (*Elench. Dioc. Cuj.* 1817, nlb.), do diec. chełmiń., w której obec. jest par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 144).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 166, 226. — Diec. chełmiń. s. 729. — Łęga. Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 117).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Mateusz (Fontes, I s. 15).

⁵⁵ a) Og.: w. par. w pow. świec., woj. bydż. (Słown. geogr. III s. 583. — Diec. chełmiń. s. 589—592). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 125).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 92, 278. — Diec. chełmiń. s. 589. — Łęga. Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (Petrus pleb. de Lyzow) w r. 1292 (Pommerell. Ub. nr 488, gdzie pod. popr. wyd. dok.), nie wiedzą o tym Kujot (Parafie) i Diec. chełmiń.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: Trojca Święta (Fontes, I s. 91).

⁵⁶ a) Og.: w. par. w pow. wejł., woj. gdań.; pierw. nazwa zapewne Kolno (Słown. geogr. IV s. 35—36. — Diec. chełmiń. s. 754—756). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 149).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 232, 245. — Diec. chełmiń. s. 754. — Łęga. Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1325 (Kelna), o czym nie wiedzą Słown. geogr., Kujot (Parafie) i Diec. chełmiń.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Barbara (Fontes, I s. 38).

⁵⁷ a) Og.: w. par. w pow. starog., woj. gdań. (Słown. geogr. IV s. 135—136. — Diec. chełmiń. s. 387—388). — W r. 1818 weszło K., jako część par. Pogódki, w skład diec. chełmiń., w której obec. jest par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 120).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 188, 261. — Diec. chełmiń. s. 388. — Łęga. Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (pleb.) w r. 1350 (Preuss. Ub. IV nr 636); Diec. chełmiń. (s. 388) kładzie błęd. r. 1351.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Jan Chrzc. (Fontes, I s. 63).

Osieki ⁶⁴, Pieniążkowo ⁶⁵, Pręgowo ⁶⁶, Przysiersk ⁶⁷, Reda ⁶⁸, Sarbsk ⁶⁹, Sierako-

⁵⁸ a) Og., w. par. w pow. wejh., woj. gdań. (Słown. geogr. V s. 494—495. — *Diec. chełmiń.* s. 731—733). — Od r. 1818 par. w *diec. chełmiń.* (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 144).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 166, 179. — *Diec. chełmiń.* s. 731. — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (Petrus pleb.) w r. 1312 (Preuss. Ub. II nr 68, gdzie wym. poprz. wyd. dok.).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Leonard (Fontes, I s. 37); atoli już w r. 1584: św. Wawrzyniec (Fontes, I s. 202).

⁵⁹ a) Og., w. par. w pow. lęb., woj. gdań., dawn. Łabunie. — Par. zaginęła w okresie reform. (Librowski. Z. byt. i lęb. s. 197). — W r. 1818 przeszła Ł., jako zwykła w. na ter. par. Lębork (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nb.), do *diec. chełmiń.* (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Od r. 1918 Ł. znajdowała się na teryt. prał. pil. — Po r. 1945 jest par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 135—136). — Zob. przyp. 40 w D XII.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 213, 215. — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1410 (cyt. za Kujotem: Parafie s. 211—212).

d) Tyt. kośc. nieznan.

⁶⁰ a) Og., w. par. w pow. tczew., woj. gdań. (Słown. geogr. VI s. 434—436. — *Diec. chełmiń.* s. 621—624). — Po r. 1818 par. w *diec. chełmiń.* (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 130).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 100—101, 258. — *Diec. chełmiń.* s. 621. — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (Henricus pleb. de Mylovancz) w r. 1320 (Lites, I s. 29).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584: św. Małgorzata (Fontes, II s. 234).

⁶¹ a) Og., w. par. w pow. świec., woj. bydg. (Słown. geogr. VII s. 134—135. — *Diec. chełmiń.* s. 595—597). — Od r. 1818 par. w *diec. chełmiń.* (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 126).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 107, 278. — *Diec. chełmiń.* s. 596 (w. XIII). — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (pleb.) w r. 1390 (Wegner: Schwetzer Kr. II s. 46).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Jakub (Fontes, I s. 84); jednak już w r. 1584 kośc. był pod wezw. Trojcy Świętej i św. Jakuba (Fontes, I s. 135).

⁶² a) Og.: dziś Gdynia—Oksywie, woj. gdań. W ciągu w. XII—XIII gród i ośrodek krainy w kaszt. gdań. (Pommerell. Ub. s. 639 — ind. (Oxhöft). — Słown. geogr. VII s. 437—438. — *Diec. chełmiń.* s. 733—735. — Górski. Oksywie). — Po r. 1818 par. w *diec. chełmiń.* (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 70)

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 166—167, 226. — *Diec. chełmiń.* s. 733. — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (eccl.) w r. 1224 (Pommerell. Ub. nr 26, gdzie pod. poprz. wyd. dok.). Nie wiedzą o tym Kujot (Parafie) i *Diec. chełmiń.*

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1253: Najśw. Maria P (Pommerell. Ub. nr 157).

⁶³ a) Og.: obec. Gdansk—Oliwa (Pommerell. Ub. s. 639 — ind. — Słown. geogr. VII s. 798—803). — Od r. 1818 par. w *diec. chełmiń.* (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 14). — Po r. 1918 (1925) par. w *diec. gdań.* (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 54—55). — Zob. przyp. 6 w B III.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 130, 132, 245. — Łęga: Państwo pom. s. 224. — Staniewicz. Gdańsk s. 30 (w. XIII).

c) P. wzm. par. w r. 1308 (Script. Rer. Pruss. I s. 731).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: Wszyscy Święci (Fontes, I s. 25); wg Kujota (Parafie s. 132, 355, 358 — bez wym. źr.) pierw. wezw. kośc. była Trójca Święta.

⁶⁴ a) Og.: w. par. w pow. lęb., woj. gdań. Na przestrzeni w. XII—XIII gród w kaszt. białog. n. Ł. (Słown. geogr. VII s. 633. — Kiełczewska. Osieki. — Ślaski. Podz. Pom. s. 181—183). — Par. zanikła w okresie reform. (Librowski: Z. byt. i lęb. s. 197). — W r. 1818 O., będące zwykłą w. na ter. par. Lębork (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nb.), przeszły do *diec. chełmiń.* (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Od r. 1918 wchodziły w skład prał. pil. — Po r. 1945 są par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 137).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 104, 216. — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (Jacobus capell.) w r. 1284 (Pommerell. Ub. nr 370).

d) Tyt. kośc. nie odgadniony.

wice ⁷⁰, Skarszewy ⁷¹, Słona ⁷², Stężyca ⁷³, Strzelno ⁷⁴, Strzecz ⁷⁵, Subkowy ⁷⁶,

⁶⁵ a) Og., w. par. w pow. świec., woj. bydż. (Słown. geogr. VIII s. 90. — *Diec. chełmiń.* s. 478—480). — Po r. 1818 par. w *diec. chełmiń.* (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 108).
 b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 97, 269. — *Diec. chełmiń.* s. 478. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 224.
 c) P. wzm. par. w r. 1398 (cyt. za *Diec. chełmiń.* s. 478).
 d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Jan Chrzc. (Fontes, I s. 72); K u j o t (Parafie s. 355) inform., ze św. Michał.

⁶⁶ a) Og., w. par. w pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. IX s. 29—30). — Od r. 1818 par., a nast. fil. par. gdań. w *diec. chełmiń.*, (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 13). — Po r. 1918 (1925) par. w *diec. gdań.* (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 96—98).
 b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 235, 245. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 224.
 c) P. wzm. par. (eccl. Putschow) w r. 1323 (Preuss. Ub. II nr 427).
 d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: Boże Ciało (Fontes, I s. 43); nie jest to jednak pierw. wezw. kośc. (K u j o t : Parafie s. 357).

⁶⁷ a) Og., w. par. w pow. świec., woj. bydż. (Słown. geogr. IX s. 228. — *Diec. chełmiń.* s. 597—599). — Po r. 1818 par. w *diec. chełmiń.* (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 127).
 b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 273, 278. — *Diec. chełmiń.* s. 598 (w. XIII). — Ł ę g a : Państwo pom. s. 224.
 c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.
 d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Wawrzyniec (Fontes, I s. 83).

⁶⁸ a) Og.: w par. w pow. wejł., woj. gdań. (Słown. geogr. IX s. 584—585. — *Diec. chełmiń.* s. 736—737). — W r. 1818 weszła R., jako fil. par. Rumia (Monum. Wład. I s. 35). W skład *diec. chełmiń.*, w której od r. 1887 jest znowu par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 144). — Zob. przyp. 8 w C VI.
 b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 223, 226. — *Diec. chełmiń.* s. 736 (przed w. XIII). — Ł ę g a : Państwo pom. s. 224.
 c) P. wzm. par. w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 117), o czym nie wiedzą Kujot (Parafie) i *Diec. chełmiń.*
 d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Katarzyna (Fontes, I s. 18).

⁶⁹ a) Og.: w. par. w pow. lęb., woj. gdań. (Słown. geogr. X s. 314). — Par. (XVI w. fil. par. Łeba) zaginęła w czasie reform. (Librowski Z. byt. i lęb. s. 187, 197). — W r. 1818 S., jako zwykła w. na ter. par. Lębork (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), wszedł do *diec. chełmiń.* (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Po r. 1918 był w prał. pil. — Od r. 1945 jest ponownie par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 137—138).
 b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 208, 216. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 224.
 c) P. wzm. par. w poł. w. XVI (Cramer: *Gesch. Lauenb. u. Büt.* I s. 39).
 d) Tyt. kośc. nieznan.

⁷⁰ a) Og.: w. par. w pow. kart., woj. gdań. (Słown. geogr. X s. 584—585. — *Diec. chełmiń.* s. 377—379). — Po r. 1818 par. w *diec. chełmiń.* (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 89).
 b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 170—171. — *Diec. chełmiń.* s. 377 (w. XIV). — Ł ę g a : Państwo pom. s. 224.
 c) P. wzm. par. (Pfarrer) w r. 1396 (*Z. Westpr. Geschichtsv.* H. 5 s. 31), o czym nie wie *Diec. chełmiń.*
 d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Marcin (Fontes, I s. 38).

⁷¹ a) Og.: m. w pow. kościer., woj. gdań. W ciągu w. XII—XIII gród w kaszt. starog. (Schmidt: *Gesch. Schoeneck.* — Słown. geogr. X s. 652—655. — Waschinski: *Schöneck.* — *Diec. chełmiń.* s. 570—573. — Rozenkranz: *Pocz. m. Pom.* s. 141—142, 212—213). W r. 1198 nazw. Reveninov, tj. Równinów (Pommerell. Ub. nr 9). W l. 1320—1341 S. otrzymały miej. prawo chełmiń. (Preuss. Ub. III/1 nr 354. — Rozenkranz: *Pocz. m. Pom.* s. 141, 212). — Od r. 1818 par. w *diec. chełmiń.* (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 121—122). — Zob. przyp. 5 w B IV.
 b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 191, 227. — *Diec. chełmiń.* s. 570. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (Kirche) w r. 1341 (Preuss. Ub. III/1 nr 354).
 d) Pierw. tyt. kośc. św. Michał (cyt. za K u j o t e m : Parafie s. 355, 358, 359).

⁷² a) Og., miejsc. S. weszła pod kon. w. XIII w skład wsi i par. Trąbki Wielkie w pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (Pommerell. Ub. s. 645 (Slonnen), s. 647 (Trampken). — Słown. geogr. XII s. 450—451). — Po r. 1818 par. w *diec. chełmiń.* (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 15). — Od r. 1918 (1925) par. w *diec. gdań.* (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 104).

Świekatowo⁷⁷, Tczew⁷⁸, Tuchomie⁷⁹, Wiele⁸⁰, Zblewo n. Wisłą⁸¹, Zblewo pod Starogardem Gd.⁸², Zarnowiec⁸³ i Żukowo⁸⁴.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 40—41, 130, 258. — Łęga. Państwo pom. s. 224 (Trąbki).

c) P. wzm. par. (eccl.) w r. 1236 (Pommerell. Ub. nr 54).

d) P. wzm. tyt. kosc. w r. 1583: św. Wawrzyniec (Fontes, I s. 63).

⁷³ a) Og.: w. par. w pow. kart., woj. gdań. (Słown. geogr. XI s. 341—343. — Diec. chełmiń. s. 402—404). W r. 1570 Stamiczka, tj. Stanica (Zr. dziej. XXIII (XII) s. 167). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 94).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 175, 202. — Diec. chełmiń. s. 402 (w. XIII). — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1398 (*Z. Westpr. Geschichtsv. H. 6 s. 48*), o czym nie wie Diec. chełmiń.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1398: św. Katarzyna; jednocz. najst. wiadomość o cud. obrazie (teżże św.) w diec. włocł. (dokum. jak pod c).

⁷⁴ a) Og.: w. par. w pow. puc., woj. gdań. (Słown. geogr. XI s. 473—474. — Diec. chełmiń. s. 519—521). — W r. 1818 przeszło S., jako fil. par. Swarzewo (*Elench. Dioec. Cuj. 1817*, nłb.), do diec. chełmiń., w której od r. 1854 znowu jest par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 114). — Zob. przyp. 34 w D X^o.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 226. — Diec. chełmiń. s. 519. — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1325, o czym nie wiedzą Kujot (Parafie) i Diec. chełmiń. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Maria Magdalena (Fontes, I s. 13).

⁷⁵ a) Og.: w. par. w pow. wejh., woj. gdań. (Słown. geogr. XI s. 477—478. — Diec. chełmiń. s. 739—741). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 145).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 176—177, 202. — Diec. chełmiń. s. 740 (przed w. XIII). — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1325, o czym nie wiedzą Kujot (Parafie) i Diec. chełmiń. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Maria Magdalena (Fontes, I s. 36).

⁷⁶ a) Og.: w. par. w pow. tczew., woj. gdań. (Słown. geogr. XI s. 519—521. — Diec. chełmiń. s. 630—633). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 130). — Zob. przyp. 69 w C VII.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 117, 122. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 284—285 (poł. w. XII). — Diec. chełmiń. s. 630 (przed r. 1224). — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. — niewyraźna; synod w kośc. w r. 1227 (Pommerell. Ub. nr 36, gdzie wyl. popr. wyd. dok.; wyraźna (rector eccl.) w r. 1301 (Pommerell. Ub. nr 594a).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Stanisław (Fontes, I s. 65).

⁷⁷ a) Og.: w. par. w pow. świec., woj. bydż. (Słown. geogr. XI s. 668—669. — Diec. chełmiń. s. 609—611). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 128).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 91, 276, 278. — Diec. chełmiń. s. 609 (przed r. 1277). — Łęga: Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Marcin (Fontes, I s. 86).

⁷⁸ a) Og.: m. pow. w woj. gdań.; pierw. nazwa Dzierzewo. Na przestrzeni w. XII—XIII gród, miasto (civ.) i ośrodek kaszt., przemiesionej w l. 1252—1253 z Lubiszewa, które wtenczas przeszło na joan. W ciągu w. XIII stolica woj. i księstwa dzieln. na Pom. Wsch., nast. zaś pow. (Pommerell. Ub. s. 691 — ind. (Dirschau). — Petong: Gründ. Dirschau. — Słown. geogr. XII s. 270—276. — Schult z. Gesch. Dirschau. — Raduński: Zar. dz. T. — Grundb. Dirschau. — Kupczyński: Fara w T. — Łęga: Obraz Pom. s. 259. — Słaski. Podz. Pom. s. 196—202. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 91—102, 194—195). W l. 1256—1260 T. otrzymał miej. prawo lub. (Pommerell. Ub. nr 185, gdzie pod. popr. wyd. dok. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 848—855, 991—992. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 95). Schwengel (Apparatus s. 454) pocz. m. cofa do r. 1226. Odebranie praw miej. nastąpiło w r. 1309, przywrocenie ich w r. 1384 (Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 194). — Pod wzgl. adm. kosc. od w. XIV siedziba dek. (Sübera: Teryt. diec. — Librowski: Wstęp s. 37—39 i ponizej); w l. 1773—1793 oficj. gen. (Czaplewski. Oficj. — Chodyński: Konsystorze s. 83—87). — Od

§ II. WIZYTACJE ORAZ ICH ŹRÓDŁA

Jak w poprzednim okresie, tak również w trzech ostatnich ćwierćwieczach XII stulecia brak właściwych źródeł wizyta-

r. 1818 dek. i par. w diec. chełmuń. (Diec. chełmuń. s. 615, 633—641. — *Spis Diec. chełmuń.* s. 129, 131—132).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 120, 258. — Diec. chełmuń. s. 634. — Łęga : Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (Johannes pleb.) w r. 1258 (Pommerell. Ub. nr 170, gdzie przyt. popr. wyd. dok.).

d) P. wzm. tyt. drugiego kośc. (z w. XIII) w r. 1275: św. Krzyż (Pommerell. Ub. nr 272); pierw. kośc. miał in. wezw. (K u j o t : Parafie s. 121. — Diec. chełmuń. s. 635).

⁷⁹ a) Og.: w. par. w pow. byt., woj. kosz.; do medawna Wielkie T (K u j o t : Parafie). Na przestrzeni w. XIII—XIV gród i ośrodek kraiwy w kaszt. słup. Już w r. 1315 Tuchom składał się z trzech wsi: Wielkiego, Małego i Borzegotuchomia (Słown. geogr. XII s. 597—598. — Ś l a s k i : Podz. Pom. s. 179). — W r. 1818 przeszło T., jako il. par. Bytów (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), do diec. chełmuń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Po r. 1918 należał do prał. pil. — Od r. 1945 jest ponownie par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 39—40). — Por. przyp. 44 w A i 31 w D XII.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 218—219, 220. — Łęga : Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (prawdop.) w r. 1335 (dokum. w D XII).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1686: św. Michał (Fontes, XV s. 847).

⁸⁰ a) Og.: w. par. w pow. chojn., woj. bydż. (Słown. geogr. XIII s. 310—311. — Diec. chełmuń. s. 236—240). — Po r. 1818 par. w diec. chełmuń. (*Spis Diec. chełmuń.* 1958 s. 62).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 293, 296. — Diec. chełmuń. s. 236 (przed r. 1382). — Łęga : Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (Pfarrer) w r. 1382 (cyt. za K u j o t e m : Parafie s. 292).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584: św. Mikołaj (Fontes, I s. 241).

⁸¹ a) Og.: obec. Steblewo, w. na ter. par. Gemlice, pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. XI s. 308). W ciągu w XV—XVI siedziba dek. (Monum. Wład. I s. 23. — Fontes, I s. 7; III s. 517. — B i s k u p — T o m c z a k : Mapy s. 65—66). — L i b r o w s k i : Wstęp s. 38 oraz niżej). — Par. zanikła w czasie reform. (dokum. jw.). — Od r. 1818 miejsc. w diec. chełmuń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 14). — Po r. 1918 w diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 91). — Zob. przyp. 21 w C X.

d) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 256.

c) P. wzm. par. (eccl., pleb.) w r. 1343 (Preuss. Ub. III/2 nr 557).

d) Tyt. kośc. nieznan.

⁸² a) Og.: w. par. w pow. starog., woj. gdań. (Słown. geogr. XIV s. 520—521. — Diec. chełmuń. s. 580—582). — Po r. 1818 par. w diec. chełmuń. (*Spis Diec. chełmuń.* 1958 s. 123).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 188, 261. — Diec. chełmuń. s. 580. — Łęga : Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. (Kirche, Pfarrer) w r. 1340 (Preuss. Ub. III/1 nr 310, gdzie pod. popr. wyd. dok.).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583. św. Mikołaj (Fontes, I s. 49).

⁸³ a) Og.: w. par. w pow. puc., woj. gdań. (Pommerell. Ub. s. 643 — ind. — Słown. geogr. XIV s. 743—744. — Diec. chełmuń. s. 524—528). — Od r. 1818 par. w diec. chełmuń. (*Spis Diec. chełmuń.* 1958 s. 115). — Zob. przyp. 10 w C VI.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 147, 226. — Diec. chełmuń. s. 524. — Łęga : Państwo pom. s. 224.

c) P. wzm. par. w r. 1340 (Fontes, II s. 308—310).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1596: Najśw. Maria P. (Fontes, II s. 305).

⁸⁴ a) Og.: w. par. w pow. kart., woj. gdań. (Pommerell. Ub. s. 651 — ind. — Słown. geogr. XIV s. 849—850. — Diec. chełmuń. s. 763—767). — Po r. 1818 par., a potem także dek. w diec. chełmuń. (*Spis Diec. chełmuń.* 1958 s. 148, 150—151). — Zob. przyp. 15 w C V.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 164. — Diec. chełmuń. s. 763. — Łęga : Państwo pom. s. 224.

cyjnych (poprzedników i następników), nawet najmniejszych, dowodzących istnienia wizytacji. Praktykę wizytacyjną zakłada po dawnemu jedynie istnienie obecnie przeszło stu parafii, które należało kontrolować, oraz urzędowanie na terenie diecezji wizytatorów w osobach biskupa i trzech archidiaconów, którzy pojawili się imiennie w źródłach pod koniec omawianego wieku⁸⁵.

I. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISKUPA ŚWIDGERA (1133)

Lata rządów pierwszego biskupa kujawskiego i pomorskiego — Świdgera czyli Rudgera nie są ustalone¹.

Nieliczne zapiski źródłowe, dotyczące jego życia i działalności nie mówią wyraźnie o wizytacjach, atoli trzeba je przyjąć na podstawie wypowiedzianych powyżej założeń.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

W r. 1133 papież Innocenty II poddał zwierzchnictwu metropolity magdeburgskiego, św. Norberta, wszystkie diecezje polskie, wśród nich także kujawską i pomorską². W dokumencie wymieniono ją dwukrotnie: raz jako kruszwicką (*Cruciwiz*), dawniej istniejącą, drugi — jako włocławską (*Lodilaensis*), na nowo zorganizowaną³. Przywilej ten, wystawiony na rok przed śmiercią odbiorcy, nie uzyskał w praktyce mocy obowiązującej. — Tenże papież przyjął w r. 1140 nowopowstałą (1128—1140) diecezję pomorską pod opiekę św. Piotra, ustanowił jej stolicę w Wolinie, oraz określił jej posiadłości, dochody i terytorium po rzekę Łebę, stanowiącą jednocześnie zachodnią granicę diecezji włocławskiej⁴. Wydaje się jednak, że z powodu warunków politycznych diecezja zachodnio-pomorska schodziła się z diecezją kujawską i pomorską na Łebie dopiero od pierwszej połowy XIV w.⁵

2. KOŚCIOŁY I KLASZTORY

Z tego względu, że dawniejsi historycy omawianej diecezji podkreślają trocką Świdgera (Rudgera) o wyposażenie katedry włocławskiej⁶, można by mu

c) P. wzm. par. (eccl.) w r. 1201 (Pommerell. Ub. nr 12). — Słown. geogr. (XIV s. 849) podaje nawet r. 1031¹

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1201: św. Jakub (dokum. jak pod c).

⁸⁵ Zob. niżej — w B IV.

¹ Długosz: Hist. Pol. I s. 538—539; II s. 45—46. — Długosz: Vitae ep. s. 523, 524. — Damalewicz: Vitae ep. s. 111—118, 125—130. — Fijałek: Chronolog. s. 9—10. — Maleczyński: Świdger. — Szołtkiewicz: Katalog s. 177.

² Kod. Sl. I nr 13, gdzie wyl. poprz. wyd. dok. — Por. Budkowa: Repert. nr 30.

³ Librowski: Wstęp s. 23—25.

⁴ Cod. Pom. I nr 16. — Por. Budkowa (Repert. nr 32, 37). — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 250—253.

⁵ Zob. niżej — w D XI i XII.

⁶ Długosz: Vitae ep. s. 524. — Damalewicz: Vitae ep. s. 126—127. — Schwenigel. Apparatus s. 59.

przypisać rozpoczęcie jej budowy⁷. Tej jednakże nie ukończył, skoro został pochowany, jako ostatni z biskupów kujawskich, w kościele św. Piotra w Kruzwicy⁸, będącym nadal katedralnym diecezji włocławskiej⁹.

Za rządów Świdgera, a może już za jego poprzednika, ostatniego biskupa kruszwickiego Baldwina, kościół zamkowy i jednocześnie pierwszy parafialny pod wezw. św. Michała w Gdańsku został podniesiony do godności kolegiaty¹⁰. Uposażenie nowej kapituły pochodziło zapewne od Bolesława Krzywoustego, od którego biskupstwo włocławskie otrzymało m. in. gród gdański¹¹.

W dniu 16 marca 1133 r. biskup Świdger pokonsekrował w Strzelnie (ku czci św. Krzyża i Najśw. Marii P.) kościół norbertanek, ufundowany (ok. r. 1124), razem z klasztorem, przez komesa Piotra (Dunina)¹². Atoli zakonnice zostały sprowadzone tutaj nie z Chalna w pow. radziejowskim, jak chce Długosz, a za nim wielu innych historyków¹³, lecz z Kalisza, ściśle z Kościelnej Wsi pod Kaliszem¹⁴.

§ II. WIZYTACJE

Wspomniani historycy przypisują Świdgerowi (jako Rudgerowi) także dokonanie wizytacji wielu kościołów¹⁵. Oprócz samego biskupa wizytacje parafii powinien był przeprowadzać również archidiacon. Jeżeli w sąsiedniej archidiecezji gnieźnieńskiej archidiacon stołeczny Mikołaj wizytował parafie już w l. 1107—1108¹⁶, a ponadto w okresie kruszwickim diecezji kujawskiej urzędował archidiacon takiejże nazwy¹⁷, tym-

⁷ Morawski (Monogr. Włocł. s. 295) przypuszcza, że na kat. przystosowano kośc. grod. św. Jerzego; atoli wspomn. kat. (obec. jest trzecią z kolei) nosiła od pocz. wezw. Wniebowzięcia NMP (tamże s. 201).

⁸ Z tego powodu nazywano go najcz. bisk. kruszw. (Librowski. Wstęp s. 16 przyp. 23). — Por. przyp. 1.

⁹ Por. przyp. 14 c—d w A.

¹⁰ P. wzm. koleg. (Gotfridus can. de castro; oprócz tego dok. wym. 5 duchownych, 4 z nich z tyt. magistra) w r. 1227 (Pommerell. Ub. nr 34, gdzie przyt. poprz. wyd. dok.). — O tej wcześniej wygasłej kapit. dotąd nie wiadano (Maleczyński: Krzywousty. — Librowski: Kapit. włocł. — Szymański: Kapituły); szukano jej jednak ze wzgl. na potrzebę umieszczenia przy niej w ciągu w. XII—XIII archidiacona pom. (Librowski. Wstęp s. 63).

¹¹ Pommerell. Ub. nr 2, gdzie wyl. poprz. wyd. dok. — Por. Budkowa: Repert. nr 47. — Podobne kolegiaty i kapituły zamkowe pod tymże wezw. (wpływ diec. bamberkiej) powstały nieco wcześniej, z fundacji Hermana lub Krzywoustego, w Krakowie (Długosz Lib. benef. I s. 531—532) i Płocku (Nowowiejski: Płock s. 555).

¹² Długosz: Hist. Pol. I s. 530, 547. — Długosz: Vitae ep. s. 523. — Łuszczkiewicz: Kośc. w Strzel. — Knapieński: Św. Norbert s. 161—174 nr 69. — Monum. Pol. V s. 719—767 (Lib. mort. monast. Strzel.). — Fijałek: Chronolog. s. 9—10. — Łukowski: Norb. w Strzel. — Czechowski: Historia. — Walicki: Bud. Strzel. — Posadzówna: Norb. w Strzel. — Kępieński: Odkr. w Strzel. — Kod. Śl. I nr 12, gdzie wym. poprz. wyd. i liter. dok. — Por. Budkowa: Repert. nr 29. — Bieniek: Uwagi. — Por. przyp. 38 w A.

¹³ Długosz: Hist. Pol. I s. 530. — Por. przyp. 13 w B I*.

¹⁴ Knapieński: Św. Norbert s. 145—151 nr 67, s. 161—174 nr 69. — Fijałek: Chronolog. s. 10 przyp. 1. — Muznerowski: Kośc. Wieś. — Budkowa: Repert. nr 29.

¹⁵ Damalewicz: Vitae ep. s. 127. — Schwengel: Apparatus s. 59, 299—300.

¹⁶ Kron. Gallā s. 113. — Długosz: Hist. Pol. I s. 466—467.

¹⁷ Silnicki: Archidiak. s. 16—18. — Por. przyp. 8 w A.

bardziej należy przyjąć istnienie takiego wizytatora, względnie więcej wizytatorów, w zreorganizowanej diecezji wrocławskiej (kujawskiej i pomorskiej).

Z wizytacji przeprowadzonych w czasie rządów biskupa Świdgera nie zachowała się żadna zapiska.

II. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISKUPA WERNERA (1148)

Lata rządów biskupa Wenera także nie są ustalone¹. Z Włocławka prawdopodobnie przeszedł on do Płocka².

Nieliczne zapiski źródłowe, odnoszące się do jego życia i działalności, nie mówią bezpośrednio o wizytacjach, jednakże trzeba je przyjąć w tym czasie na podstawie innych danych.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

SPRAWY OGÓLNE

Po śmierci Bolesława Krzywoustego w r. 1138, a następnie pozbawieniu Władysława II przez braci w r. 1146 tronu senioralnego, utrwaliło się w Polsce rozbięcie dzielnicowe a jednocześnie Pomorze Nadwiślańskie wróciło pod władzę książąt rodzimych, ulegając w dalszym ciągu podziałowi na dwa księstwa: gdańskie i świeckie³. Biskup Werner, obawiając się, aby diecezja kujawska i pomorska, znajdująca się w dwóch odrębnych organizmach politycznych, nie rozpadła się na dwie naturalne pod względem geograficznym części, wystarał się dla niej w r. 1148 u papieża Eugeniusza III o bullę protekcyjną. Dokument papieski przyjmował diecezję wrocławską (*Utlizlauiensis*) pod opiekę św. Piotra, zatwierdzał jej granice, ustanowione w r. 1123 przez Krzywoustego i legata Idziego, oraz wszystkie posiadłości⁴.

Za pontyfikatu Wenera zdołano we Włocławku ukończyć budowę pierwszej katedry (pod tyt. Wniebowzięcia Najśw. Marii P.), położonej nad samą Wisłą⁵, skoro w tym czasie istniała już przy niej kapituła katedralna, której pierwszy dziekan — Onold został następnym biskupem⁶. Na skutek tego dotychczasowy kościół katedralny św. Piotra w Kruszwicy musiał zejść do roli

¹ Długosz. Hist. Pol. II s. 76, 101. — Długosz: Vitae ep. s. 524—525. — Damalewicz. Vitae ep. s. 131—136. — Fijałek: Chronolog. s. 11. — Szostkiewicz: Katalog s. 191.

² Damalewicz: Vitae ep. s. 134—135. — Nowacki: Op. w Szpet. s. 29—30. — Diec. płoc. była w XII—XIII stuleciu wazniejszą od włocł. (dokum. z kolejności bisk. wym. na syn. prowincj. i w dok.). — W diec. płoc. bp Werner uznawany jest za bł. (Nowowiejski: Płock s. 40. — Hist. Kosc. I s. 388).

³ Kujot. Dz. Prus. I/1 s. 266—295. — Hist. Pol. I/1 s. — 304—307. — Zwierzchnictwo Polski nad Pom. Wsch. ustaje całkowicie w l. 1227—1294 (Kujot: Dz. Prus. I/1—2. — Hist. Pol. I s. 325—326, 424—425).

⁴ Pommerell. Ub. nr 2, gdzie pod. poprz. wyd. dok. — Por. Budkowa: Report. nr 47. — Przepuszcza się, że ok. r. 1148 odbył się w Polsce syn. prowincj. (legacki), na którym m. in. rozpatrywano krytyczne położenie diec. kuj. i pom. (Starod. pomn. I s. 333 nr 4. — Gromnicki: Synody: s. 16—17).

⁵ Morawski: Monogr. Włocł. s. 201.

⁶ Jako Unelf (Monum. Pol. IV s. 26. — Długosz: Hist. Pol. II s. 101. — Długosz: Vitae ep. s. 525. — Damalewicz: Vitae ep. 137).

kolegiaty⁷. Jako bezpośrednio katedralny zostawał on w diecezji pierwszą co do znaczenia kolegiatą, podczas gdy kościół św. Wita cofał się pod tym względem na drugie miejsce⁸.

§ II. WIZYTACJE

Oprócz przypuszczalnych wizytacji przeprowadzanych osobiście przez gorliwego biskupa Wenera, trzeba przyjąć także wizytacje kościołów i parafii, odbywane przez archidiaconów diecezji: włocławskiego, wchodzącego w skład miejscowej kapituły katedralnej⁹, kruszwickiego, zasiadającego w tamtejszej kapitule św. Piotra¹⁰ i pomorskiego, który w ciągu w. XII—XIII prawdop. należał do kapituły św. Michała na zamku gdańskim¹¹.

Z wizytacji przeprowadzonych w czasie pontyfikatu biskupa Wenera nie zachowała się żadna zapiska.

III. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISKUPA ONOLDA (1161, 1180)

Lata rządów biskupa Onolda czyli Unefa również nie są ustalone¹.

Szczupłe zapiski źródłowe, dotyczące jego życia i działalności, także nie mówią wyraźnie o wizytacjach; atoli trzeba je wyprowadzić z innych danych.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

KATEDRA, KOLEGIATA, KLASZTORY

Zamieszkując na stałe we Włocławku, a następnie polecając pochować się w tutejszej katedrze, biskup Onold utrwalił stolicę diecezji w tym mieście². W r. 1185, przy pomocy materialnej i moralnej Leszka, księcia mazowieckiego i kujawskiego, Onold uporządkował stosunki prawne i majątkowe pomiędzy kapitułami włocławską i kruszwicką św. Piotra, nazwaną w dokumencie *monasterium*³.

⁷ Kośc. św. Piotra został wym. po raz pierw. jako koleg. w dok. z r. 1185 (Zbiór maz. nr 116, gdzie wyl. poprz. wyd. i liter. dok. — Budkowa: Repert. nr 108).

⁸ Librowski: Wstęp s. 95—100.

⁹ Librowski: Kapit. włocł. s. 24, 26, 75, 93—94. — Librowski: Wstęp s. 60—66.

¹⁰ Librowski: Wstęp s. 60—66, 97—100.

¹¹ Por. przyp. 10—11 w B I.

¹ Długosz: Hist. Pol. II s. 45—46, 56, 101, 131. — Długosz: Vitae ep. s. 524, 525. — Damałowicz: Vitae ep. s. 119—124, 137—144. — Fijałek: Chronolog. s. 11—12. — Nowacki: Op. w Szpet. s. 28—33, 39—40. — Szostkiewicz: Katalog s. 136.

² Długosz: Hist. Pol. II s. 46. — Długosz: Vitae ep. s. 524, 525.

³ Jak przyp. 7 w B II. — Kapit. św. Piotra można było nazwać monasterium już to dlatego, że objęła kośc. po bened. (Górski: Topogr. Kruszw. — Por. przyp. 14 b) w A), już to, że jej pocz. przypadają na te czasy, kiedy to kapit. pol. wiodły życie wg reguły zakonnej (Zachorowski: Rozw. kapit. s. 15—79. — Kłoczowski: Vita comm.). Ost. raz nazwał ją „ecclesia conventualis” w r. 1329 bp Maciej z Gołańczy (Kod. Pol. II/1 nr 249). — Leszek obdarował w r. 1185 kapit. włocł. m. in. wsią Kurowo, leżącą dawn. w par. Kowal, a obec. Kłotno w pow. włocł., woj. bydż. (Rocz. Diec. włocł. 1962 s. 74), którą P. Szafran (Rozwój s. 80, 119, 151) wziął błędnie za Kurów w Lubelskiem!

W pierwszych latach rządów Onolda, czy może nawet późniejszych biskupa Wenera, prawdopodobnie Bolesław Kędzierzawy założył opactwo benedyktynów św. Gotarda w Szpetalu n. Wisłą, po drugiej stronie Włocławka⁴. Nieco później książę gdański Sobiesław (Subisław, zm. 1187) lub jego syn Sambor I (zm. 1207) ufundował prepozyturę benedyktynów w Świętym Wojciechu pod Gdańskiem⁵. Obydwa konwenty wypełnili zakonnicy z Mogilna. Była to prawdopodobnie rekompensata dana benedyktynom za ustąpienie z kościoła św. Piotra w Kruszwicy. W l. 1170—1178—1186 obaj wspomniani książęta pomorscy ufundowali opactwo cystersów w Oliwie, sprowadzając zakonników z Kołbacza pod Szczecinem i z Danii⁶.

§ II. WIZYTACJE

Oprócz ewentualnych wizytacji przeprowadzanych osobiście przez energicznego i ruchliwego⁷ biskupa Onolda, trzeba przyjąć w tym czasie także wizytacje odbywane przez archidiaconów. Dowody na wizytacje archidiakańskie, podane za obu poprzednich biskupów kujawskich i pomorskich, zostają znowu pośrednio wzmocnione pojawieniem się imiennie, w zapisie z r. 1167, w drugiej diecezji polskiej — krakowskiej archidiacona krakowskiego Arnolda⁸. Analogicznie również w diecezji włocławskiej powinien wtedy urzędować jeden, czy nawet więcej archidiaconów, i wypełniać swoje obowiązki wizytacyjne.

Z wizytacji przeprowadzonych w okresie rządów biskupa Onolda nie zachowała się żadna zapiska.

IV. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISKUPA STEFANA (1187, 1198)

Lata rządów biskupa Stefana nie są dokładnie ustalone¹.

Szczupłe przekazy źródłowe, dotyczące jego życia i działalności, również nie mówią bezpośrednio o dokonywanych wtedy wizytacjach; jednakże trzeba je przyjąć na podstawie innych danych.

⁴ Nowacki: Op. w Szpet. s. 26—42. — Por. przyp. 31 w B.

⁵ Schwengel. Apparatus s. 121—124, 449. — Pommerell. Ub. nr 24, gdzie wym. poprz. wyd. dok. — Kujot. Dz. Prus, I/1 s. 292—293. — Nowacki Op. w Szpet. s. 41. — Nowacki: Z dziejów. — Kujot uważał pocz. (Parafie s. 122—123) w. Święty Wojciech jedynym za posiadłość i patronat bened., nie spostrzegając tam klasztoru. — Łęga (Państwo pom. s. 246) widzi prep. bened. w Św., W. dopiero od r. 1236! (Pommerell. Ub. nr 54). — Por. przyp. 60 w A.

⁶ Długosz: Hist. Pol. II s. 101. — Schwengel. Apparatus s. 304, 454. — Script. Rer. Pruss. I (Chron. Oliv.). — Pommerell. Ub. nr 6, gdzie przyt. poprz. wyd. dok. — Por. Budkowa: Repert. nr 89. — Monum. Pol. VI s. 257—332 (Font. Oliv.). — Kujot: Parafie s. 130—131. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 286—290. — Fontes, XX (Annal. Oliv.). — Keyser: Gründung. — Koebner: Urk. Danz. u. Oliv. — Manteuffel: Rola cyst. — Labuda: Ze studiów s. 113—135. — Manteuffel: Państwo. — Lekai: Geschichte s. 86. — Por. przyp. 63 w B I'.

⁷ Fijałek: Chronolog. s. 11—12.

⁸ Kod. kat. Krak. I nr 1; in. wyd. i liter. dok. pod. Budkowa (Repert. nr 68).

¹ Długosz: Hist. Pol. II s. 131, 149. — Długosz: Vitae ep. s. 525. — Damałowicz: Vitae ep. s. 145—150. — Fijałek: Chronolog. s. 12. — Semkowicz: Nadania s. 91. — Szostkiewicz: Katalog s. 170.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

W r. 1188 papież Klemens III, na prośbę biskupa Zygryda, przyjął po raz drugi diecezję zachodnio-pomorską pod opiekę św. Piotra, potwierdził jej posiadłości i granice aż po rzekę Łebę, zezwolił na przeniesienie stolicy biskupiej z Wolina do Kamienia, stwierdził bezpośrednią zależność biskupstwa od Rzymu i udzielił tamtejszemu ordynariuszom pewnych przywilejów². Mimo powtórnego przypomnienia papieskiego, ziemia sławska (słupska), leżąca na zachód od Łeby ale wchodząca do obszaru państwowego Pomorza Gdańskiego, należała nadal do archidiecezji gnieźnieńskiej, a nie do diecezji kamińskiej³.

W r. 1193 papież Celestyn III, na prośbę przeoryszy Beatrycy, przyjął klasztor norbertanek w Strzelnie pod opiekę Stolicy Apostolskiej, zatwierdził jego posiadłości i nadał mu liczne przywileje⁴. Była to pierwsza bulla protekcyjna wystawiona klasztorowi na obszarze diecezji kujawskiej i pomorskiej.

2. ZMIANY TERYTORIALNE

PARAFIE I KLASZTORY

W celu obrony Pomorza od napadów Prusów, a może również dla prowadzenia wśród nich misji chrześcijańskich, jeden z książąt pomorskich (może na Świeciu) — Grzymisław osadził ok. r. 1198, przy zgodzie biskupa Stefana, trzy komandorie (komturie) włoskiego zakonu rycerskiego joannitów: w Starogardzie — przy kościele św. Jana Chrzciciela, w Lubiszewie — przy kościele Trójcy Świętej i w Skarszewach⁵. Po oddaniu pierwszego kościoła parafialnego w Starogardzie joannitom, wspomniany książę zbudował wkrótce w tymże mieście, na podgrodziu, po południowej (prawej) stronie Wierzycy, drugą świątynię, prawdopodobnie pod wezw. Najśw. Marii P., przeznaczoną dla parafii⁶.

3. ZMIANY PERSONALNE

Na konsekracji kościoła Najśw. Marii P. w Świeciu (w grodzie, widocznie odbudowanego lub na nowo wystawionego), której dokonał w r. 1198 biskup Stefan, byli obecni także dwaj archidiaconi okręgowi diecezji kujawskiej i pomorskiej: Bertold i Walter⁷. Bertold to zapewne archidiakon włocławski, późniejszy prepozyt tutejszej kapituły katedralnej i biskup diecezji (Barto)⁸, a Walter — wobec tego przypuszczalnie archidiakon miejscowy, pomorski⁹. W trzecim prałacie, magistrze Konradzie, występującym również przy

² Cod. Pom. nr 63; m. wyd. i liter. dek. wym. Budkowa (Repert. nr 116).

³ Zob. niżej — w D XI i XII.

⁴ Kod. Wp. I nr 32. — Por. Budkowa. Repert. nr 131. — Kośc. klaszt. był wtedy pod wezw. Najsw. Marii P. — Klaszt. nie był dualistyczny, jak to wynikałoby z przyw. wyst. w r. 1231 (Dokum. kuj. s. 121 nr 8 (fratrum et sororum), co przyjmuje za pewnik Kozierowski (Szematyzm s. 207—208), ale był własnością samych norbertanek. Premonstratensi, którzy tam przebywali, pełnili obowiązki duszp. i część. adm.

⁵ Pommerell. Ub. nr 9—10, gdzie wyl. popr. wyd. dok. — Por. Budkowa: Repert. nr 141—142. — Waschinski: Schöneck. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 305—307 — Por. przyp. 41 i 54 w A oraz 71 w B I*.

⁶ b) Dokum. Kujot. Parafie s. 182—183.

d) P wzm. tyt. kośc. w r. 1469. Od w. XVI kośc. jest pod wezw. św. Mateusza (Diec. chełmiń. s. 574).

⁷ Pommerell. Ub. nr 9—10. — Por. Budkowa. Repert. nr 141—142.

⁸ Fijałek: Chronolog. s. 13, 78. — Fijałek: O archidiak. s. 141—142.

⁹ Chodyński (Praż. włocł. s. 28, 776) uważa obydwóch za archidiak. pom.

tej czynności, nie ma potrzeby widzieć archidiakona kruszwickiego, jak to lekko sugeruje ks. J. Fijałek¹⁰, ale trzeba go raczej uznać za scholastyka wrocławskiego.

§ II. WIZYTACJE

Wystąpienie w źródłach historycznych imiennie dwóch archidiakonów omawianej diecezji pozwala przyjąć także istnienie trzeciego, kruszwickiego. Za tym przemawia również fakt pojawienia się archidiakonów w innych diecezjach polskich: w r. 1189 wrocławskiego — Stefana¹¹, jako trzeciego chronologicznie w Kraju, oraz w r. 1198 lubelskiego — Jana¹², na czwartym miejscu obok archidiakonów diecezji wrocławskiej. W następstwie tego trzeba przyjąć w czasie pontyfikatu biskupa Stefana wizytacje kościołów i parafii, tak jego osobiste, przeprowadzane z okazji licznych podróży duszpasterskich¹³, jak również archidiakonów.

Z wizytacji przeprowadzonych w okresie pontyfikatu biskupa Stefana nie zachowała się żadna zapiska.

C. WIZYTACJE DIECEZJI KUJAWSKIEJ I POMORSKIEJ W XIII W.

IV* DANE DOTYCZĄCE CAŁEGO STULECIA

§ I. ZMIANY W DIECEZJI

1. PODZIAŁ DIECEZJI NA OFICJAŁATY

W myśl rozporządzeń synodów prowincjalnych wrocławskich z r. 1248¹ i 1267², polecających biskupom polskim ustanowienie w stolicach diecezji oficjałów (i jednocześnie swoich wikariuszów generalnych), został zamianowany najpóźniej w trzecim ćwierćwieczu XIII stulecia oficjał wrocławski³. Jakkolwiek wspomniane rozporządzenia odnosiły się tylko do powołania oficjałów stołecznych, wkrótce potem został także ustanowiony jako jeden z pierwszych okręgowych w Kraju, oficjał gdański. Przypuszczenie ks. S. Chodyńskiego o istnieniu w prowincji pomorskiej oficjała już w r. 1238⁴ jest tylko uzasadnionym dezyderatem. Pierwszy oficjał gdański i pomorski Piotr zachodzi w źródłach historycznych pod r. 1289⁵. Z powołaniem do życia obu ofi-

¹⁰ O archidiak. s. 142.

¹¹ Kod. Śl. I nr 67.

¹² Kod. Mp. II nr 376.

¹³ Pommerell. Ub. nr 9—10. — Schwengel: Apparatus s. 299. — Kujot: Parafie s. 179.

¹ Const. Gnezn. s. 27—28 c. 10. — Kod. Wp. I s. 588 c. 10.

² Const. Gnezn. s. 65—66 c. 7. — Starod. pomn. I s. 362 § 11. — Kod. Wp. I s. 373—374 c. 7.

³ Pierw. znany oficj. w Polsce był oficj. krak. Gostaw, zm. w r. 1267 (Monum. Pol. II s. 810).

⁴ Pomorze s. 409.

⁵ Kod. Pol. II/2 nr 463. — Pommerell. Ub. nr 449. — Fijałek: O archidiak. s. 145, 154.

cjałów diecezja kujawska i pomorska została podzielona na drugie z kolei najważniejsze jednostki terytorialno-organizacyjne, mianowicie na oficjałaty: włocławski dla Kujaw i gdański dla Pomorza⁶. Ustanowienie oficjałów odjęło tym samym zasadniczą władzę administracyjno-sądowniczą w diecezji archidiakonom, zostawiając im tylko wizytacje kościołów i parafii oraz niektóre drobniejsze sprawy⁷.

2. PODZIAŁ ARCHIDIAKONATÓW I OFICJAŁATÓW NA DEKANATY

Podział archidiakonatów diecezji polskich na dekanaty, na których czele stali dziekani (wiejscy — *rurales*), jest starszy od erekcji oficjałatów i bierze początek w pierwszych latach w. XIII. Z chwilą powstania oficjałatów i one dzieliły się na dekanaty. W następstwie tego dziekani, którzy początkowo na swoich terenach byli tylko zastępcami archidiakonów, stali się odąd również pomocnikami oficjałów⁸. Pierwsza wzmianka o dekanacie (archiprezbiteracie) głogowskim w diecezji wrocławskiej zachodzi w dokumencie pod r. 1219, a o dziekanie (archiprezbiterze) jasielskim na terenie diecezji krakowskiej — w źródłach pod r. 1252⁹. Jakkolwiek również w diecezji kujawskiej i pomorskiej mogli w tym czasie istnieć diekani, to jednak o pierwszym z nich — subkowskim, lub raczej łczewskim, posiadamy wiadomość dopiero z r. 1309¹⁰.

3. PARAFIE, KOŚCIOŁY I KAPLICE

Wiek XIII jest okresem, w którym w diecezji kujawskiej i pomorskiej powstało najwięcej parafii. Zakładano je, jak w poprzednim stuleciu, przez dziekanie rozległych parafii starszych; uposażali je już nie tylko panujący, lecz także prywatni właściciele ziemscy: duchowni i świeccy¹¹. W części kujawskiej diecezji ukształtowały się na przestrzeni tego stulecia, niesprecyzowane bliżej pod względem czasu, drugie z kolei parafie: w Gniewkowie — św. Klemensa¹² i w Łabiszynie, po wschodniej (prawej) stronie Noteci — św. Tomasza¹³; poza wspomnianymi powstały wtedy jeszcze następujące parafie: Bądkowo¹⁴,

⁶ Chodyński: Konsystorze. — Librowski: Wstęp s. 35—36, 66—69.

⁷ Librowski: Wstęp s. 34—35, 60—66.

⁸ Arnold: Terytoria. — Librowski: Wstęp s. 36—39, 72—75. — Por. przyp. 6—7.

⁹ Monum. Pol. IV s. 299, 420. — Kumor. Początki s. 92—93. — Na in. miejscu (Wstęp s. 36) podaliśmy błąd, jakoby pierw. wspomn. o dziek. w Polsce zawierał syn. prowincj. odbyty w Łęczycy w r. 1285.

¹⁰ Pommerell, Ub. nr 674.

¹¹ Arnold: Terytoria. — Por. Librowski: Wstęp s. 39—43, 75—80.

¹² b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 46 (bez bliż. określ. daty). — Por. przyp. 20 w A.

c—d) P. wzm. par. i tyt. kośc. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

¹³ b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 113 (bez bliż. pod. daty). — Por. przyp. 22 w A.

c—d) P. wzm. par. (Andreas de Leszcze rector eccl.) i tyt. kośc. w r. 1462 (Acta capit. I nr 1189).

¹⁴ a) Og.: w. par. w pow. Aleks. Kuj., woj. bydż. (Cat. Dioec. Vlod. 1875 s. 21—22. — Buchalski: Bądkowo). — Par. znajdująca się zawsze w diec. włocł. (Rocz. Diec. włocł. 1962 s. 176—177).

b) Dokum.: własność kapit. włocł. przed r. 1239 (Kod. Pol. II/1 nr 24).

c) P. wzm. par. (Stanislaus rector eccl.) w r. 1435 (Acta capit. I nr 1132).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527; św. Mateusz (Monum. Włod. XI s. 73).

Branno ¹⁵, Broniszewo ¹⁶, Brudnia ¹⁷, Byczyna ¹⁸, Chlewiska ¹⁹, Chocień ²⁰, Grabie ²¹, Crabkowo ²², Jaksice ²³, Kaczewo ²⁴, Kłotno ²⁵, Kobielice ²⁶, Koneck ²⁷, Lisewo ²⁸,

¹⁵ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż. (Kozierowski: Szematyzm s. 17). — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 69. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 72).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 17.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Piotr i Paweł (Monum. Wład. XI s. 62).

¹⁶ a) Og. w par. w pow. radziej., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlod.* 1875 s. 24—25). — W l. 1764—1818 par. należała do archidiec. gnieźn. (Chodyński: Zam. kośc.). — Od r. 1818 znowu jest w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 202—203).

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Tomasz Ap. (Monum. Wład. XI s. 46).

¹⁷ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż. (Kozierowski: Szematyzm s. 18). — Po r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 69—70. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 72).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 18 (bez bliz. określ. daty).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Michał (Monum. Wład. XI s. 61).

¹⁸ a) Og.: w par. w pow. radziej., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlod.* 1875 s. 25. — Słown. geogr. I s. 490—491). — Par. pozostająca bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 203).

b) Dokum.: w. B. była własnością kapit. włocł. już przed r. 1257 (Kod. Pol. II/2 nr 446).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Jadwiga (Monum. Wład. XI s. 47).

¹⁹ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż. (Kozierowski: Szematyzm s. 25). — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 70. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 72—73).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 25.

c) P. wzm. par. (Paulus rector eccl.) w r. 1286 (Pommerell. Ub. nr 401—403, gdzie pod. popr. wyd. dok.). Nie wie o tym Kozierowski (Szematyzm).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1578: Trójca Święta (Monum. Wład. XVII s. 7).

²⁰ a) Og.: w. par. w pow. włocł., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlod.* 1874 s. 31—32. — Słown. geogr. I s. 594. — Muznerowski: Chocień). — Par. będąca stale w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 72).

b) Dokum.: ze staroz. miejsc. wym. pod r. 1145 (Kod. Pol. I nr 1. — Kod. Wp. I nr 10. — Por. Budkowa: Repert. nr 39—40), z wezw. kośc. oraz na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584: św. Idzi i Marcin (Monum. Wład. XXII s. 55).

²¹ a) Og.: w. par. w pow. Aleks. Kuj., woj. bydż. (Kozierowski: Szematyzm s. 61). — Po r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 71—72. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 74).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 61.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Wacław (Monum. Wład. XI s. 70—71).

²² a) Og.: w. par. w pow. włocł., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlod.* 1874 s. 34—35. — Słown. geogr. II s. 770). — Par. znajdująca się zawsze w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 73).

b) Dokum.: w. G. już przed r. 1252 była własnością bisk. włocł. (Kod. Pol. II/2 nr 445).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1598: św. Maria Magdalena (Monum. Wład. XX s. 50).

²³ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż. (Kozierowski: Szematyzm s. 71—72). — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 77—78. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 164).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 72 (bez bliz. pod. daty).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Wawrzyniec i Marcin (Monum. Wład. XI s. 62).

Liszkowo²⁹, Lubień³⁰, Łowiczek³¹, Mąkoszyn³², Nieszawa³³, Osięciny³⁴,

²⁴ a) Og.: od pocz. w XIX fil., a nast. zwykła w. na ter. par. Piotrków Kuj., pow. radziej., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 34. — *Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 209). — Por. przyp. 31 w A.

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Wawrzyniec i Marcin (Monum. Wład. XI s. 45). — Por. przyp. 23 d).

²⁵ a) Og.: w. par. w pow. włocł., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 36—37). — Par. pozostająca bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 73—74).

b) Dokum.: w. K. juz przed r. 1266 wchodziła w skład dóbr bisk. włocł. (Kod. Pol. II/1 nr 89). — Słown. geogr. (IV s. 190) inform. błęd., że par. powstała w r. 1666.

c) P. wzm. par. w r. 1489 (Teki arch. VII s. 122, 186).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: Trójca Święta i św. Mateusz (Monum. Wład. XI s. 40).

²⁶ a) Og.: po r. 1862 fil. a potem zwykła w. na ter. par. Sędzin, pow. Aleks. Kuj., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 38. — *Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 183). — Zob. przyp. 39.

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: Wszyscy Święci (Monum. Wład. XI s. 62).

²⁷ a) Og.: w. par. w pow. Aleks. Kuj., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 26—27 — Słown. geogr. IV s. 327). — Par. będąca stale w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 178—179).

b) Dokum.: na podst. wezw. kośc. i c).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Prokop (Monum. Wład. XI s. 71).

²⁸ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydg. Chodyński · Lisewo. — Kozierowski: Szematyzm s. 107). — Po r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 79—80. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 164: Lisewo Kościelne).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 107 (w. XII—XIII).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Wincenty i Maria Magdalena (Monum. Wład. XI s. 60). — Kozierowski (Szematyzm) inform., że był wtedy tylko pod wezw. Marii Magdaleny.

²⁹ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydg. (Kozierowski: Szematyzm s. 107—108. — W r. 1444 nazw. Liszkowicze (Kod. Pol. II/2 nr 395). — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 80. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 164).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 108.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Gotard (Monum. Wład. XI s. 64).

³⁰ a) Og.: m. w pow. włocł., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 38—39. — Borucki: Z. kuj. s. 306. — Słown. geogr. V s. 404). — W r. 1439 był juz miastem — opp. (Teki arch. VII s. 119), o czym nie wie Słown. geogr. — Pod wzgl. adm. kośc. był L. w l. 1615—1620 stolicą dek. (Librowski: Wstęp s. 38). — Par. znajdująca się zawsze w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 76—77: Lubień Kuj.).

b) Dokum.: z późn. znaczenia miejsc.

c) P. wzm. par. (Johannes eccl. rector) w r. 1474 (Kod. Pol. II/2 nr 423).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1598: św. Katarzyna (Monum. Wład. XX s. 69).

³¹ a) Og.: w. par. w pow. Aleks. Kuj., woj. bydg.; dawn. również Łowicz (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 30—31. — Słown. geogr. V s. 760). — Par. należąca stale do diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 179—180).

b) Dokum.: na podst. wezw. kośc. i z c).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Idzi oraz św. Krzyż (Monum. Wład. XI s. 71).

³² a) Og.: w. par. w pow. radziej., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 31. — Słown. geogr. VI s. 218). — Par. pozostająca bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 98—99).

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

Ostrowo pod Gniewkowem ³⁵, Pieranie ³⁶, Płonkowo ³⁷, Rzeczyca ³⁸, Sędzina ³⁹,

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Jakub i Katarzyna (Monum. Wład. XI s. 44).

³³ a) Og., N. Stara (Antiqua) — w ciągu w. XIII—XV gród i miasto (opp.), położone naprzeciw Torunia (Kod. Pol. II/3 s. CXXI — ind.). W r. 1460 przeniesiona przez Kazimierza Jagiellończyka, na prośby Torunian, na dzis. miejsce — Nowa N. Teren Starej N. zajęł Dybów a nast. Podgórz (Kod. Pol. II/2 nr 605—606. — Borucki: Z. kuj. s. 309—312. — Słown. geogr. VII s. 123—126). Pod wzgl. kośc. od r. ok. 1594 siedziba dek. (Monum. Wład. XXIII s. 4. — Subera: Teryt. diec. — Librowski: Wstęp s. 37—38). — Par. będąca stale w diec. włocł. (Cat. Dioec. Vlad. 1875 s. 19—21. — Chmielewski: W rocznicę. — Roczn. Diec. włocł. 1962 s. 173—174).

b) Dokum.: z późn. znaczenia miejsc. i na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. pod r. 1428; Najśw. Maria P. (Długosz: Hist. Pol. IV s. 365). — W l. 1428—1431 w tym kośc. była zainstalowana kapit. św. Wita z Kruszwicy (Tamże. — Librowski: Wstęp s. 95). Cat. Dioec. Vlad. 1875 (s. 19—20), a za nim Słown. geogr. (VII s. 123) i Chmielewski (W rocznicę s. 8) inform. błęd., jakoby do kośc. św. Jadwigi w Nowej N. była przeniesiona kapit. kruszw. św. Piotra! — Por. przyp. 13—14 w A.

³⁴ a) Og.: m. w pow. radziej., woj. bydż. Prawo miej. otrzymały O. w r. 1824 (Cat. Dioec. Vlad. 1875 s. 32—33. — Słown. geogr. VII s. 634—635). — Pod wzgl. adm. kośc. były O. w l. 1615—1620 ośrodkiem dek. (Librowski: Wstęp s. 38). — Par. znajdująca się stale w diec. włocł. (Roczn. Diec. włocł. 1962 s. 64—65).

b) Dokum.: na podst. wezw. kośc. i z c).

c) P. wzm. par. (Tebovicus cappel.) w r. 1295 (Kod. Pol. II/1 nr 152).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Prokop (Monum. Wład. XI s. 40).

³⁵ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż. (Kozierowski: Szematyzm s. 145—146). — Po r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 72—73. — Roczn. Archidiec. gnieźn. 1958 s. 75).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 146.

c) P. wzm. par. w r. 1324 (Preuss. Ub., II nr 473).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1577: Narodzenie NMP (Monum. Wład. XVII s. 78).

³⁶ a) Og., w. par. w pow. inowr., woj. bydż.; dawn. także Piranie a nawet Piranie (Słown. geogr. VIII s. 93. — Kozierowski: Szematyzm s. 160). — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 73—74. — Roczn. Archidiec. gnieźn. 1958 s. 84—85).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 160 (najpóźn. w. XIII).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w XVII w.: św. Mikołaj.

³⁷ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż.; dawn. również Płomykowo (Słown. geogr. VIII s. 311. — Kozierowski: Szematyzm s. 162—163). — Po r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 74—75. — Roczn. Archidiec. gnieźn. 1958 s. 165—166).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 163 (w XII—XIII).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Oswald (Monum. Wład. XI s. 61).

³⁸ a) Og.: w. z kapł. w par. Brześć, pow. inowr., woj. bydż. (Słown. geogr. X s. 139—140. — Kozierowski: Szematyzm s. 180—181). — Od r. 1818, z przerwami, par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 101. — Roczn. Archidiec. gnieźn. 1958 s. 100).

b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 180.

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Stanisław (Monum. Wład. XI s. 43).

³⁹ a) Og.: w. par. w pow. Aleks. Kuj., woj. bydż. (Cat. Dioec. Vlad. 1875 s. 38. — Słown. geogr. X s. 465). — Par. znajdująca się zawsze w diec. włocł. (Roczn. Diec. włocł. 1962 s. 182—183).

b) Dokum.: w. już przed r. 1252 należała do uposażenia bisk. płoc., potem włocł. (Kod. Pol. II/2 nr 444).

c) P. wzm. par. w r. 1489 (Teki arch. VII s. 164, 190).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Mateusz (Monum. Wład. XI s. 61).

Siniarzewo ⁴⁰, Służewo ⁴¹, Solec Kujawski ⁴², Straszewo ⁴³, Tucznó ⁴⁴, Wieniec ⁴⁵, Witowo ⁴⁶, Zbrachлін ⁴⁷ i Zgłowiączka ⁴⁸.

⁴⁰ a) Og.: w. par. w pow. Aleks. Kuj., woj. bydż.; dawn. Świmarzewo (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 38—39. — Słown. geogr. X s. 617). — Par. stałe należąca do diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 183—184).

b) Dokum.: S. było własnością cyst. w Łądzie już przed r. 1261 (Kod. Wp. I nr 393: Świmarowo).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Jakub (Monum. Wład. XI s. 73).

⁴¹ a) Og.: w. par. w pow. Aleks. Kuj., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 39—40. — Słown. geogr. X s. 863—864). W r. 1489 wym. jako miasto — opp. (Teki arch. VII s. 164), o czym nie wie Słown. geogr. — Kod. Pol. (I s. 50 przyp. 2) dok. z r. 1245, dot. Służewa k. Warszawy, odnosi meśl. do naszego S., co powtarza Słown. geogr. (s. 863) i *Rocz. Diec. włocł.* 1962 (s. 184). — Pod wzgl. kośc. było S. w l. 1615—1818 siedzibą dek. (S u b e r a · Teryt. diec. — L i b r o w s k i · Wstęp s. 38). — Par. pozostająca bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 184—185).

b) Dokum. na podst. późn. znaczenia miejsc. i z c).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Jan Chrzc. (Monum. Wład. XI s. 72).

⁴² a) Og.: m. w pow. i woj. bydż. (Słown. geogr. XI s. 47—48. — B a n d u r s k i : Hist. Solca. — K o z i e r o w s k i : Szematyzm s. 198—199. — R u d o l f : Schulitz). Miastem (civ.) był S. już w r. 1325, kiedy to otrzymał prawo magd. (Kod. Pol. II/2 nr 480). W r. 1413 nazw. „opidum Solecz alias Novemasto” (Lites II s. 241). — Po r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 75—76. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 67).

b) Dokum.: K o z i e r o w s k i : Szematyzm s. 198 (ok. r. 1325).

c) P. wzm. par. w r. 1517 (Acta capit. III/1 nr 739); atoli wtedy pleb. Michał zajmował się bud. drugiego z rzędu kośc. par.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Stanisław (Monum. Wład. XI s. 73).

⁴³ a) Og.: w. par. w pow. Aleks. Kuj., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 41. — Słown. geogr. XI s. 390). — Par. będąca stałe w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 185—186).

b) Dokum.: S. już przed r. 1250 (1252) należało do uposażenia bisk. włocł. (Kod. Pol. II/2 nr 445. — Dokum. kuj. s. 187 nr 13).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Marcin i 10 tys. Męczenników (Monum. Wład. XI s. 71).

⁴⁴ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż. (Słown. geogr. XII s. 604. — K o z i e r o w s k i · Szematyzm s. 220). W r. 1390 T. jest nazw. ośrodkiem ziemi tucznowskiej (Kod. Pol. II/2 nr 588). — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 82. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 166).

b) Dokum.: K o z i e r o w s k i : Szematyzm s. 220.

c) P. wzm. par. (Michael capel.) w r. 1298 (Kod. Pol. II/1 nr 169).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1578: św. Piotr (Monum. Wład. XVII s. 19). — K o z i e r o w s k i (Szematyzm) dod. od siebie: „i Paweł”

⁴⁵ a) Og.: w. par. w pow. włocł., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 43. — Słown. geogr. XIII s. 372—373). — Par. znajdująca się zawsze w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 44—45).

b) Dokum.: W. już przed r. 1255 wchodził w skład uposażenia bisk. włocł. (Kod. Pol. II/1 nr 68).

c) P. wzm. par. (Gockinus pleb. w r. 1318 (Kod. Pol. II/1 nr 225), o czym nie wie Słown. geogr.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584: św. Mikołaj (Monum. Wład. XXII s. 63).

⁴⁶ a) Og.: w. par. w pow. radziej., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 42. — Słown. geogr. XIII s. 679—680). — Par. stałe należąca do diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 211—212).

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Andrzej (Monum. Wład. XI s. 48).

⁴⁷ a) Og.: w. par. w pow. Aleks. Kuj., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 43). — Par. pozostająca bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 187—188).

b) Dokum.: na podst. c).

Znacznie więcej, aniżeli na Kujawach, powstało parafii w XIII w. na rozleglejszym od nich Pomorzu. Dokładny lub przybliżony czas założenia większości z nich ustalili już wspomniani tu badacze. W następstwie tego parafie te zostaną wyliczone poniżej, w poszczególnych pontyfikatach. Nieokreślonymi bliżej pod względem daty swej erekcji są parafie: Bukowina⁴⁹, Cedry Wielkie⁵⁰, Cękycyn⁵¹, Dalwin⁵², Dąbrówka (pod Starogardem)⁵³, Jamno⁵⁴, Jano-

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Jakub (Monum. Wład. XI s. 70).

⁴⁸ a) Og.: w par. w pow. włocł., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 44—45. — *Święta w s k i*: Kopalnie. — Słown. geogr. XIV s. 582. — *Muznerowski*: Zgłowiączka. — *Muznerowski*. Lubramiec s. 43—45). — Par. będąca stale w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 67—68).

b) Dokum.: w. należała już w r. 1155 do uposażenia klaszt. kan. reg. w Czerwińsku (Zbiór maz. nr 78, gdzie pod. poprz. wyd. dok. — Por. *Budkowa*: Repert. nr 57).

c) P. wzm. par. w r. 1325, o czym nie wie Słown. geogr. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: Narodzenie NMP (Monum. Wład. XIX s. 77).

⁴⁹ a) Og.: w par. w pow. lęb., woj. gdań. — Par. zaginęła w czasie reform. (*Lubrowski*: *Z. byt. i lęb. s.* 197). — Po r. 1818 w. znajdowała się w diec. chełmiń. na ter. par. Lębork (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Od r. 1918 była w prał. pil. — Po r. 1945 jest par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 132). — Zob. przyp. 40 w D XII.

b) Dokum.: *Kujot*: Parafie s. 216; Bukowino. — *Łęga*: Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. (templ.) w r. 1570 (*Żr. dziej.* XXIII s. 267).

d) Tyt. kośc. meznany.

⁵⁰ a) Og.: w na teryt. par. Wocławcy, w pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. I s. 537: Cędry). — Par. wygasła w okresie reform. (Monum. Wład. I s. 23. — *Fontes*, I s. 7, 103; II s. 225). — Od r. 1818 w. na ter. par. Gemlice w diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 14). — Po r. 1918 (1925) w. należy do diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 105). — Zob. przyp. 21 w C X i 52 w D XII.

b) Dokum.: *Kujot*. Parafie s. 251, 256; Cędy

c) P. wzm. par. w r. 1353 (cyt. za *Kujotem*: Parafie s. 251 przyp. 2. — *Reg. Theut.* I/1/1 s. 15 nr 270).

d) Tyt. kośc. nie odnaleziony.

⁵¹ a) Og.: w par. w pow. tuch., woj. bydż. (Słown. geogr. I s. 681: Ciechocinek albo Ciechocin polski. — Diec. chełmiń. s. 688—690: Cękycyn Polski). — W r. 1818, jako fil. par. Bysław (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb), przeszedł C. do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 138). — Por. przyp. 46 w B I'.

b) Dokum.: *Kujot*. Parafie s. 276, 278; Polski Cękycyn. — Diec. chełmiń. s. 688. — *Łęga*: Państwo pom. s. 228.

c) P. wzm. par. w r. 1325, o czym nie wiedzą: Słown. geogr., *Kujot* (Parafie) i Diec. chełmiń. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Krzyż (*Fontes*, I s. 88).

⁵² a) Og.: w. z kośc. lil. w par. Miłobądź, pow. tczew., woj. gdań. (Słown. geogr. I s. 897. — Diec. chełmiń. s. 623—624). — W r. 1818, jako zwykła w. par. Miłobądź (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), wszedł D. do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 130). — Por. przyp. 60 w B I'.

b) Dokum.: *Kujot*. Parafie s. 101. — Diec. chełmiń. s. 623. — *Łęga*: Państwo pom. s. 227 (wszyscy ok. r. 1198 lub 1250).

c) P. wzm. par. (eccl., pleb.) w r. 1332 (*Preuss. Ub.* II nr 765).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1332: św. Mikołaj (tamże).

⁵³ a) Og.: w par. w pow. Starog. Gd., woj. gdań. (Diec. chełmiń. s. 554—555). — W r. 1818, jako fil. par. Bobowo (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), przeszła D. do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 119). — Por. przyp. 43 w B I'.

b) Dokum.: *Kujot*: Parafie s. 184, 199. — Diec. chełmiń. s. 554 (w. XIV). — *Łęga*: Państwo pom. s. 227 (w r. 1258 lub 1284).

c) P. wzm. par. w r. 1400 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 554).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1596: Podwyższenie Krzyża św. (*Fontes*, II s. 325).

wice⁵⁵, Leśno⁵⁶, Linowiec⁵⁷, Lipusz⁵⁸, Niedamowo⁵⁹, Nowawieś⁶⁰, Obozin⁶¹,

⁵⁴ a) Og.: w na ter. par. Parchowo, pow był., woj. kosz. (Diec. chełmiń. s. 398). — Par. zaginęła prawdop. w czasie wojny trzynast. (1454—1466). W r. 1534 była już zwykłą wsią w par. Parchowo (Arch. Kom. Hist. X s. 113). — Kujot (Parafie), Dec. chełmiń. i Łęga (Państwo pom.) nie znają tej par. — Zob. przyp. 40 w C VII.

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) Tyt. kośc. meznany.

⁵⁵ a) Og.: w. na teryt. par. Garczegorze, pow lęb., woj. gdań. (Słown. geogr. III s. 431; Janowiec). — Par. przestała istnieć w czasie reform. (Librowski: Z. był. i lęb. s. 197). — W r. 1818 przeszła, jako zwykła w. na ter. par. Lębork, do diec. chełmiń. (Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 17). — Po r. 1918 była w prał. pil. — Od r. 1945 należy do adm. kamień. (Schem. Adm. kamień. 1949 s. 132). — Por. przyp. 47 w A i 40 w D XII.

b) Dokum.: na podst. c). — Kujot (Parafie s. 211, 216; Janowiec) określa datę erekcji par. na poł. w. XVI!

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) Tyt. kośc. nie odgadniony

⁵⁶ a) Og.: w. par. w pow chojn., woj. bydż. (Słown. geogr. V s. 166. — Dec. chełmiń. s. 202—204). — W r. 1818, jako fil. par. Brusy (Elench. Dioec. Cuj. 1817, nlb.), weszło L. w skład diec. chełmiń. (Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 57). — Por. przyp. 44 w B I.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 295, 296. — Dec. chełmiń. s. 202 (par. młod-sza). — Łęga: Państwo pom. s. 228 (ok. r. 1200).

c) P. wzm. par. w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 120).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584: św. Katarzyna (Fontes, II s. 241).

⁵⁷ a) Og.: w na ter. par. Kokoszkowy, pow. Starog. Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. V s. 242—243. — Dec. chełmiń. s. 563, 564). — Par. przestała istnieć prawdop. po wojnie trzynast. W r. 1534 była już zwykłą wsią w par. Kokoszkowy (Arch. Kom. Hist. X s. 120). — Zob. przyp. 37 w D XII.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 190, 261; Linowiec (w XIV). — Dec. chełmiń. s. 563. — Łęga: Państwo pom. s. 227

c) P. wzm. par. (Wiedeme) w r. 1335 (Preuss. Ub. III/1 nr 39).

d) Tyt. kośc. nie odnaleziony.

⁵⁸ a) Og.: w. par. w pow. kościer., woj. gdań. (Słown. geogr. V s. 296—297. — Dec. chełmiń. s. 392—395). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 92).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 230. — Dec. chełmiń. s. 392. — Łęga: Państwo pom. s. 227 (druga poł. w XIII).

c) P. wzm. par. w r. 1398 (cyt. za Dec. chełmiń. s. 392), o czym nie wie Kujot (Parafie).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Michał (Fontes, I s. 33).

⁵⁹ a) Og.: w. par. w pow. kościer., woj. gdań.; dawn. Jadamowo, Jadamy (Słown. geogr. VII s. 52—53. — Dec. chełmiń. s. 396—397). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 93).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 231. — Dec. chełmiń. s. 396 (kon. w. XIII). — Łęga: Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 119), o czym nie wiedzą Słown. geogr., Kujot (Parafie) i Dec. chełmiń.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1595: św. Mikołaj (Fontes, II s. 295).

⁶⁰ a) Og.: w. na ter. par. św. Mateusza w Starog. Gd., woj. gdań. (Dec. chełmiń. s. 577, która nie wie, że N. była par.). — W r. 1818, jako fil. par. Starog. (Elench. Dioec. Cuj. 1817, nlb.), przeszła N. do diec. chełmiń. (Dec. chełmiń. s. 577). — Por. przyp. 6 w B IV.

b) Kujot: Parafie s. 261 (w. XII lub XIII). — Łęga: Państwo pom. s. 227

c) P. wzm. par. w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. s. 115), o czym nie wie Kujot (Parafie).

d) Tyt. kośc. do końca w. XVI meznany (Fontes, I—III).

⁶¹ a) Og.: w. z kośc. fil. w par. Godziszewo, pow łczew., woj. gdań. (Słown. geogr. VII s. 343. — Dec. chełmiń. s. 617, 618). — W r. 1818 wszedł O., jako fil. par. Godziszewo (Elench. Dioec. Cuj. 1817, nlb.), do diec. chełmiń. (Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 129). — Zob. przyp. 7 w C V.

Opalenie⁶², Osie⁶³, Reksin⁶⁴, Rokitnica⁶⁵, Skórcz⁶⁶, Śliwice⁶⁷, Wysin⁶⁸, Zołędowo⁶⁹ i Zuława⁷⁰.

b) Dokum.: K u j o t · Parafie s. 258 (w. XII lub XIII). — Ł ę g a : Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. w r. 1305 (Preuss. Ub. I/2 nr 843: Thomaswald).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św Anna (Fontes, I s. 50).

⁶² a) Og.: w par. w pow. łczew., woj. gdań.; par. nazyw. od in. wsi także Minssterwald (Słown. geogr. VII s. 541—542. — Diec. chełmiń. s. 280—281). — W r. 1818 dostało się O., jako fil. par. Piaseczno (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 73). — Zob. przyp. 7 w C VI.

b) Dokum.: K u j o t · Parafie s. 93, 269. — Diec. chełmiń. s. 280 (schył. w XIII). — Ł ę g a . Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. (kości.) w r. 1365 (cyt. za Słown. geogr., Kujotem, Diec. chełmiń.).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Piotr i Paweł (Fontes, I s. 77).

⁶³ a) Og.: w par. w pow. świec., woj. bydg. (Słown. geogr. VII s. 620. — Diec. chełmiń. s. 226—228). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 60).

b) Dokum.: K u j o t · Parafie s. 278. — Diec. chełmiń. s. 226. — Ł ę g a . Państwo pom. s. 228.

c) P. wzm. par. (Pfarrer) w r. 1415 (W e g n e r : Schwetzer Kr. II s. 67).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1597: św Bartłomiej (Fontes, II s. 376).

⁶⁴ a) Og.: w. na ter. par. Kłodawa, pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. IX s. 602: Rekcin). — Par. upadła po wojnie trzynast. W r. 1534 R. był już zwykłą wsią w par. św. Wojciech (Arch. Kom. Hist. X s. 112), z którą w r. 1818 wszedł do diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Calm.* 1858 s. 15 (pod Trampken), 49), a w r. 1918 (1925) do diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 93). — Słown. geogr., Kujot (Parafie) i Łęga (Państwo pom.) nie znają tej par. — Por. przyp. 72 w B I* i 39 w C VII.

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1325. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) Tyt. kośc. nieznany.

⁶⁵ a) Og.: w z kapł. w par. Gdańsk—Św Wojciech. — Par. w okresie reform. przeszła w ręce protest. (Monum. Wład. I s. 23: Mionkał. — Fontes, I s. 7, 103, 225). — Po r. 1818 w. znalazła się na teryt. diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 14). — Od r. 1918 (1925) należy do diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 44, 45). — Por. przyp. 60 w A.

b) Dokum.: K u j o t · Parafie s. 126; Müggenhall. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. (Kirche, Pfarrer) w r. 1367 (cyt. za K u j o t e m : Parafie s. 126 i przyp. 2).

d) Tyt. kośc. nie wykryty.

⁶⁶ a) Og.: w par. w pow. Starog. Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. s. 696—698. — Diec. chełmiń. s. 482—484). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 111).

b) Dokum.: K u j o t · Parafie s. 269. — Diec. chełmiń. s. 482. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. (Kirche) w r. 1339 (Preuss. Ub. III/1 nr 278).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1596: Wszyscy Święci (Fontes, II s. 303).

⁶⁷ a) Og.: w par. w pow. łuch., woj. bydg. (Słown. geogr. X s. 765—766. — Diec. chełmiń. s. 231—234). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 62).

b) Dokum.: K u j o t · Parafie s. 278. — Diec. chełmiń. s. 231. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 228.

c) P. wzm. par. (Pfarrer) w r. 1415 (W e g n e r : Schwetzer Kr. II s. 66).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św Katarzyna (Fontes, I s. 89).

⁶⁸ a) Og.: w par. w pow. kościer., woj. gdań. (Słown. geogr. XIV s. 108—109. — Diec. chełmiń. s. 407—408). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 95).

b) Dokum.: K u j o t · Parafie s. 98 (kon. w. XIII), 258. — Diec. chełmiń. s. 407 (druga poł. w. XIII). — Ł ę g a . Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 119), czego nie znają Kujot (Parafie) i Diec. chełmiń.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: Wszyscy Święci (Fontes, I s. 46).

Być może, iż w XIII stuleciu powstały jeszcze jakieś parafie (oprócz wymienionych trzech: Zblewo, Cedry Wielkie i Giemlice⁷¹) w najżyźniejszej części Pomorza — na Żuławach Gdańskich, położonych pomiędzy Wisłą a Motławą, stanowiących później dekanat Wyspy Mniejszej, które jednak ks. Kujot, z braku wystarczających źródeł, zaliczył do pierwszej połowy następnego wieku⁷². Z tego samego powodu nie można niczego powiedzieć o najstarszych parafiach założonych na Żuławach Wielkich, rozciągających się pomiędzy Wisłą i Nogatem, oraz na Mierzei Wiślanej, istniejących dowodnie już w połowie w. XIII⁷³. Z wielkim natomiast prawdopodobieństwem należy przyjąć założenie w tym okresie, głównie w pierwszej połowie omawianego stulecia, ok. 13 niezidentyfikowanych w całości parafii w Żuławach Małych, po wschodniej stronie Wisły i Nogatu, zdobytych przez książąt wschodnio-pomorskich na Prusach w ciągu w. XII/XIII i następnie wcielonych przez nich do diecezji włocławskiej. Były to miejscowości parafialne: Górki, Stary i Nowy Kiszpork, Komorowo z kościołem św. Wojciecha, Linki, Lipce, Poborze, Postolin (Postołowo), Pozuława (Pozolia), Prabuty, Pręśławek, Rudzień oraz najstarsza i najważniejsza z nich — Zantyr, położone w dzisiejszych powiatach: malborskim, sztumskim i kwidzińskim⁷⁴.

Wreszcie w omawianym okresie, chociaż w niewiadomym roku, zbudowali: cystersi w Oliwie kościół szpitalny pod wezw. św. Łazarza⁷⁵, joannici w Starogardzie, po południowej (prawej) stronie Wierzycy — kościół pomocniczy św. Anny⁷⁶ oraz benedyktyni ze Świętego Wojciecha, na pobliskim wzgórzu — kaplicę pod nieznanym tytułem⁷⁷.

§ II. WIZYTACJE ORAZ ICH ŹRÓDŁA

W w. XII jedynymi dowodami na odbywanie wizytacji były istniejące parafie, które trzeba było wizytować, oraz wizytatorzy, mogący to za-

⁶⁹ a) Og.: w. par. w pow. i woj. bydż. (Słown. geogr. XIV s. 816. — *Diec. chełmiń.* s. 264—265). — W r. 1818, jako fil. par. Osielsko (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), przeszło Z. do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 65). — Zob. przyp. 10 w C V.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 339. — *Diec. chełmiń.* s. 264 (bez określ. czasu powstania par.). — Ł ę g a . Państwo pom. s. 228.

c) P. wzm. par. w r. 1489 (Teki arch. VII s. 181, 192), o czym nie wiedzą Słown. geogr., Kujot (Parafie) i *Diec. chełmiń.*

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Krzyż (Monum. Wład. XI s. 65).

⁷⁰ a) Og.: w z kośc. fil. w par. Prgowu, pow. Pruszcz Gd., woj. gdań., nieraz także Żuławka (Słown. geogr. XIV s. 853). — W r. 1818, jako fil. par. Prgowu (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.: Żuławka), weszła ona w skład diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 13). — Od r. 1918 (1925) znajduje się na ter. diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 97). — Por. przyp. 66 w B I*.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 125—126 (w. XIII), s. 246 (po r. 1466!).

c) P. wzm. par. (templ., par.) w r. 1570 (*Źr. dziej.* XXIII s. 249: Szulawka), o czym nie wie Kujot (Parafie).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Jerzy (*Fontes*, I s. 43).

⁷¹ Por. przyp. 81 w B I*, 50 powyżej i 21 w C X.

⁷² K u j o t : Parafie s. 246—256.

⁷³ Zob. tekst w C VII i VIII.

⁷⁴ K u j o t : Parafie s. 256—258. — K u j o t : *Dz. Prus.* I/1 s. 276—284, 434, 654, 741—742, 750—756; I/2 s. 839—843, 971—972, 1141—1146. — C z a p l e w s k i : *Czanterz.*

⁷⁵ S t a n k i e w i c z : Gdańsk s. 87.

⁷⁶ *Diec. chełmiń.* s. 576.

⁷⁷ S t a n k i e w i c z : Gdańsk s. 120.

danie wykonać. W obecnym stuleciu do dotychczasowych, aktualnych nadal dowodów, dochodzą nowe, bliższe poruszanej dziedzinie, w postaci synodów prowincjalnych (metropolitalnych) gnieźnieńskich i diecezjalnych wrocławskich, przed którymi, w myśl prawa kanonicznego, należało przeprowadzić wizytacje kościołów i parafii, a zwłaszcza przepisy o obowiązku i sposobie odbywania wizytacji, zachowane już licznie z tego czasu⁷⁸.

Atoli z wizytacji dokonanych w ciągu w. XIII nie zachowały się żadne zapiski.

V. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISKUPA OGIERZA (1207, 1212)

Lata rządów biskupa Ogierza nie są dokładnie ustalone¹.

Nieliczne źródła historyczne, odnoszące się do jego życia i działalności, nie mówią wprawdzie bezpośrednio o dokonanych wtedy wizytacjach, atoli trzeba je założyć na podstawie innych danych.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

W l. 1210—1211 Pomorze Gdańskie zarządzane przez księcia Mszczuja I, staje się razem z Pomorzem Szczecińskim krajem lennym króla duńskiego Waldemara II².

Przywileje Kościoła w Polsce, wśród nich immunitety gospodarcze, sądowicze i polityczne duchowieństwa oraz instytucji diecezji kujawskiej i pomorskiej, zapoczątkowane w r. 1180 na zjeździe (synodzie) w Łęczycy, zostały powiększone a nawet ugruntowane na synodach prowincji gnieźnieńskiej, odbytych pod przewodnictwem arcybiskupa Henryka Kietlicza; w r. 1210 w Borzykowej i w r. 1215 w Wolborzu, głównej rezydencji biskupów wrocławskich³.

2. ZMIANY TERYTORIALNE

1° ZNIESIENIE ARCHIDIAKONATU KRUSZWICKIEGO

Biskup Ogierz zniósł prałaturę archidiakona w kolegiacie kruszwickiej św. Piotra i podległe jej terytorium — archidiakoniat kruszwicki⁴. Stało się to przypuszczalnie w początkach jego pontyfikatu, albowiem drugi po nim biskup, Michał (1222—1252), nie pamiętał już ani czasu, ani przyczyn tego posunięcia⁵. Zasadniczym powodem kasacji archidiakonatu i włączenia go do archidiakonatu wrocławskiego była prawdopodobnie niezdrowa i zadawniona rywalizacja pomiędzy obu archidiakonami⁶.

⁷⁸ Librowski: Wstęp s. 125—126.

¹ Długosz: Hist. Pol. II s. 149, 170. — Długosz: Vitae ep. s. 525—526. — Damalewicz: Vitae ep. s. 150—156. — Fijałek: Chronolog. s. 12—13. — Szostkiewicz: Katalog s. 134.

² Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 382—386.

³ Grodecki: Pocz. immun. — Hist. Pol. I/1 s. 312, 323—324. — Hist. Kośc. I s. 385, 403.

⁴ Monum. Wlad. I s. 6. — Dokum. kuj. s. 177 nr 7. — Synod. Wlad. s. 1. — Docum. Bigd. s. 5.

⁵ Tamże.

⁶ Librowski: Wstęp s. 25, 35, 60.

2° PARAFIE I KLASZTORY

W czasie rządów biskupa Ogierza, przy niewiadomych parafiach założonych na Kujawach, na Pomorzu powstały następujące: Godziszewo⁷ — po r. 1198, Kack Wielki⁸ — na pocz. w. XIII, Lalkowy⁹, Osielsko¹⁰ i Pruszcz Gdański¹¹ — wszystkie trzy ok. r. 1200, Przodkowo¹² — między r. 1201 a 1209, Przyjaźń¹³ — ok. r. 1210 i Szczodrowo¹⁴ — ok. r. 1200.

⁷ a) Og.: w. par. w pow. tczew., woj. gdań. (Słown. geogr. II s. 647. — Diec. chełmiń. s. 615—618). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 129).

b) Dokum.: K u j o t . Parafie s. 155—156, 258. — Diec. chełmiń. s. 615. — Łęga. Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. (eccl.) w r. 1328 (Kod. Wp. II nr 1093—1094).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583; św. Piotr i Paweł (Fontes, I s. 50).

⁸ a) Og.: obec. par. Gdynia—Wielki Kack, woj. gdań. (Słown. geogr. III s. 648—649; Kac albo Kac wielki. — Diec. chełmiń. s. 752—754). — W r. 1818, jako zwykła w na ter. par. Chwaszczyno (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), przeszedł K. do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 70, 148). — Zob. przyp. 20 w C X.

b) Dokum.: K u j o t . Parafie s. 102; Wielkie Kaczki. — Diec. chełmiń. s. 753. — Łęga. Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 114).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583; św. Wawrzyniec (Fontes, I s. 21).

⁹ a) Og.: w. par. w pow. Starog. Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. V s. 66—67. — Diec. chełmiń. s. 467—469). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 107).

b) Dokum.: K u j o t . Parafie s. 95, 269. — Diec. chełmiń. s. 467 (przed r. 1292). — Łęga. Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. w r. 1398 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 467).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583; św. Barbara (Fontes, I s. 70).

¹⁰ a) Og.: w. par. w pow. i woj. bydż. (Słown. geogr. VII s. 634. — Diec. chełmiń. s. 256—258). — Par., być może, założ. i pocz. zarządzana przez bened. (Zbiór maz. nr 22 — l. 1065—1155. — Por. B u d k o w a . Repert. nr 8). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 64).

b) Dokum.: K u j o t . Parafie s. 87. — Diec. chełmiń. s. 257 (bardzo wcześnie). — Łęga. Państwo pom. s. 228.

c) P. wzm. par. w r. 1489 (Teki arch. VII s. 179, 192), o czym nie wiedzą Kujot (Parafie) i Diec. chełmiń.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527; Narodzenie NMP (Monum. Wład. XI s. 66).

¹¹ a) Og.: m. pow. w woj. gdań. (Słown. geogr. IX s. 103—104). — W poł. w. XVI par. przejęta przez protest. (Fontes, I s. 40, 112—113, 220). — W r. 1818, jako w. na ter. par. Święty Wojciech, wszedł P. do diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1958 s. 13). — Od r. 1918 (1925) należy do diec. gdań. Par. wznowiono w r. 1929 (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 98—99). — Por. przyp. 60 w A.

b) Dokum.: K u j o t . Parafie s. 126, 246. — Łęga. Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. (Kirche, Pfarrherr) w r. 1367 (cyt. za K u j o t e m : Parafie s. 74 i przyp. 1). Kujot błędzi, gdy mówi (Parafie s. 126), że par. Pruszcz wym. jest w wykazach świętop. z l. 1325—1327, albowiem jest tam mowa o Pucku (zob. w D XII).

d) Tyt. kośc. meznany do końca w. XVI (Fontes, I—III).

¹² a) Og.: w. par. w pow. kart., woj. gdań. (Słown. geogr. IX s. 192—193. — Diec. chełmiń. s. 761—763). — W r. 1818 weszło P., będące fil. par. Kielno (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), w skład diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 150). — Por. przyp. 56 w B I*.

b) Dokum.: K u j o t . Parafie s. 164. — Diec. chełmiń. s. 761. — Łęga. Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. w r. 1534; Zeffelth (Arch. Kom. Hist. X s. 114).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584; św. Andrzej (Fontes, I s. 214).

¹³ a) Og.: w. par. w pow. kart., woj. gdań. (Słown. geogr. IX s. 210—211. — Diec. chełmiń. s. 765, 766). — W r. 1818 przeszła P., będąca w. na teryt. par. Żukowo (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 150). — Por. przyp. 84 w B I*.

Spośród klasztorów został założony tylko jeden — norbertanek w Żukowie (pow. kartuski), sprowadzonych tutaj ze Strzelna w l. 1201—1214 przez księcia gdańskiego Sambora I (zm. 1207) lub Mszczuja I (zm. 1217)¹⁵.

3. ZMIANY PERSONALNE

Archidiakonem w ł o c ł a w s k i m mógł nadal być urzędujący w r. 1198 prałat Bertold, względnie już nowy — Piotr, występujący w dokumencie z r. 1215¹⁶. Archidiakona kruszwickiego nie było przypuszczalnie od początku rządów Ogierza. Wreszcie archidiakonem pomorską mógł w dalszym ciągu posiadać wspomniany w r. 1198 Walter, albo też jego następcą, którego jednak nie znamy.

§ II. WIZYTACJE

1. PIERWSZE ZACHOWANE ROZPORZĄDZENIE O WIZYTACJACH

Rzym 4 stycznia 1207

Papież Innocenty III nakazuje duchownym, przebywającym na dworze księcia-seniora oraz innych możnowładców polskich, ażeby przyjmowali archidiakonów wizytujących ich parafie i uiszczali im z tej okazji opłatę zwaną *cathedraticum*.

Oryg.: nieznanymi.

Druk.: 1. Dipl. Franc., II s. 1031. — 2. Kod. Wp., I s. 53 nr 45.

... ducis¹⁷ et aliorum nobilium Polonie capellanis. Cum ex eo, quod secularibus dominis deservitis, prelati ecclesiasticis debitam subtrahere vos non deceat reverenciam et honorem, presencium vobis autoritate^a mandamus et di-

^a Dipl. Franc. i Kod. Wp.: auctoritate. — ^b Dipl. Franc. i Kod. Wp.: quatenus. — ^c Dipl. Franc. i Kod. Wp.: parochiam.

b) Dokum.: Sch w e n g e l. Apparatus s. 129, 466. — K u j o t. Parafie s. 163. — Diec. chełmiń. s. 765. — Ł ę g a: Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. rzek. w r. 1210 (Sch w e n g e l: Apparatus s. 129, 466).

d) P. wzm. tyt. kośc. rzek. w r. 1210: św. Jan Ap. (dokum. jak w c).

¹⁴ a) Og.: w. par. w pow. kościer., woj. gdań. (Słown. geogr. XI s. 857—858. — Diec. chełmiń. s. 406—407). — W r. 1818 weszło Sz., stanowiące il. w par. Skarszewy (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), w granice diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 94). — Por. przyp. 71 w B I*.

b) Dokum.: K u j o t. Parafie s. 192. 258. — Diec. chełmiń. s. 406. — Ł ę g a: Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. (Pfarrer) w r. 1438 (*Z. Westpr. Geschichtsv.* XV s. 157).

d) P. wzm. tyt. kosc. w r. 1583: św. Szymon i Juda (Fontes, I s. 45).

¹⁵ Sch w e n g e l. Apparatus s. 335, 454. — Pommerell. Ub. nr 14, gdzie wym. poprz. wyd. dok. — F a n k i d e j s k i: Klasztory. — Encykl. kośc. XVI s. 389. — S t e n z e l. Zuckau. — K u j o t. Parafie s. 162. — Totenb. Zuckau. — K u j o t: Dz. Prus, I/1 s. 290—291, 377—378. — Diec. chełmiń. s. 765. — L a b u d a. Ze studiów s. 106—113. — K o p i a r i u s z u k. — S t a n k i e w i c z: Gdańsk s. 30. — C z a c h a r o w s k i: Norb. w Żuk. — Norb. pocz. osiadły we wsi Stołpa (może dzis. Niestępowo?) i dopiero ok. r. 1224 zostały przeniesione do Ż. (Diec. chełmiń. s. 765). — Por. przyp. 84 w B I*.

Wszystkie trzy najst. klaszt. w archidiak. pom. — bened. w Św. Wojciechu, cyst. w Oliwie i norb. w Żukowie były założ. przez wspomn. książąt m. in. dla prowadzenia misji wśród Prusów (K u j o t: Dz. Prus, I/1 s. 290—295, 428, 543, 562). — Por. przyp. 74 w C I V*. — Od r. 1206, z ramienia Polska i Pom. Wsch., na czele misji pruskiej stanęli cyst. z Łekna (K u j o t. Dz. Prus, I/1 s. 425—443).

¹⁶ F i j a ł e k: Chronolog. (Dod.) s. 77—78. — Zbiór maz. nr 183, gdzie wyl. poprz. wyd. dok. — C h o d y ń s k i: Prał. włocł. s. 572.

¹⁷ Leszek Biały († 1227) — w odniesieniu do całej Polski, lub słuszniej Władysław Laskonogi († 1231) — odnośnie do Wielkopolski.

stricte precipimus, quatinus^b archidiaconos vestros, cum parrochiam^c visitando ad loca vestra pervenerint, honeste recipere studeatis et procuracionem eis debitam exhibentes, cathedratica, que debentur archiepiscopo vel episcopis, cum integritate debita persolvatis. Alioquin sentenciam, quam venerabilis frater noster... Gnesnensis archiepiscopus¹⁸ in vos propter hoc rationabiliter duxerit promulgandam, usque ad satisfacionem condignam firmitatem decernimus debitam obtinere. Datum Rome apud sanctum Petrum secundo nonas ianuarii, anno nono.

2. WIZYTACJE BISKUPA I ARCHIDIAKONÓW

Zarządzenie papieskie, odnoszące się do całej metropolii gnieźnieńskiej, dotyczyło również diecezji wrocławskiej. Z powyższego polecenia widać, że wizytacje kościołów i parafii były w tym czasie w Polsce praktyką nie tylko znaną, ale również dobrze ustaloną. W następstwie tego trzeba przyjąć także wizytacje w diecezji kujawskiej i pomorskiej, odbywane tak przez samego Ogierza, jak bardziej jeszcze przez archidiakonów.

Z wizytacji przeprowadzonych w czasie rządów biskupa Ogierza nie zachowała się żadna zapiska.

VI. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISKUPA BARTY (1215, 1220)

Barto, ostatni obcokrajowiec na stolicy wrocławskiej, był też ostatnim biskupem, którego lata rządów nie są ustalone¹.

Szczupłe przekazy źródłowe, dotyczące jego życia i działalności, nie mówią wprawdzie bezpośrednio o przeprowadzanych za niego wizytacjach, ale trzeba je przyjąć na podstawie danych pośrednich oraz powyżej wymienionych.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

1° NOWA DIECEZJA GRANICZĄCA Z WŁOCŁAWSKĄ

W r. 1216 papież Innocenty III powołał do życia na wschód od archidiakonatu pomorskiego misyjną diecezję pruską. Z czasem miała ona wejść w skład metropolii gnieźnieńskiej. Jej biskupem został cysters z Łekna Chrystian, który prowadził swą pracę misyjno-organizacyjną z przyczółków diecezji płockiej (Chełmno i Lubawa) oraz wrocławskiej (Zantyr)².

2° PODZIAŁ POMORZA NADWIŚLAŃSKIEGO

Naśladując ówczesne stosunki polityczne, zwłaszcza statut Bolesława Krzywoustego w Polsce, książę pomorski Mszczuj I podzielił przed śmiercią (r. 1217) swój kraj, stanowiący po większej części terytorium diecezji wrocławskiej, na

¹⁸ Henryk zw. Kietliczem († 1219).

¹ Długosz: Hist. Pol. II s. 170, 201. — Długosz: Vitae ep. s. 526. — Damałowicz: Vitae ep. s. 156—161. — Fijałek: Chronolog. s. 13. — Słown. biogr. I s. 319. — Szostkiewicz: Katalog s. 21.

² Preuss. Ub. I/1 nr 9—10. — Kujot. Dz. Prus. I/1 s. 443—471. — Czaplowski: Czanterz. — Hist. Pol. I/1 s. 317, 336. — Hist. Kośc. I s. 487.

cztery księstwa: gdańskie (Świętopełk II), lubiszewskie (Sambor II), świeckie (Warcisław) i białugardzkie n. Lebę (Racibor)³. Osłabiło to wewnętrznie i zewnętrznie państwo gdańsko-pomorskie.

2. ZMIANY TERYTORIALNE

1° KAPITUŁA WŁOCŁAWSKA I ARCHIDIAKONAT KRUSZWICKI

Dokument wystawiony we Włocławku w r. 1215 przez opata trzemeszneńskiego Menzoga przekazał nam najstarszy, zapewne niepełny, skład kapituły włocławskiej (prałaci: dziekan, archidiakon (włocławski) i kustosz oraz pięciu kanoników)⁴.

Według opinii następnego pasterza diecezji kujawskiej i pomorskiej — Michała, biskup Barto powinien był naprawić decyzję swojego poprzednika Ogiezra i przywrócić archidiakonacie kruszwicki, a nie udawać, że nie dostrzega niebezpiecznej sytuacji, jaka na skutek tego wytworzyła się w diecezji⁵.

2° PARAFIE, KLASZTORY I KAPLICE

Parafie kujawskie, jeżeli które założono w tym czasie, zostały wyliczone we wstępie do niniejszego stulecia; natomiast w archidiakonacie pomorskim za pontyfikatu Barty powstały następujące: Mezowo⁶, Piaseczno⁷ i Rumia⁸ — wszystkie ok. r. 1220 oraz Starzyno⁹ — przed r. 1220. Pomiędzy r. 1207 a 1220 cystersi oliwscy założyli swój żeński klasztor w Zarnowcu (pow. pucki), pozostawiając

³ Kujot: Parafie s. 39. — Duda: Rozw. Pom. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 389. — Łęga: Państwo pom. s. 191—192. — Chron. pol. s. 441.

⁴ Fljalek: Chronolog. (Dod.) s. 77. — Zbiór maz. nr 183, gdzie wyl. poprz. wyd. dok.

⁵ Por. przyp. 4 w C V.

⁶ a) Og.: w. przepoł. pom. par. Kartuzy i Kiełpino, woj. gdań.; dawn. nazyw. również Wodźno i Wodowice (Słown. geogr. VI s. 267). — Par. przestała istnieć prawdopodobnie po wojnie trzynast. (Kujot: Parafie s. 143). — W r. 1534 M. było już zwykłą wsią w par. Zukowo (Arch. Kom. Hist. X s. 113; odczytane błęd. jako Exowo). — Słown. geogr. i Diec. chełmiń. (s. 373, 374) nie znają tej par. — Por. przyp. 84 w B I*, 5 w D XVI i 32 w E XVII*.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 143. — Łęga: Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. (Iohannes Pfarherr) w r. 1381 (Schwengel: Apparatus s. 492, 506), o czym nie wie Kujot (Parafie).

d) Tyt. kośc. nie odnaleziony.

⁷ a) Og.: w. par. w pow. tczew., woj. gdań. (Słown. geogr. VIII s. 47—48. — Diec. chełmiń. s. 281—284). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 73—74).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 196, 261. — Diec. chełmiń. s. 281. — Łęga: Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. w r. 1353 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 282).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: Narodzenie NMP (Fontes, I s. 76).

⁸ a) Og.: m. w pow. wejh., woj. gdań. (Słown. geogr. X s. 7—8. — Diec. chełmiń. s. 738—739). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 144—145).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 138, 220. — Diec. chełmiń. s. 738. — Łęga: Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. (pleb. de Rumpna) w r. 1253 (Pommerell. Ub. nr 157).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Stanisław (Fontes, I s. 19).

⁹ a) Og.: w. par. w pow. puc., woj. gdań. (Słown. geogr. XI s. 280; Starzyn Wielki. — Diec. chełmiń. s. 517—519). W ciągu w. XII—XIV grod w kaszt. teryt. puc. (Słaski: Podz. Pom. s. 189). — W r. 1818 przeszło S., jako fil. par. Mechowa (Elench. Dioec. Cuj. 1817, nlb.), do diec. chełmiń. (Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 114). — Zob. przyp. 25 w C X.

stający pod ich patronatem¹⁰. W Białogardzie, prawdopodobnie po r. 1217, urządzono na zamku książęcym kaplicę pod wezw. św. Marka¹¹.

3. ZMIANY PERSONALNE

Archidiakonem włocławskim ok. r. 1215 był prałat Piotr¹². Urząd archidiakona kruszwickiego wtenczas nie istniał. Osoby archidiakona pomorskiego z tego okresu nie znamy.

§ II. WIZYTACJE

Pomimo niewystarczających źródeł wizytacyjnych z czasu rządów wspomnianego biskupa, praktyka wizytacji kościołów i parafii, dostrzeżona za poprzednich ordynariuszów, musiała się nadal utrzymywać. Oprócz samego Biskupa wizytacji dokonywali archidiakon lub ich zastępcy.

Z wizytacji przeprowadzonych w czasie pontyfikatu Barty nie zachowała się żadna zapiska.

VII. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISKUPA MICHAŁA (1222—1252)

Michał, h. Godziemba, biskupem kujawskim i pomorskim został w r. 1222, zmarł w r. 1252¹.

Liczne przekazy historyczne, odnoszące się do życia i działalności biskupa Michała, zawierają jednocześnie bogate źródła wizytacyjne do czasu jego pontyfikatu.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

1° POLITYCZNO-KOŚCIELNE

Po tragicznej śmierci księcia-seniora polskiego — Leszka Białego w r. 1227², Pomorze Nadwiślańskie na długi okres czasu całkowicie uniezależniło się od Polski. Nie przestało jednakże należeć do diecezji włocławskiej³. Książę-se-

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 137; s. 220 i mapa: w. XII. — Diec. chełm. s. 518. — Łęga. Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 116).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Michał (Fontes, I s. 15).

¹⁰ b) Dokum.: Schwen gel: Apparatus s. 335. — Encykl. kośc. III s. 611. — Fankidejski: Klasztory s. 9. — Kujot: Parafie s. 144. — Kujot: Dz. Prus, 1/2 s. 987—991. — Diec. chełm. s. 526. — Dąbrowski: Klaszt. w Żarn. — Por. przyp. 83 w B I*.

c) P. wzm. klaszt. (moniales) w r. 1235 (Pommerell. Ub. nr 51, gdzie pod. popr. wyd. dok.).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1596: Najśw. Maria P. (Fontes, II s. 305).

¹¹ Schult z. Gesch. Kr. Lauenb. s. 320.

¹² Por. przyp. 16 w C V.

¹ Długosz: Hist. Pol. II s. 201, 357. — Długosz: Vitae ep. s. 526. — Dama lewicz: Vitae ep. s. 161—182. — Kod. Pol. II/2 nr 445. — Fijałek: Chronolog. s. 15. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 780—781. — Szostkiewicz: Katalog s. 124.

² Hist. Pol. I/1 s. 328—329.

³ Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 266 nn.; I/2 s. 823 nn. — Bahr: Ostpommern.

nior gdańsko-pomorski Świętopełk II (1217—1266), nazwany z racji swych czynów wielkim, postanowił złączyć podzielone przez ojca księstwo i w tym celu rozpoczął walkę z braćmi, szczególnie z Samborem II, wspomagany przez książąt polskich, głównie Kazimierza kujawskiego i biskupa włocławskiego Michała, pragnących utrzymać Pomorze przy Polsce. Z czasem do koalicji przeciwko niemu przyłączyli się Krzyżacy⁴. Około r. 1227 Świętopełk włączył spod władzy książąt szczecińskich do Pomorza Gdańskiego ziemię sławską (słupską), która jednakże pod względem kościelnym należała w większości do archidiecezji gnieźnieńskiej. W skład diecezji włocławskiej weszły tylko niewielkie krainy bytowska i tuchomska⁵.

Książęta polscy pragnąc odpłacić szczerpom pruskim za napady na Mazowsze i Pomorze, a nawet ujarzmić je i uchrześcijanić, zorganizowali przeciwko nim w l. 1222 i 1223 dwie wyprawy. W zamian za to Prusowie m. in. zburzyli w r. 1224 klasztor w Oliwie i Żukowie, a w r. 1234 ponownie najechali Oliwę i okolice⁶.

Dla obrony swojego księstwa od Prusów, a w przyszłości także podbicia ich oraz rozszerzenia w ten sposób własnych posiadłości, sprowadził w r. 1226 Konrad Mazowiecki (zm. 1247) rycerski zakon niemiecki Krzyżaków, oddając mu w używanie ziemię chełmińską⁷. Jednakże Krzyżacy, mający własne plany polityczne, popierani przez papieży i cesarstwo niemieckie, wykorzystujący nieporozumienia wewnętrzne książąt polskich i pomorskich, przejęli w r. 1231, przy pomocy dominikanów, z rąk biskupa Chrystiana misję pruską, ujarzmili Prusy, gdzie w l. 1234—1243 założyli własne państwo i utworzyli cztery diecezje. W r. 1234 wchłonęli oni rycerski zakon Dobrzyńców, założony dla potrzeb pruskich w l. 1227—1228 prawdopodobnie przez biskupa Chrystiana, a w r. 1237 połączyli się z podobnym zakonem Kawalerów Mieczowych, powołanym do życia w r. 1202 przez biskupa inflanckiego Alberta z Buxhövden. Od tego czasu Krzyżacy stali się niebezpieczni dla Polski, Pomorza i diecezji włocławskiej⁸. W samych Kujawach darował książę Konrad w l. 1229—1235 Krzyżakom: gród Nieszawę oraz wsie Murzynno, Orłowo i Szadłowice (po braciach dobrzyńskich)⁹, rozciągając w ten sposób ich władzę polityczną i patrymonialną na cztery parafie opisywanej diecezji.

W r. 1236 podzielił Konrad swoje obszerne księstwo pomiędzy synów Bolesława i Kazimierza, oddając pierwszemu Mazowsze a drugiemu Kujawy z północno-zachodnią częścią ziemi dobrzyńskiej oraz ziemię łączyczką¹⁰. Jeżeli

⁴ Duda: Rozw. Pom. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 670—672, 701, 710—712, 750—753, 755—756; I/2 s. 833—834, 839—843, 971. — Bahr: Ostpremmern. — Łęga: Państwo pom. s. 192—195. — Hist. Pol. I/1 s. 342, 413.

⁵ Kujot: Parafie s. 39. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 400—405. — Śląski: Podz. Pom. s. 168—180.

⁶ Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 478—479, 606. — Hist. Pol. I/1 s. 236—238.

⁷ Kętrzyński: O powołaniu. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 492—562. — Hist. Pol. I/1 s. 238—241.

⁸ Kujot: Dz. Prus, I/ s. 536—541, 563—585, 606—608, 638, 645, 649, 657, 759—788. — Markowska: Dz. dobrz. — Karwaszińska: Sąsiedztwo. — Górski: Ustrój. — Zajączkowski: Dzieje. — Górski: Państwo. — Łowmiański: Polityka. — Leśnodorski: Dominium. — Pollakówna: Osadnictwo. — Hist. Pol. I/1 s. 338—345. — Hist. Kośc. I s. 486—488.

⁹ Długosz: Hist. Pol. II s. 233. — Kujot. Dz. Prus, I/1 s. 547—549. — Zbiór maz. nr 266, 272, 297, 358, gdzie pod. popr. wyd. i liter. dok. — Markowska: Dz. dobrz. s. 34, 60. — Por. przyp. 33 w C IV* i niżej przyp. 33—35.

¹⁰ Zbiór maz. nr 361, gdzie wyl. popr. wyd. i liter. dok.

wspomniany podział polityczny nie spowodował poważniejszych zmian granicznych pomiędzy diecezjami płocką i włocławską, to przejście ziemi wyszogrodzkiej z Pomorza do Kujaw, o którą toczyły się walki pomiędzy Świętopełkiem a Konradem i jego synem Kazimierzem, miało pewne następstwa dla administracji kościelnej¹¹. Z kasztelanii tej utworzono dekanat bydgoski, który wszedł w skład archidiaconatu kruszwickiego, leżącego razem z włocławskim na Kujawach¹².

2° PRZYWILEJE DIECEZJI I KLASZTORÓW

Papież Grzegorz IX, na prośbę biskupa Michała, wystawił w r. 1238 drugą¹³ z kolei bullę protekcyjną dla diecezji kujawskiej i pomorskiej (skierowaną głównie przeciwko księciu Świętopełkowi), mocą której przyjął ją ponownie pod opiekę św. Piotra i swoją oraz zatwierdził jej posiadłości¹⁴. W tymże roku zawarł biskup (przy pomocy pośredników) ze Świętopełkiem ugodę jurysdykcyjno-gospodarczą¹⁵. W r. 1241 pozyskał on, mocą dwóch odrębnych dokumentów¹⁶, od księcia pomorskiego (na Lubiszewie) Sambora II kasztelanii goręczyńską wzamian za rezygnację z dziesięćcin w reszty jego księstwa¹⁷. W l. 1239—1242 uzyskał Michał, wspólnie z arcybiskupem gnieźnieńskim Pełką i biskupem płockim Andrzejem, od Konrada Mazowieckiego szereg immunitetów dla dóbr diecezjalnych, podległych jego władztwu¹⁸. Wreszcie podobne swobody osiągnął biskup w l. 1250—1252 od syna poprzedniego, księcia Kazimierza kujawskiego i łęczyckiego¹⁹. Przy tej okazji został zatwierdzony przez Kazimierza, istniejący już, podział majątków opisywanej diecezji na biskupie oraz kapituł włocławskiej i kruszwickiej²⁰.

Najstarsze opactwo cysterskie na terenie diecezji — oliwskie uzyskało w okresie biskupstwa Michała aż trzy bulle protekcyjne: od papieża Honoriusza III w r. 1226²¹, od Grzegorza IX w r. 1233²² i od Innocentego IV w r. 1245²³. Opactwo cysterskie w Szpetalu otrzymało także bullę od Innocentego IV w r. 1244²⁴.

¹¹ Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 671—672; I/2 s. 942—944. — Śląski: Podz. Pom. s. 221.

¹² Subera: Teryt. diec. — Librowski: Wstęp s. 37—39.

¹³ Pierw. bulla została wyd. w r. 1148. — Por. przyp. 4 w B II.

¹⁴ Pommerell. Ub. nr 61.

¹⁵ Zbiór maz. nr 379, gdzie wym. poprz. wyd. i liter. dok.

¹⁶ Pommerell. Ub. nr 75—76, gdzie pod. poprz. wyd. dok.

¹⁷ Duszpastersko-wizytacyjny cel nabycia kaszt. zda się wyłuszczać arenga dok.: „quod cum venerabilis pater dominus Mychael episcopus Cuiavie et Pomoranie domicilium habere affectaret in Pomorania, quatinus ibi alternatim commorans episcopale officium efficacius et salubrius in clero exerceat et populo, ego Zamborius dux Pomoranie tam laudabili proposito grato concurrens animo — contuli predicto episcopo — — castellamiam, que Goruchino vulgariter nuncupatur” — —.

¹⁸ Kod. Pol. II/1 nr 32. — Vet. monum. Pol. I nr 74. — Kod. Wp. I nr 226, 234. — Dokum. kuj. s. 177 nr 8. — Zbiór maz. nr 427.

¹⁹ Kod. Pol. II/2 nr 445 (r. 1252). — Dokum. kuj. s. 184 nr 13 (r. 1250).

²⁰ Librowski: Kapit. włocł. s. 17. — Librowski: Wstęp s. 113.

²¹ Pommerell. Ub. nr 32.

²² Pommerell. Ub. nr 46, gdzie pod. poprz. wyd. dok.

²³ Pommerell. Ub. nr 87.

²⁴ Dokum. kuj. s. 179 nr 10.

2. ZMIANY TERYTORIALNE

1° NOWE DIECEZJE GRANICZĄCE OD WSCHODU Z KUJAWSKĄ I POMORSKĄ

Legat papieski Wilhelm z Modeny podzielił w r. 1243 terytorium państwa krzyżackiego (powstałego z darowizn książąt polskich i pomorskich oraz ziem podbitych Prusów) na cztery diecezje: chełmińską, pomezzańską czyli kwidzyńską, warmińską i sambijską, podległe od r. 1245 (1255) nowej metropolii prusko-liwońskiej (ryskiej)²⁵. Dotychczasowy biskup całych Prus — Chrystian pozostał tylko przy nowej diecezji chełmińskiej²⁶.

Diecezja pomezkańska została w znacznej mierze utworzona z wymienionych wyżej parafii pruskich biskupstwa wrocławskiego, utraconych przez Świętopełka II na rzecz Krzyżaków w l. 1242—1253²⁷. Diecezja chełmińska, wysunięta najbardziej na południe ze wszystkich czterech, graniczyła stale na linii Drwęca — średnia Wisła z wrocławską i w l. 1818—1821 wchłonęła obszerny jej archidiaconat pomorski. Diecezja pomezkańska, rozciągająca się na północ od chełmińskiej, stykała się z wrocławską na odcinku dolnej Wisły do połowy XVI w. Stawszy się wtedy terytorium protestanckim, została podzielona pomiędzy chełmińską i warmińską, leżącą w środku b. ziem pruskich. Posiadłszy północną część wygasłej diecezji pomezkańskiej, biskupstwo warmińskie sąsiedowało odtąd od północno-zachodu z wrocławskim. Wreszcie diecezja sambijska, położona w północno-wschodniej części krajów pruskich, graniczyła z tutejszą diecezją na odcinku Mierzei Wiślanej tylko do w. XV²⁸. Przyjąwszy w pierwszej połowie w. XVI luteranizm, została ona przydzielona biskupowi warmińskiemu.

2° UTRATA PEWNYCH PARAFII NA RZECZ DIECEZJI SAMBIJSKIEJ

Oprócz parafii leżących w Pomezaniu pruskiej, wchodzących w skład rzeczywistego lub potencjalnego dekanatu zantyrskiego, diecezja wrocławska utraciła w następnych latach kilka kościołów istniejących we wschodniej części Mierzei Wiślanej, związanej geograficznie z Pomorzem Gdańskim. O bezprawne ich zabranie pozwał w r. 1252 biskup Michał ordynariusza sambijskiego, dominikanina Tetwarda, przed trybunał legata papieskiego Hugona, kardynała św. Sabiny. Legat zlecił powyższą sprawę do załatwienia innemu dominikaninowi, Gerardowi z Pforzheim²⁹. Pośrednictwo Gerarda, bliżej nie znane, nie przyniosło rezultatu choćby dlatego, że o granicach diecezji sambijskiej decydowało już wtedy państwo krzyżackie, które zajęło wschodnią część wspomnianej mierzei³⁰.

²⁵ Preuss. Ub. I/1 nr 143, gdzie wyl. poprz. wyd. dok. — K u j o t : Dz. Prus, I/1 s. 775—777. — Hist. Pol. I/1 s. 317. — Hist. Kośc. I s. 488.

²⁶ Vet. monum. Pol. I nr 76. — Preuss. Ub. I/1 nr 144, gdzie wym. in. wyd. dok. — K u j o t : Dz. Prus, I/1 s. 763.

²⁷ K u j o t : Dz. Prus, I/1 s. 276—284, 701, 710—712, 750—756, 839—843. — Por. przyp. 74 w C IV * i 4 w C VII.

²⁸ Zob. przyp. 29—30. — Zagadnienie to stanie się znowu aktualne w XV w. (tekst w E XVIII).

²⁹ Pommerell. Ub. nr 138. — Pomeważ dok. nie wym. imienia bisk., Freytag (Das Archidiak. s. 209) pod., że był nim Wolimir. Był to jednak bp Michał, który żył jeszcze pół roku (zm. 19 grudnia — K u j o t : Parafie s. 174) od daty wystawienia cyt. dok. (3 czerwca).

³⁰ Jedynie w sprawach gosp. pojednał Gerard w r. 1253 (nast. już) bisk. Wolimira z zakonem krzyż. (Preuss. Ub. I/1 nr 266, gdzie wym. poprz. wyd. dok.).

3° PRZYWRÓCENIE ARCHIDIAKONATU KRUSZWICKIEGO

Inowrocław 6 października 1233

Biskup Michał, za zgodą kapituły katedralnej (włocławskiej), przywraca na synodzie diecezjalnym w Inowrocławiu archidiaconat kruszwicki (urząd w kapitule i okręg administracyjny), zniesiony przez swojego drugiego poprzednika Ogierza.

Oryg.: ADWł: D 626.

Kopia: ADWł: AUA, kop. 4 k. 123 (kon. w. XVI).

Druk: 1. Monum. Wład., I s. 6. — 2. Dokum. kuj. s. 177 nr 7. — 3. Synod. Wład. s. 1. — 4. Docum. Bidg. s. 5.

Regest: 1. Monum. Wład., XIV s. 11 nr 53. — 2. Tamże, XXV s. 70 nr 626.

Liter.: Silncki: Archdiak. s. 16—18, 129—131, 146.

Michael divina miseratione episcopus Cuiaviensis. Quoniam gesta memoria digna tunc denique sunt in perfeccione, cum in posteritatis noticiam per literarum derivantur^a monimenta^b, universos episcopii^c nostri prelatos, canonicos necnon plebanos scire dignum duximus, quod nos accedente Vladizlaviensis^d capituli coniventia^e archidiaconalem personatum ecclesie restituimus Crusvienciensi^f, quem dominus quidem^g Hogerus^h iam dicte decisum ecclesieⁱ Vladizlaviensi^j archidiaconatui, ^kqua nescimus^k, univerat intentione. Quod factum etsi dominus Barho^l dissimulare quam corrigere^l maluerit, nos nichilominus^m a Deo nobis collato potientes patrocínio maluimus germanas ecclesias debitis gaudere personatibus, quam alterius incrementum in reliqueⁿ cedere detrimentum. Acta sunt hec in Vladizlav^o Juvene anno gracie M^oCC^oXXX^oIII^op^o pridie nonas octobris, sacra synodalia^q nobis celebrantibus.

4° PARAFIE, KOŚCIOŁY, KAPLICE I KLASZTORY

Staraniom biskupa Michała przypisuje tradycja pobudowanie we Włocławku drugiej z kolei katedry, murowanej, w stylu romańskim (konsekwrowanej również pod wezw. Wniebowzięcia Najśw. Marii P.)³¹.

Na Kujawach — w Brześciu zaniechano kościoła parafialnego w Starym Mieście a ok. r. 1240 pobudowano (książę Kazimierz Konradowicz) dzisiejszy, pod tyt. św. Stanisława, w Nowym Mieście³². Spośród parafii powstały prawdopodobnie wtedy: Murzynno³³ i Orłowo³⁴ — obie po r. 1235 oraz Szadłowi-ce³⁵ — po r. 1228.

^a Monum. Wład. (Docum. Bidg. mają zawsze tak jak Monum. Wład.) i Synod. Wład.: devemant. — ^b Kop.: munimenta. — ^c Monum. Wład.: episcopi. — ^d Kop.: Wladislaviensis; Synod. Wład.: Vladizlaviensis. — ^e Synod. Wład.: coniventia. — ^f Monum. Wład.: Crusficiensis. — ^g Kop.: quidam. — ^h Dokum. kuj.: Hogerius. — ⁱ Kop.: in derisum [s] dictae Ecclesiae. — ^j Kop.: Wladislaviensis; Synod. Wład.: Vladizlaviensis. — ^k Kop.: nescitur qua. — ^l Kop.: Barho. — ^l Kop.: corrigere. — ^m Kop. i Synod. Wład.: nihilominus. — ⁿ Kop.: reliquum; Monum. Wład. i Synod. Wład.: reliquis. — ^o Kop.: Wladislava, Synod. Wład.: Vladizlav. — ^p Kop.: millesimo ducentesimo trigesimo tertio. — ^q Kop.: sinodalia.

³¹ Monum. Pol. IV s. 26. — Długosz. Vitae ep. s. 526. — Damalewicz: Vitae ep. s. 182. — Morawski. Monogr. Włocł. s. 201. — Grzeszkowiak: Kat. włocł. — Librowski. Wstęp s. 22. — Grzeszkowiak: Włocławek s. 17—20.

³² Cat. Dioec. Vlad. 1874 s. 30. — Kuliński: Monogr. Brz. s. 52.

³³ a) Og.: w. par. w pow inowr., woj. bydł. (Słown. geogr. VI s. 813. — Kozierowski. Szematyzm s. 137). — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 72. — Roczn. Archidiec. gnieźn. 1958 s. 74).

b) Dokum.: na podst. tekstu udowodnionego przyp. 9. — Kozierowski (Szematyzm) pod. dopiero w. XIV

c) P. wzm. par. (eccl. par.) w r. 1413 (Lites, II s. 313).

Na Pomorzu — w Gdańsku, w Starym Mieście, została erygowana między r. 1227 a 1253, z fundacji księcia Świętopełka II, trzecia chronologicznie parafia pod wezw. św. Katarzyny³⁶. Proboszczami jej bywali w średniowieczu często oficjałowie gdańscy³⁷, a czasem również archidiaconi pomorscy. Na prowincji pomorskiej zostały w tym czasie założone parafie: Janiszewo³⁸ — po r. 1229, Kłodawa³⁹ — ok. r. 1250, Parchowo⁴⁰ — przed r. 1252, Pelplin⁴¹ —

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Mateusz (Monum. Wład. XI s. 61). — Kozierowski (Szematyzm) czyta błęd. Maciej.

³⁴ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż. (Słown. geogr. VII s. 590; Orlów. — Kozierowski: Szematyzm s. 143). — Po r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 81. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 83).

b) Dokum.: jak w przyp. 33 b). — Kozierowski (Szematyzm) przyjmuje dopiero przeł. w. XIV/XV¹

c) P. wzm. par. w r. 1489 (Teki arch. VII s. 154), o czym nie wie Kozierowski (Szematyzm).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Elżbieta (Monum. Wład. XI s. 62).

³⁵ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydż.; dawn. Siedlce (Zbiór maz. nr 266), nast. Sadłowo i Szawłowice (Słown. geogr. XI s. 763—764. — Kozierowski: Szematyzm s. 211—212). — W r. 1818 par. przeszła do archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 76. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 75).

b) Dokum.: jak w przyp. 33 b). — Kozierowski (Szematyzm s. 211) przypuszcza, że w XIV w.

c) P. wzm. par. w r. 1489 (Teki arch. VII s. 159, 190).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Bartłomiej (Monum. Wład. XI s. 63).

³⁶ b) Dokum.: Kujot. Prusy, I/2 s. 860—863. — Stankiewicz. Pseudobaz. gd. — Zbierski: Badania. — Stankiewicz. Gdańsk s. 25. — Kujot (Parafie s. 237) i — za nim — Łęga (Państwo pom. s. 226) przypuszcz., że par. ta powstała w poł. w XII (ok. r. 1150), współcz. z par. św. Mikołaja.

c) P. wzm. par. (Ludgerus sac.) w r. 1263 (Pommerell. Ub. nr 202).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1263 (tamże).

³⁷ Czaplowski: Oficj. — Chodyński: Konsystorze.

³⁸ a) Og.: w. na ter. par. Lignowy, pow. tczew., woj. gdań. (Słown. geogr. III s. 403—404. — *Diec. chełmiń.* s. 275). — Prawdopodob. po wojnie trzy-nast. zeszło J. naprzód do rangi fil., a potem zwykłej wsi w par. Ł. (Fontes, II s. 426), z którą od r. 1818 należy do diec. chełmiń. (*Spis. Diec. chełmiń.* 1958 s. 73). — Zob. przyp. 32 w D XI.

b) Dokum.: Kujot. Parafie s. 140, 261. — *Diec. chełmiń.* s. 275. — Łęga: Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. (eccl. par.) m. r. 1288 a 1299 (cyt. za Kujotem: Parafie s. 140 i przyp. 4).

d) Tyt. kośc. nieznan.

³⁹ a) Og.: w. par. w pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. IV s. 181—182. — Mańkowski. Kłodawa). — W r. 1818 weszła K. w skład diec. chełmiń., w której nast. w charakterze fil. została włączona do par. Trąbki (Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 49). — Od r. 1918 (1925) jest par. w diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 92—93; Kłodawa Gdańska). — Por. przyp. 72 w B I¹

b) Dokum.: Kujot. Parafie s. 128, 246. — Łęga: Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. (eccl. — — antiquitus) w r. 1280 (Pommerell. Ub. nr 314).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Jakub (Fontes, I s. 41).

⁴⁰ a) Og.: w. par. w pow. byt., woj. kosz. (Słown. geogr. VII s. 862. — *Diec. chełmiń.* s. 397—399). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 93).

b) Dokum.: Kujot. Parafie s. 174. — Kujot: Dz. Prus, I/2 s. 832—833. — *Diec. chełmiń.* s. 397. — Łęga: Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. (eccl.) w r. 1253 (Pommerell. Ub. nr 150).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1253. św. Krzyż (tamże).

⁴¹ a) Og.: m. w pow. tczew., woj. gdań. — W r. 1818 par. przeszła do diec. chełmiń. Od r. 1824 P. jest stolicą wspomn. diec. i oddzielnego komis. (Kujot: Opactwo. — Słown. geogr. VII s. 944—949; Pelplin. — Frydrychowicz. Pelplin. — *Diec. chełmiń.* s. 95—113, 624—628). — Zob. przyp. 41—42 w C VIII.

po r. 1229 i Święte⁴² — po r. 1220. Na zamku Świętopełka II w Sartowicach (parafia Święte) istniała już przed r. 1242 kaplica pod tyt. św. Barbary⁴³; także w Żukowie zbudowały premonstratenski po r. 1224 nieznanego wezwania kaplicę-mauzoleum⁴⁴.

Joannici, którzy już w końcu w. XII założyli w archidiakonacie pomorskim aż trzy swoje komandorie, pozyskali w pierwszej połowie obecnego stulecia czwarty dom — w Niemojewie (parafia Góra pod Inowrocławiem)⁴⁵. Przed r. 1224 jeden z książąt pomorskich (Mszczuj I lub Świętopełk II) osadził w Tymawie (pod Gniewem), także dla obrony przed Prusami kalatrawensów, krzyżowy zakon pochodzenia hiszpańskiego. Bracia z Tymawy prawdopodobnie nie wytrzymali konkurencji Krzyżaków i niedługo po r. 1230 opuścili swoje stanowisko⁴⁶. W r. 1228 miejsce benedyktynów w Szpetalu zajęli cystersi, przeszczepieni dotąd z Georontalo w Turynii⁴⁷; po nich jednak, w l. 1243—1252, byli tu znowu benedyktyni⁴⁸. Dominikanie pierwszy swój klasztor na terenie diecezji założyli w r. 1227 w Gdańsku, gdzie książe Świętopełk II, za zgodą biskupa Michała, przekazał im tymczasowo do użytku kościół parafialny św. Mikołaja⁴⁹. Franciszkanie osiedli przed r. 1238 w Inowrocławiu⁵⁰, a w l. 1240—1249 w (Starej) Nieszawie⁵¹.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 140, 147, 261. — Diec. chełmiń. s. 625 (w. XIII lub XIV). — Łęga: Państwo pom. s. 227.

c—d) P. wzm. (par. i) tyt. kośc. w r. 1274: św. Stanisław? (Pommerell. Ub. nr 260, gdzie pod. poprz. wyd. dok.). — Por. Kujot: Parafie s. 42. — Diec. chełmiń. s. 625 przyp. *). — W r. 1418 (nowy) kośc. był konsekrowany pod wezw. Bożego Ciała (cyt. za Diec. chełmiń. s. 626). — Obec. jest on fil. w par. kat. Wniebowzięcia NMP (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 41).

⁴² a) Og.: w. na ter. par. Sartowice w pow. świec., woj. bydż. (Słown. geogr. XI s. 695—696. — Diec. chełmiń. s. 604, 608). — W r. 1818 Ś., będące fil. par. Świecie (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), przeszło do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 127). — Por. przyp. 42 w A, 42 w B I* i 43 poniżej.

b) Dokum.: Kujot. Parafie s. 272, 278. — Diec. chełmiń. s. 604. — Łęga: Państwo pom. s. 228.

c) P. wzm. par. w r. 1325, o czym nie wiedzą Słown. geogr., Kujot (Parafie) i Diec. chełmiń. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Barbara (Fontes, I s. 93).

⁴³ a) Og.: w. par. w pow. świec., woj. bydż. (Słown. geogr. X s. 326—328. — Diec. chełmiń. s. 603, 608). W XIII w. gród (Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 710—712. — Śląsk i: Podz. Pom. s. 210). — W r. 1818, jako fil. par. Świecie (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), weszły S. w skład diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 127). — Por. przyp. 42.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 272. — Diec. chełmiń. s. 603.

c—d) P. wzm. kapl. i jej tyt. pod r. 1243 (Script. Rer. Pruss. I s. 70).

⁴⁴ W późn. czasach nosiła ona tyt. św. Jana Nepomucena (Diec. chełmiń. s. 765). — Por. przyp. 15 w C V.

⁴⁵ Wym. po raz pierw. w r. 1250 (Kod. Pol. II/1 nr 46). — Kod. Pol. (jw. s. 43 przyp. 2) i — za nim — Dokum. kuj. (s. 483 — ind.) umieszczają błęd. joan. w Niemojewie na ter. par. Choczen w pow. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 72). — Por. przyp. 16 w B I*, 5 w B IV i 20 w C IV*.

⁴⁶ Wspom. pierw. raz w r. 1224 (Pommerell. Ub. nr 28, gdzie wyl. poprz. wyd. dok.). — Frydrychowicz: Der Ritterorden. — Kujot: Parafie s. 193—194. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 479—481. — Rozenkranz (Pocz. m. Pom. s. 107) mniema, że kalatr. mogli być osadzeni w T. w l. 1198—1224. — Por. przyp. 59 w A.

⁴⁷ Nowacki: Op. w Szpet. s. 31, 79—88, 247.

⁴⁸ Tamże s. 167—185.

⁴⁹ Pommerell. Ub. nr 34, 36, gdzie wym. poprz. wyd. dok. — Dokum. kuj. s. 174—176 nr 2—5. — Długosz: Hist. Pol. II s. 228—229 (r. 1228). — Schwengel: Apparatus s. 118, 119, 370—381. — Encykl. kośc. IV s. 291. — Kujot: Parafie s. 237—240. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 482—483. — Labuda: Ze studiów s. 142—154.

3. ZMIANY PERSONALNE

Archidiakonem wrocławskim w pierwszych latach rządów biskupa Michała (ok. r. 1227) był nadal prałat Piotr, znany z poprzedniego pontyfikatu⁵². W latach późniejszych (ok. r. 1250) stanowisko to zajmował już Albert czy raczej Alberus (Albierz)⁵³, drugi następca naszego ordynariusza, nie wiadomo tylko, czy, jako archidiakon, bezpośredni wspomnianego Piotra. Pierwszym archidiakonem kruszwickim, po wskrzeszeniu tegoż archidiakonu, był od r. 1233 prałat Paweł⁵⁴. W r. 1242 stanowisko to piastował prałat Liffard (Lyphardus), który, po pewnej przerwie powrócił na ten urząd za następnego biskupa⁵⁵. Około r. 1250 i 1252 archidiakonię kruszwicką posiadał prałat Henryk⁵⁶. Urząd archidiakona kruszwickiego był zapewne w owym okresie nie łatwy, skoro zachodziły na nim tak częste zmiany. Wreszcie archidiakonem pomorskim ok. r. 1240 i 1241 był prałat Wacław⁵⁷.

§ II. WIZYTACJE

W czasie długiego pontyfikatu biskupa Michała musiały się odbyć liczne wizytacje kościołów i parafii. Dowodzą tego metropolitalne i diecezjalne (wrocławskie) rozporządzenia wizytacyjne. Co więcej — zarządzenia te, dopiero od tego czasu obficie zachowane, świadczą, że wizytacje kościelne w pierwszej połowie w. XIII były nie tylko rzeczą normalną i dobrze znaną, ale nawet, również z powodu swej dawności, wizytatorom i wizytowanym stopniowo powszedniały, powodując w tym względzie różnorakie wykroczenia⁵⁸. Źródła poniższe dowodzą także istniejącej praktyki wizytacyjnej za rządów poprzednich sześciu biskupów kujawskich i pomorskich.

Ponieważ tom pierwszy niniejszego opracowania został potraktowany chronologicznie, nie mogliśmy w nim aż do tego pontyfikatu, właśnie z braku wystarczających źródeł, wzmacniać naszych wypowiedzi o przeprowadzonych uprzednio wizytacjach. Dokona się tego we właściwej monografii o (średniowiecznych) wizytacjach, która będzie siłą rzeczy ujęta w sposób tematyczny.

1. METROPOLITALNE ŹRÓDŁA O WIZYTACJACH

Spośród kilku synodów prowincji gnieźnieńskiej (legackich i arcybiskupich), które się odbyły w okresie rządów biskupa Michała, dwa — sieradzki⁵⁹ z r. 1233 i wrocławski⁶⁰ z r. 1248 zajmowały się wizytacjami.

⁵⁰ Kod. Pol. II/1 nr 23. — Encykl. kośc. V s. 567. — Kozierowski: Szematyzm s. 69.

⁵¹ *Cat. Dioec. Vlad.* 1873 s. 141. — Encykl. kośc. V s. 568.

⁵² Por. przyp. 16 w C V i 12 w C VI.

⁵³ Fijałek: *Chronolog.* (Dod.) s. 78—79. — Chodyński (Prał. włocł.) nie pod. zyc. A., albowiem zamiescił go w zaginionym ręk. pt. Bisk. włocł.

⁵⁴ Dokum. kuj. s. 176—177 nr 6. — Fiutak: Prał. kruszw. s. 89.

⁵⁵ Kod. Pol. II/1 nr 33. — Fiutak (Prał. kruszw.) nie zna L. — Zob. przyp. 46 w C VIII.

⁵⁶ Dokum. kuj. s. 187 nr 13. — Fiutak: Prał. kruszw. s. 36.

⁵⁷ Fijałek: O archidiak. s. 143. — Chodyński: Prał. włocł. s. 775.

⁵⁸ Librowski: Wstęp s. 105 oraz niżej.

1° ZARZĄDZENIA WIZYTACYJNE SYNODU Z R. 1233

Opublikowane⁶¹ statuty tego synodu, odbytego (3 lipca) pod przewodnictwem arcybiskupa Pełki, zamieszczają rozporządzenie odnoszące się do archidiakonów.

Archidiakoni są obowiązani osobiście i pilnie wizytować podległe im duchowieństwo i kościoły; tylko w nadzwyczajnych wypadkach mogą się wyręczać zastępcami; wynagrodzenie przysługujące wizytatorom mogą pobierać jedynie z parafii przez siebie zwizytowanych; jeżeli wypadnie im kogoś z kapłanów zasuspendować, nie mogą go potem uwolnić z cenzury bez porozumienia się z ordynariuszem diecezji.

Druk: 1. Const. Gnezn. s. 3 c. 4. — 2. Starod. pomn., I s. 344 § 2. — 3. Kod. Wp., I s. 131.

Precipimus eciam^a specialiter archidiaconis omnibus, ut suum officium diligenter exercent, personaliter ecclesias et sacerdotes visitantes, non per alios, nisi sunt^b iusto et sufficienti impedimento detenti, reforment secundum Deum, que sunt reformanda. Hoc autem eis inhibemus, ne aliquid audeant a sacerdotibus aliquibus nomine visitacionis exigere, quando^c visitacionem non exhibent^d, cum^e racione visitacionis procuracio debeatur. Hoc eciam adicientes in penam contumacium, ut si archidiaconus aliquis ob crimen incontinencie aliquem suspenderit presbyterum, ipsam penitentiam non relaxet, nisi de sciencia diocesani^f episcopi et assensu^g. — —

2° ZARZĄDZENIA WIZYTACYJNE SYNODU Z R. 1248

Wydane drukiem⁶² uchwały tego synodu, przeprowadzonego (10 października) pod przewodnictwem legata papieskiego Jakuba, archidiakona leodyjskiego, zawierają trzy następujące artykuły o wizytacjach:

a. Na biskupach zawsze ciąży obowiązek wizytacji diecezji.

Druk: 1. Synod. Wrat. s. 306 § 11. — 2. Const. Gnezn. s. 42. c. 21. — 3. Starod. pomn., I s. 352 § 11. — 4. Kod. Wp., I s. 236.

— — Et aliis temporibus [episcopi] dioceses suas circumeant, a visitacionis et correccionis officium circa subditos sollicitè impendendo^a. — —

b. Tylko archidiakonom wizytującym kościoły osobiście przysługuje wynagrodzenie wizytacyjne (w naturze), które ponadto nie powinno być wygórowane, tj. przekraczające siedmiu zaprzęgów (z okazji jednej wizytacji archidiakonatu).

Druk: 1. Synod. Wrat. s. 310—311 § 22. — 2. Const. Gnezn. s. 47 c. 28. — 3. Starod. pomn., I s. 355—356 § 22. — 4. Kod. Wp., I s. 239.

Cum^b visitacio et procuracio adeo sint^c connexa, quod unum sine altero non valeat exerceri, autoritate^d, qua fungimur, vobis precipiendo mandamus⁶³, quatinus archidiaconos vestros diligenter moneatis, ut cum^e secundum Aposto-

^a Const. Gnezn. i Kod. Wp.: enim. — ^b Const. Gnezn. i Starod. pomn.: sint. — ^c Const. Gnezn.: quum. — ^d Const. Gnezn.: exhibeant et. — ^e Const. Gnezn.: quum. — ^f Const. Gnezn.: dioecesani; Starod. pomn. i Kod. Wp.: dyocesanu. — ^g Const. Gnezn.: consensu ejusdem.

⁵⁹ Gromnicki: Synody s. 36—42. — Kałwa: Rys hist. s. 133—134.

⁶⁰ Gromnicki: Synody s. 56—73. — Kałwa: Rys hist. s. 129.

⁶¹ Const. Gnezn. s. 1—8. — Starod. pomn. I s. 343—346. — Kod. Wp. I nr 150.

⁶² Synod. Wrat. s. 298—312 (jako z r. 1245). — Const. Gnezn. s. 14—49. — Starod. pomn. I s. 346—357. — Kod. Wp. I nr 274.

lum: „Qui non laborat, non debeat manducare”, de cetero ^fpro procuracionibus suis^f nullam commutationem pecunie recipiant vel requirant, sed tunc solum procuracionem ^ghabeant et ^grequirant, ^hquando eis^h contigerit^h ecclesias personaliter visitare; et tunc in eveccionibus septenarium numerum non excedant^l. Quod si ^kmandatum huiusmodi^k contempnentes fecerint contra illud et aliquem subditum defraudaverint dicto modo, ipsos ad restitutionem quadrupli^l obligamus.

c: Arcybiskup gnieźnieński powinien (w myśl niedawnego rozporządzenia papieża Innocentego IV) corocznie przeprowadzać osobiście wizytację biskupów swojej metropolii oraz ich katedr.

Druk: 1. Synod. Wrat. s. 307 § 13. — 2. Const. Gnezn. s. 43 c. 22. — 3. Starod. pomn., I s. 353 § 13. — 4. Kod. Wp., I s. 237.

Vobis autem, domine Gneznensis archiepiscopo, in virtute sancte^m obediencie iniungimus⁶⁴, ut superⁿ vestram provinciam vigilantes, omnes vestros suffraganeos et eorum ecclesias ⁶⁵annis singulis personaliter visitetis, correccionis et reformationis officium in clero et populo exercendo et defectus episcoporum supplendo; secundum quod in constitutione, a sanctissimo patre nostro Innocencio papa quarto nuper edita^o, super visitacione archiepiscopi^p plenius continetur⁶⁶.

Blizszych danych o wizytowaniu biskupów kujawskich i pomorskich przez ich metropolitów nie posiadamy⁶⁷.

2. MIEJSCOWE ŹRÓDŁA WIZYTACYJNE

Oprócz pośrednich dowodów na przeprowadzanie wizytacji za rządów biskupa Michała (istnienie wielu parafii do zwizytowania oraz wizytatorów-archidiakonów), bezpośrednimi źródłami są: synody diecezjalne i pierwsza zachowana instrukcja wizytacyjna.

1° SYNODY DIECEZJALNE

a. Synod dla Pomorza w r. 1227.

Pierwszym ze znanych synodów omawianego biskupstwa i prawdopodobnie spośród diecezjalnych w Polsce⁶⁸ był synod przeprowadzony 8 maja 1227 r., przypuszczalnie dla samego duchowieństwa archidiakonatu pomorskiego, w Subkowach (pow. tczewski). Z postanowień synodu

^{a-a} Const. Gnezn.: visitationes et correccionones circa subditos solícite impendendo. — ^b Const. Gnezn.: quum. — ^c Const. Gnezn.: sunt. — ^d Synod. Wrat. i Const. Gnezn.: auctoritate. — ^e Const. Gnezn.: quum. — ^{f-f} Const. Gnezn.: procuracionis nomine. — ^{g-g} Brak w Const. Gnezn. — ^{h-h} Const. Gnezn.: cum visitatio contigerit. — ⁱ Synod. Wrat.: eos. — ^{j-j} Brak w Const. Gnezn. — ^{k-k} W Const. Gnezn. słowa przedstawione. — ^l Const. Gnezn.: quadruplicem. — ^m Const. Gnezn. błęd.: scilicet. — ⁿ Const. Gnezn.: supra. — ^o Synod. Wrat.: editam. — ^p Const. Gnezn.: archiepiscopali.

⁶³ Legat Jakub nakazuje bisk. pol.

⁶⁴ Legat Jakub poleca arcybisk. gniezn. Pełce (1232—1258).

⁶⁵ Przez wyrażenie „ecclesias” należy rozumieć kośc. katedralne a nie parafie poszczególnych diec., których arcybisk. w żaden sposób nie zdążyłby zwizytować. — Por. L**ibrowski**: Wstęp s. 121—122.

⁶⁶ Liber Sextus, III, 20 c. 1.

⁶⁷ L**ibrowski**: Wstęp s. 122.

⁶⁸ Encykl. kośc. XXVII s. 411.

zachowało się tylko wyrażenie zgody na darowiznę kościoła św. Mikołaja w Gdańsku dla dominikanów, uczynioną przez księcia Świętopełka ⁶⁹.

b. Synod dla Kujaw w r. 1233.

Drugi synod, prawdopodobnie tylko dla archidiaconatu wrocławskiego, odbył się 6 października 1233 r. w Inowrocławiu. Z uchwał synodu zachowała się tylko decyzja o przywróceniu archidiaconatu kruszwickiego ⁷⁰.

c. Konieczność przyjęcia większej liczby synodów w czasie tego pontyfikatu.

Z tego powodu, że w okresie trzydziestoletnich rządów biskupa Michała odbyło się około ośmiu synodów metropolitalnych gnieźnieńskich ⁷¹ (domniemany w r. 1223 ⁷², w r. 1226 w Sulejowie, w r. 1233 w Sieradzu, w r. 1239 lub 1240 w Łęczycy, w r. 1242 prawdopodobnie w Sieradzu ⁷³, w r. 1243 — legacki biskupa Wilhelma w Toruniu, w r. 1246 — legacki opata Opizona przypuszczalnie w Łęczycy oraz w r. 1248 — legacki archidiacona Jakuba we Wrocławiu), należałoby przyjąć więcej synodów odprawionych w diecezji kujawskiej i pomorskiej w tym czasie. Przeprowadzano je z reguły po każdym synodzie prowincjalnym. Właśnie po synodzie krajowym w Sulejowie odbył się wspomniany wyżej dla Pomorza w Subkowach, a po synodzie (w r. 1233) w Sieradzu — synod dla Kujaw w Inowrocławiu. Bez wątplenia musiał być przeprowadzony w r. 1227 paralelny synod diecezjalny dla duchowieństwa kujawskiego, a w r. 1233 — takież dla duchowieństwa pomorskiego.

Przed każdym synodem diecezjalnym, czy to odprawionym dla całej diecezji, czy oddzielnie dla prowincji kujawskiej lub pomorskiej, powinny być przeprowadzone wizytacje kościołów i parafii na terenie całej diecezji albo zainteresowanego archidiaconatu ⁷⁴.

2° NAJSTARSZA DIECEZJALNA INSTRUKCJA WIZYTACYJNA

Pierwszą z zachowanych instrukcji wizytacyjnych, obejmującą 1) tekst przysięgi, a właściwie sposób jej ułożenia, i 2) pytania przygotowane dla świadków wizytacyjnych, wybie-

⁶⁹ Wydawcy źródeł (Pommerell. Ub. nr 36, gdzie wyl. popr. wyd. dok. — Synod. Wład. s. XVIII) i historycy tej diec. (Fijałek: Chronolog. (Dod.) s. 77 przyp. 2. — Encykl. kośc. XXVII s. 411) odczytali błęd. wyraz Subkow jako Buchkow, czy nawet Bakow, szukając go potem bez rezultatu na Pom. i Kuj. — Por. przyp. 76 w B I i przyp. 49.

⁷⁰ Por. wyżej — w § I, 2, 30.

⁷¹ Gromnicki. Synody s. 34—73. — Encykl. kośc. XXVII s. 399—400. — Podr. encykl. kośc. XXXVII/XXXVIII s. 319. — Kałwa: Rys hist. s. 129, 133—134.

⁷² Gromnicki: Synody s. 34—35.

⁷³ Za Sieradzem przemawiają darowizny Konrada Maz. (uwolnionego wtedy z cenzur po zabójstwie prał. Jana Czapli), poczynione na rzecz archidiec. gmeźn. oraz diec. włocł. i płoc. (Dokum. kuj. s. 177 nr 8, gdzie pod. popr. wyd. dok. — Zbiór maz. nr 427, gdzie wym. popr. wyd. dok.). — Por. przyp. 18.

⁷⁴ Morawski: Synod prowincj. — Morawski: Synod diec. — Librowski: Wstęp s. 83, 126.

ranych na synodzie, jest formularz opublikowany w r. 1876 przez A. Sołowskiiego i J. Szujskiego⁷⁵ z 348 rękopisu Biblioteki Jagiellońskiej (w Krakowie), pozyskanego w r. 1801 z Biblioteki Kapituły Włocławskiej przez T. Czackiego. Wspomniany kodeks był formularzem konsystorza gen. włocławskiego. Powstał on w l. 1420—1429, skompilowany z akt biskupów włocławskich, tegoż konsystorza i kapituły włocławskiej, sięgających r. 1370. Wśród różnych materiałów i formularzy prawnych rękopisu znajdują się również dwie instrukcje wizytacyjne⁷⁶. Wydawcy, którzy naszej instrukcji nadali tytuł: *Formularz pytań dla świadków synodalnych*, nie usiłowali określić daty jej powstania. B. Ulanowski wyraził w r. 1889 opinię⁷⁷, że pochodzi ona z pierwszej połowy w. XIV. Atoli już w r. 1890 W. Abraham wypowiedział się⁷⁸ za cofnięciem czasu zredegowania jej nawet do początku w. XIII. Za pochodzący (ogólnie) z w. XIII uznał nasz formularz, za Abrahamem, w r. 1925 także T. Silnicki⁷⁹, który opinię tę powtórzył^{79a} jeszcze w r. 1960. Zostając przy stuleciu XIII, instrukcję ową przypisujemy rządowi biskupa Michała. Pozwalają na to zarówno często przeprowadzane za niego synody, jak też ściśle związane z nimi wizytacje. Atoli dokładniejszej daty jej powstania nie można określić. Ponadto możliwe jest, że podobnie jak instrukcje późniejsze, przede wszystkim ona, jako starsza, miała zastosowanie w innych diecezjach metropolii gnieźnieńskiej⁸⁰.

Formuła przysięgi i pytania dla świadków wizytacji.

Oryg.: nieznan.

Kopia: Bibl. Jagiel. Rps nr 348 s. 324 (pocz. w. XV).

Druk: Cod. epist., I s. 350—351.

^a Formula iuramenti, quam iurant testes synodales, continetur in canone, qui sequitur^a:

Episcopus in synodo residens, post congruam allocucionem, septem ex plebe eius parrochie^b, vel eo melius, prout viderit, expedire maturiores, honestiores atque veneratiores viros det in medium advocare et, allatis sanctorum pignoribus, unumquemque illorum tali sacramento astringere. Omnimodo in antea: quidquid nosti, aut audisti, aut postmodum inquisiturus es, que contra voluntatem Dei et rectam Christianitatem in ista parrochia^c factum sit, aut futu-

^{a-a} Nagłówek nad. prawdop. dopiero w kop. na pocz. w. XV. — ^b Cod. epist.: parrochia. — ^c Cod. epist.: parochia. — ^d Cod. epist.: ullatenus. — ^{e-e} jak ^{a-a}. — ^f Wyraz dod. przez podpisanego. — ^g Cod. epist.: heresia. — ^h Cod. epist.: comatre. — ⁱ Słowo przez nas dod. — ^j Cod. epist.: ut. — ^k Wyraz dod. przez podpisanego. — ^l Słowo przez nas dod. — ^l Cod. epist.: coniugi.

⁷⁵ Cod. epist. I s. 350—351. — Por. Librowski: Wstęp s. 126 przyp. 922 1°. — Na błędy zachodzące w tej publikacji zwrócił już w r. 1911 uwagę S. Zachorowski (Sądy s. 9). — Nie mówi o nim K. Małczyński (O formul.).

⁷⁶ Szerzej treść rękop. pod.: Z. Helcel (Starod. pomn. I s. XII—XVI) i W. Abraham (Exhortatio visitationis. W. Arch. Kom. Hist. V s. 220—221).

⁷⁷ Modus inquirendi. W: Arch. Kom. Hist. V s. 200.

⁷⁸ Organ. Kośc. s. 233 i przyp. 9.

⁷⁹ Ordo visitationis I s. 466.

^{79a} Ordo visitationis II s. 484.

⁸⁰ Librowski: Wstęp s. 125—126 i przyp. 922.

rum erit? Si in diebus tuis evenerit ad tuam cognicionem, quocunque modo perveniat? Si scis, aut indicatum tibi fuit, synodalem esse convencionem et ad ministerium episcopi pertinere, quod nec propter amorem, nec propter precium, nec propter parentelam ullatinus^d episcopo tuo celes, aut eius misso, cui hec inquirere iusserit, quodcunque ex hoc interrogaverit? Sic te Deus adiuvet et ille sanctorum reliquie.

^e Sequuntur articuli, super quibus inquisicio [erit]^f super testes synodales^e:

[1] Primo, si quis colit agros, de quibus non dat decimas?

[2] Item, si quis sapit de articulis fidei, aut aliquo ipsorum aliter, quam sacrosancta Romana sapit Ecclesia?

[3] Item, si quis fovet quemcunque articulum heresis^g?

[4] Item, si quis in contemptum Ecclesie se opponit alicui de decem preceptis?

[5] Item, si quis in contemptum Ecclesie erronee exponit textus sacre Scripture, aut dicta Doctorum?

[6] Item, si quis est blasphemus Dei et Sanctorum eius?

[7] Item, si quis in contemptum clavium Ecclesie patitur se excommunicare ultra annum?

[8] Item, si quis supersticiose aut exercet quodcunque genus sacrilegiorum, aut divinacionum?

[9] Item, si quis est effractor, aut incendiarius ecclesiarum?

[10] Item inquirantur de receptione ecclesiarum: per quem fiet, aut per quem stet, quominus fiet?

[11] Item inquirantur de vita clericorum et singulis circumstanciis ad disolutam vitam eorum pertinentibus?

[12] Item, si quis publice exercet usuras?

[13] Item, si quis exercet contractus usurarios?

[14] Item, si quis temere se opponit institutionibus sacrorum canonum?

[15] Item, si quis percipit aliquid pro ministracione sacramentorum Ecclesie et an ex pacto, an ex voluntate adlatum?

[16] Item, si quis commisit homicidium, aut quodcunque peccatum enorme, quod non curat puniam agere?

[17] Item, si quis commisit sacrilegium cuiuscunque generis sacrilegiorum?

[18] Item, si quis contraxit cum commatre^h et e converso?

[19] Item, si quis commisit matrimonium in gradibus prohibitis?

[20] Item, si quis contraxit matrimonium cum ea, quam polluit per adulterium in [matrimonio]ⁱ non commisso a iure, aut^j si vivente prima uxore vir fidem [promiserit]^k secunde de matrimonio contracto et eam scientem de prima cognoscit?

[21] Item, si [quis]^l habens uxorem de facto, contraxit cum altera sciente et eam cognovit?

[22] Item, si quis extraneus cum adultero coniugium machinatur cum effectu in mortem alterius cuniugis, non potest coniunx superstes cum illo cuniungi^l.

[23] Item, si vivente prima uxore, cognovit secundam, que machinatur in mortem prime cum effectu, nunquam potest ducere secundam.

[24] Item, si ipse vir machinatur?

[25] Item, si quis repudiat uxorem?

[26] Item, si quis non confitetur in anno ad minus semel, nec percipit sacramentum Corporis Christi ex contempntu?

[27] Item, si quis perseverat in concubinato publico?

S. Zachorowski zabrał przedstawioną powyżej instrukcję wizytacjom, przydzielając ją zbyt dowolnie jako własność samym sądom wizytacyjnym, nazywanym przez siebie synodalnymi⁸¹.

3^e TRUDNOŚCI W PRZEPROWADZANIU WIZYTACJI BISKUPICH NA POMORZU

Osobiste duszpasterstwo i wizytacje w archidiaconacie pomorskim utrudniał biskupowi Michałowi (z powodu nieporozumień polityczno-gospodarczych) książę gdański Świętopełk II, nie pozwalając wspomnianemu w pewnych latach na pobyt w swoim państwie⁸².

Z licznych bez wątpienia wizytacji, dokonanych w okresie rządów biskupa Michała nie zachowały się żadne zapiski.

VIII. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISKUPA WOLIMIRA (1253—1275)

Wolimir, h. Pobóg, biskupem kujawskim i pomorskim został w r. 1253; w r. 1272 był administratorem archidiecezji gnieźnieńskiej; zmarł w r. 1275¹.

Obfite źródła historyczne, dotyczące życia i działalności biskupa Wolimira, zawierają jednocześnie materiały wizytacyjne.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

1° ZMIANY POLITYCZNE NA TERENIE DIECEZJI

Sprawy polityczno-kościelne w diecezji kujawskiej i pomorskiej układały się w czasie rządów Wolimira całkowicie odwrotnie aniżeli za pontyfikatu Michała. Świętopełk pomorski był Wolimirowi więcej zyczliwy², a Kazimierz kujawski i łęczycki — niezwykle krytycznie do niego ustosunkowany³.

Przed swoją śmiercią († 1266) podzielił znowu Świętopełk II Pomorze Nadwiślańskie pomiędzy synów, dając Mszczujowi II (z senioratem) księstwo świeckie, a Wacisławowi II — gdańskie⁴. Atoli w l. 1269—1271 Mszczuj ponownie skupił całe Pomorze Wschodnie pod swoją władzą⁵. Podobnie książę

⁸¹ Sądy s. 9—14. — Stwierdzili to już: T. Silnicki (Ordo visitationis I s. 476—477. — Ordo visitationis II s. 498—499), ks. Glemma (Wizytacje s. 45) i ks. Petrami (Nauka s. 184). — Por. Li b r o w s k i: Wstęp s. 129—131.

⁸² Zbiór maz. nr 379, gdzie wyl. poprz. wyd. dok.: „non permisit eam intrare dyocesim suam”. — Ch o d y ń s k i: Pomorze s. 409. — K u j o t: Dz. Prus, I/1 s. 667—671.

¹ Vet. monum. Pol. I nr 157. — D ł u g o s z: Hist. Pol. II s. 357—358, 421—422. — D ł u g o s z: Vitae ep. s. 526—527. — D a m a l e w i c z: Vitae ep. s. 183—195. — F i a l e k: Chronolog. s. 16. — K a r w a s i ń s k a: Sąsiedztwo. — K a r w a s i ń s k a: Wolimir. — S z o s t k i e w i c z: Katalog s. 198.

² K u j o t: Dz. Prus, I/1 s. 821—822.

³ D ł u g o s z: Hist. Pol. II s. 372, 405. — G r o m n i c k i: Synody s. 110—111. — K a r w a s i ń s k a: Wolimir.

⁴ D ł u g o s z: Hist. Pol. II s. 409—410. — K u j o t: Dz. Prus, I/2 s. 865—884. — Hist. Pol. I/1 s. 413—414. — Chron. pol. s. 441.

⁵ K u j o t: Dz. Prus, I/2 s. 937—957. — Hist. Pol. I/1 s. 414. — R o z e n k r a n z: Pocz. m. Pom. s. 95.

Kazimierz Konradowicz († 1267) podzielił swoje księstwo na trzy państewka: łączyckie (Leszek Czarny), kujawskie (Ziemomysł) i dobrzyńskie (Ziemowit)⁶. Za następnych pontyfikatów we Włocławku dzielnica kujawska (ku szkodzie Kraju i Kościoła) ulegnie dalszemu rozdrobnieniu⁷.

2° OGÓLNE POŁOŻENIE DIECEZJI

Książę pomorski Świętopełk zobowiązał się w r. 1253 wobec biskupa Wolimira, ze uszanuje jego jurysdykcję w sprawach duchownych i świeckich⁸. O potrzebie przestrzegania tego zobowiązania przypominał księciu, na prośbę biskupa, w r. 1262 synod prowincjalny w Sieradzu⁹, a jego synowi — Mszczujowi II, z zagrożeniem ekskomuniką, takiz synod odbyty w r. 1267 w Dankowie¹⁰. W r. 1255 książę kujawski Kazimierz darował biskupom kujawskim i pomorskim miasto Włocławek (*civitas theutonialis Wladzlawia*), razem z zamkiem na rezydencję¹¹. Dotychczas do biskupa i kapituły należało tylko tzw. miasto katedralne (*civitas cathedralis Vladislavia*)¹². Odtąd do biskupów włocławskich należała stolica diecezji także pod względem świeckim; książę natomiast przeniósł swoją siedzibę z Włocławka naprzód do Brześcia, a potem do Inowrocławia¹³. Przed r. 1259 Wolimir wybudował w Raciążku zamek obronny¹⁴, na posiadanie którego udzielił mu aprobaty w r. 1262 papież Aleksander IV¹⁵. Zamek miał użyczac schronienia biskupom oraz ich otoczeniu nie tyle przeciw Prusom i Tatarom, jak głosił dokument papieski, ile przed księciem Kazimierzem. W przewidywaniu tego Urban IV, na prośbę Wolimira, wystawił w r. 1259 trzecią chronologicznie bullę protekcyjną dla opisywanej diecezji, biorąc ją pod opiekę św. Piotra i swoją, zatwierdzając jej dotychczasowe prawa duchowne i materialne oraz udzielając petentowi dalszych prerogatyw jurysdykcyjnych¹⁶. Na wybuch walki nie trzeba było długo czekać. Kazimierz zajął Raciążek i złupił dobra biskupie. Wolimir, obłożwszy księcia klątwą, uszedł do diecezjalnych posiadłości małopolskich (Łągów). Ugodę zawarto dopiero w r. 1266¹⁷. W l. 1253 i 1258 biskup układał się z Krzyżakami w sprawach majątkowych i o parafie, włączone przez nich do nowych diecezji pruskich¹⁸. Synod prowincjalny, odbyty we Wrocławiu w r. 1267, zatwierdził Wolimirowi 12 przywilejów i układów, pozyskanych i zawartych przez poprzednika oraz jego samego ze wspomnianymi książętami. Konradem i Kazimierzem¹⁹. W r. 1268 nowe przywileje gospodarcze dla omawia-

⁶ Długosz: Hist. Pol. II s. 408—409. — Karwasńska: Sąsiedztwo. — Hist. Pol. I/1 s. 408. — Chron. pol. s. 434.

⁷ Zob. niżej — w C X.

⁸ Pommerell. Ub. nr 146, gdzie pod. poprz. wyd. dok.

⁹ Pommerell. Ub. nr 193.

¹⁰ Damalewicz: Vitae ep. s. 191—192. — Pommerell. Ub. nr 223, gdzie wym. in. wyd. dok.

¹¹ Kod. Pol. II/1 nr 68. — Morawski: Monogr. Włocł. s. 8—9.

¹² Kod. Pol. II/2 nr 445. — Dokum. kuj. s. 184 nr 13. — Morawski: Monogr. Włocł. s. 8.

¹³ Por. przyp. 16, 21 i 23 w A.

¹⁴ Kod. Pol. II/2 nr 451. — Górzyński: Zamek w Rac. — Por. przyp. 34 w A.

¹⁵ Dokum. kuj. s. 199 nr 26.

¹⁶ Kod. Pol. II/2 nr 451. — Monum. Wład. XIV s. 7 nr 16; XXV s. 76 nr 676. — Por. przyp. 4 w B II i 14 w C VII.

¹⁷ Kod. Pol. II/1 nr 90. — Długosz: Hist. Pol. II s. 372, 405—406.

¹⁸ Preuss. Ub. I/1 nr 266, gdzie pod. poprz. wyd. dok. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 642. — Por. tekst w C VII, § I, 2.

¹⁹ Dokum. kuj. s. 206 nr 36, gdzie wyl. wykaz wspomn. dok. i wyd., w których zostały opublikowane.

nej diecezji wystawił syn Kazimierza, księżę kujawski Ziemomysł²⁰. Wymienione i nadane przez Kazimierza potwierdził Wolimirowi w r. 1268 zwycięzca Ziemomysła — Bolesław Pobożny, księżę kaliski²¹, który w roku następnym zatwierdził wszystkie dotychczasowe nadania pozyskane dla diecezji i biskupów²². W r. 1269 została zawarta zgoda i „przyjaźń” pomiędzy Wolimirem a zwyciężonym Ziemomysłem²³. W r. 1270 synod prowincjalny, zebrany w Sieradzu, znowu potwierdził biskupowi ważniejsze dokumenty, wystawione przez księcia Kazimierza i Ziemomysła²⁴. Wreszcie w r. 1273 starszy brat Ziemomysła, Leszek Czarny, desygnowany księżę-senior krakowski, zatwierdził biskupowi wszystkie przywileje nadane dla diecezji przez jego dziada Konrada, ojca — Kazimierza i brata Ziemomysła²⁵.

2. ZMIANY TERYTORIALNE

1° UTRATA ŻUŁAW NA RZECZ DIECEZJI POMEZANSKIEJ

Książęta pomorscy Świętopełk II i Sambor II utracili na rzecz Krzyżaków nie tylko połacie Pomezanii Pruskiej ale również w l. 1251—1253 Żuławy Wielkie²⁶, położone między Wisłą (Leniwką) a Nogatem, włączone następnie przez Zakon do diecezji kwidzyńskiej. Wolimir (razem z kapitułą wrocławską) dochodził swych praw przeciwko biskupowi pomezzańskiemu Albertowi. W r. 1264 załatwiał spór (przez pośredników) o przynależność diecezjalną tego rzeczywistego lub potencjalnego dekanatu legat papieski, biskup warmiński Anzelm²⁷. Wynik rozjemstwa nie jest znany. Nie mógł on jednak, podobnie jak spor o wschodnią część Mierzei Wiślanej²⁸, być przychylny dla Włocławka, skoro nie znane bliżej parafie żuławskie podlegały już Krzyżakom i zostały przez nich zaliczone do Prus.

2° PARAFIE, KOŚCIOŁY I KLASZTORY

Na Kujawach, oprócz wymienionych we wprowadzeniu do XIII stulecia, w Inowrocławiu, w nowym mieście, założono w l. 1267—1271 drugą z kolei parafię pod wezw. św. Mikołaja²⁹. W północnej stolicy diecezji — w Gdańsku, na terenie późniejszego Głównego Miasta, istniał przed r. 1269 nie znany bliżej kościół Najśw. Marii P., nie wiadomo, czy parafialny, czy filialny a także, jaki był jego związek z czternastowiecznym kościołem parafialnym, wystawionym tu pod wspomnianym tytułem przez Krzyżaków³⁰. Oprócz niego był w Gdańsku w r. 1271 inny kościół, może szpitalny, pod tyt. Wszystkich Świę-

²⁰ Kod. Pol. II/1 nr 94. — Kod. Wp. I nr 608 (437a).

²¹ Kod. Wp. I nr 437, gdzie wym. poprz. wyd. dok. — Długosz. Hist. Pol. II s. 410.

²² Kod. Pol. II/2 nr 406. — Kod. Wp. I nr 609 (439a).

²³ Kod. Pol. II/2 nr 457.

²⁴ Kod. Pol. II/1 nr 97, gdzie pod. dok. i publikacje, w których zostały umieszczone.

²⁵ Kod. Pol. II/1 nr 99.

²⁶ Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 750—755; I/2 s. 839—843, 1141.

²⁷ Pommerell. Ub. nr 203 (pod r. 1263), gdzie wyl. poprz. wyd. i liter. dok.

²⁸ Por. tekst w C VII, § I, 2, 2°.

²⁹ b) Dokum.: kośc., zw. potem „intra muros civitatis”, był prawdop. pocz. fil. w par. Najśw. Marii P. (Kozierowski. Szematyzm s. 68. — Roczn. Archidiec. gnieźn. 1958 s. 78—79). — Por. przyp. 21 w A.

c—d P. wzm. kośc. i jego tyt. w r. 1321 (Lites, I s. 36).

³⁰ Pommerell. Ub. nr 250, gdzie wym. poprz. wyd. dok. — Schwenkel: Apparat s. 116. — Kujot (Parafie s. 243) zaprzecza istnieniu tego kośc. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 77 i przyp. 92. — Zob. przyp. 53 w D XII.

tych, nie wiadomo również, czy nowy, czy też dawny Wszystkich Aniołów albo św. Michała Archanioła³¹. Na prowincji pomorskiej powstały za tego pontyfikatu parafie: Jabłowo³² — ok. r. 1258, Koźmin³³ — po r. 1258, Lublewo³⁴ — ok. r. 1273, Pinczyn³⁵ — ok. r. 1258, Połęczyno³⁶ — po r. 1255 i Włóki³⁷ — po r. 1257.

³¹ Pommerell. Ub. nr 250. — Rozenkrantz: Pocz. m. Pom. s. 77 i przyp. 92. — Por. przyp. 40 w A, 10 B I i 11 w B II.

³² a) Og.: w. par. w pow. Starog. Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. III s. 353. — Diec. chełmiń. s. 555—557). — W r. 1818 przeszło J., będące fil. par. Starog. Gd. (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), do diec. chełmiń. Od r. 1911 znowu jest par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 119—120). — Por. przyp. 41 w A i 6 w B IV.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 182, 184, 199, 261. — Diec. chełmiń. s. 555 (data meokr.). — Ł ę g a : Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. (bud. kośc.) w poł. w XIV (cyt. za Diec. chełmiń. s. 555).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1597: św. Wawrzyniec (Fontes, II s. 324).

³³ a) Og.: w. na ter. par. Pogódki, pow. kościer., woj. gdań., w ciągu w. XVI również Koźminek. Ok. r. 1407 i ponownie po r. 1656 ośrodek par. został przemieszony z K. do kośc. pocyst. w Pogódkach (Słown. geogr. IV s. 570—571. — Diec. chełmiń. s. 399—401). — Po r. 1818 w tejże par. na ter. diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 121).

d) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 148. — Diec. chełmiń. s. 399 (Pogódki), 400 (Koźmin). — Ł ę g a : Państwo pom. s. 227 (Pogódki).

c) P. wzm. par. (pleb.) w r. 1350 (Preuss. Ub. IV nr 639).

d) Tyt. kośc. w Koźminie nieznany. — P. wzm. tyt. kośc. w Pogódkach w r. 1583: św. Piotr i Paweł (Fontes, I s. 64).

³⁴ a) Og.: w. par. w pow. Pruszcz Gd., woj. gdań.; dawn. także Lublewo (Słown. geogr. V s. 420—421). — W czasie reform. par. przeszła we władanie protest. — Po r. 1818 L., jako w. na teryt. par. Pęgowo, weszło do diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 13). — Od r. 1918 (1925) jest w diec. gdań. Par. wznowiona w r. 1947 (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 93—94). — Por. przyp. 66 w B I*.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 124, 246. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. (Wedeme, Pfarrer) w r. 1349 (Preuss. Ub. IV nr 488).

d) Tyt. kośc. w ciągu w. XVI nieznany (Fontes, I—III).

³⁵ a) Og.: w. par. w pow. Starog. Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. VIII s. 164—165. — Diec. chełmiń. s. 568—570). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 121).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 150, 261. — Diec. chełmiń. s. 568 (w. XIII—XIV). — Ł ę g a : Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. w l. 1398—1400 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 568).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Elżbieta (Fontes, I s. 48).

³⁶ a) Og.: w. z kośc. fil. na ter. par. Grabowo Stare, pow. kościer., woj. gdań. (Słown. geogr. VIII s. 712: Połęczin). — Par. zaniknęła prawdop. po wojnie trzynast. W r. 1583 P. było zwykłą wsią w par. Goręczyno (Fontes, I s. 27: Polyszyno). Słown. geogr. wyraża wątpliwość co do istnienia par. P. — Diec. chełmiń. (s. 369) nie wie o takiej par. — Po r. 1818 w., naprzód w par. Goręczyno, a potem Grabowo Stare, na ter. diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 87, 91). — Por. przyp. 50 w A.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 156, 365. — Połęczyno. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. (Pfarrer) w r. 1420 (cyt. za K u j o t e m : Parafie s. 156 przyp. 5).

d) Tyt. kośc. nieznany.

³⁷ a) Og.: w. z kośc. fil. na ter. par. Dobrcz, w pow. i woj. bydż. (Diec. chełmiń. s. 247—248). — W r. 1818 par. W. (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.) przeszła do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 63). — Por. przyp. 52 w B I*.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 89—90. — Diec. chełmiń. s. 247 (w. XIII—XIV). — Ł ę g a : Państwo pom. s. 228.

c) P. wzm. par. ok. r. 1570 (Monum. Wład. I s. 7).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584: św. Maria Magdalena i Katarzyna (Fontes, I s. 187).

W l. 1252—1253 cystersi powrócili do Szpetala³⁸; benedyktyni zaś opuścili na zawsze nie tylko tę miejscowość ale także (przed r. 1267) leżący po przeciwnej stronie Wisły kościół parafialny św. Jana Chrzciciela we Włocławku³⁹. Ci sami cystersi założyli w diecezji dalsze dwa opactwa: w Byszewie (pow. bydgoski) w l. 1253—1256, z fundacji komesa kujawskiego Mikołaja, sprowadzeni tutaj z Lubiąza⁴⁰, i w Pogódkach (pow. kościerzyński) w r. 1258, z fundacji księcia pomorskiego Sambora II, przybyli dotąd z Doberan w Meklemburgii⁴¹; w l. 1274—1276 zostali oni przeniesieni przez księcia Mszczuja II do Pelplina⁴². W r. 1264 książę Kazimierz Konradowicz ufundował dominikanów w Brześciu⁴³. Wreszcie ok. r. 1268 w Inowrocławiu został osadzony przez księcia Ziemomyśła zakon krzyżaków „z gwiazdą”, który zbudował tam kościół i szpital Św. Ducha⁴⁴.

3. ZMIANY PERSONALNE

Archidiaconem w ł o c ł a w s k i m w początkowych latach rządów biskupa Wolimira był prawdopodobnie nadal znany nam już prałat Albierz⁴⁵. Po nim, w l. 1258—1268, występuje w źródłach archidiacon Stefan⁴⁶. Archidiaconem k r u s z w i c k i m w pierwszej fazie biskupstwa Wolimira był, do r. 1258, prałat Jan⁴⁷, po którym urząd wizytatorski objął po raz drugi archidiacon Lifard, piastujący go jeszcze w r. 1273⁴⁸. Urząd archidiacona p o m o r s k i e g o w r. 1261 i prawdopodobnie w latach sąsiadujących z tą datą piastował prałat Unisław⁴⁹, utożsamiany przez ks. Fijałka i ks. S. Chodyńskiego z poprzednim archidiaconem Wacławem⁵⁰.

³⁸ Nowacki: Op. w Szpet. s. 167—185. — Szacherska: Op. w Szpet. s. 15—21.

³⁹ Kod. Wp. I nr 428. — Nowacki: Op. w Szpet. s. 42, 178.

⁴⁰ Kod. Pol. I nr 42. — Encykl. kośc. III s. 606. — Kujot: Parafie s. 150—151. — Kujot: Dz. Prus, I/2 s. 1107—1108. — Nowacki: Op. w Szpet. s. 43—54, 84, 223—229. — Manteuffel: Rola cyst. — Manteuffel: Papiestwo. — Por. przyp. 47 w B I*.

⁴¹ Damalewicz: Vitae ep. s. 197 (bp Albierz). — Schwengel: Apparatus s. 33, 449, 455. — Encykl. kośc. III s. 607. — Kujot: Parafie s. 148. — Od fundatora op. miejscowość nazywała się pocz. Samboria, natomiast od klaszt. macierzystego zwano ją przez czas dłuższy, nawet po przeniesieniu do Pelplina, Nowy Doberan (Pommerell. Ub. s. 640 — ind. — Kujot. Dz. Prus, I/2 s. 843—848). — Por. przyp. 33.

⁴² Pommerell. Ub. nr 260—262, gdzie pod. poprz. wyd. dok. — Długosz: Hist. Pol. II s. 432—433. — Schwengel: Apparatus s. 34, 325 nn., 455. — Kujot: Parafie s. 148. — Kujot. Dz. Prus, II/2 s. 962—963, 969—970. — Diec. chełmiń. s. 62, 96, 624. — Manteuffel: Rola cyst. — Manteuffel: Papiestwo. — Por. przyp. 41 w C VII.

⁴³ Długosz: Hist. Pol. II s. 391. — Damalewicz: Vitae ep. s. 189. — *Cat. Dioec. Vlad.* 1873 s. 137; 1874 s. 108. — Encykl. kośc. IV s. 291. — Kuliński: Monogr. Brz. s. 76.

⁴⁴ Pommerell. Ub. nr 227, gdzie wyl. poprz. wyd. dok. — Kod. Pol. (I nr 17), uważając Ziemomyśła za syna Konrada Maz., kładzie dok. pod r. 1223. Stąd Kozierowski (Szymatyzm s. 69) już w r. 1223 umieszcza wspomn. krzyż. w Inowrocławiu.

⁴⁵ Por. przyp. 53 w C VII.

⁴⁶ Kod. Pol. II/1 nr 75, 89, 94, 95. — Dokum. kuj. s. 194 nr 20. — Preuss. Ub. I/2 nr 284, gdzie wym. poprz. wyd. dok. — Chodyński: Prał. włocł. s. 675.

⁴⁷ Pommerell. Ub. nr 166, gdzie pod. poprz. wyd. dok. — Dokum. kuj. s. 194 nr 20, — Preuss. Ub. I/2 nr 41, gdzie wyl. poprz. wyd. dok. — Fiutakowi (Prał. kruszw.) meznany.

⁴⁸ Kod. Pol. II/1 nr 87. — Dokum. kuj. s. 204 nr 33, s. 216 nr 40. — Preuss. Ub. I/2 nr 164, 284, 312. — Fiutak: Prał. kruszw. k. 58—58v. — Por. przyp. 55 w C VII.

⁴⁹ Pommerell. Ub. nr 189.

⁵⁰ Fijałek. O archidiak. s. 143. — Chodyński: Prał. włocł. s. 775. — Por. przyp. 57 w C VII.

§ II. WIZYTACJE

1. METROPOLITALNE ROZPORZĄDZENIA O WIZYTACJACH

Spośród kilku synodów prowincjalnych gnieźnieńskich (legackich i arcybiskupich), przeprowadzonych w czasie rządów biskupa Wolimira, tylko odbyty 2 lutego 1267 r. we Wrocławiu, pod przewodnictwem kardynała-legata Gwidona⁵¹, zajmuje się wizytacjami. Opublikowane⁵² jego uchwały zawierają dwa następujące zarządzenia:

1° Synod zobowiązuje biskupów, archidiaconów oraz ich zastępców do odbywania wizytacji powierzonych sobie parafii: w ciągu pierwszych trzech lat w odstępach półrocznych a potem co roku; nawołuje ich również, aby nie obciążali zbyt materialnie wizytowanych instytucji i nie tolerowali na beneficjach wykrytych w czasie wizytacji konkubiniarzy.

Druk: 1. Const. Gnezn. s. 58—59 c. 1. — 2. Kod. Wp., I s. 371 nr 1.

— — Prelati vero a gravaminibus abstineant subditorum et maxime, cum^a ecclesias visitant, moderentur expensas, coerceant eveccionum numerum, prout in generali concilio⁵³ extitit definitum. — — Episcopos vero et archidiaconos, qui huiusmodi concubinarios — — in beneficiis toleraverint — — extunc suspendimus⁵⁴ a divinis. Eisdem nichilominus^b sub eadem pena firmiter iniungentes, ut ecclesias, quarum ad ipsos pertinet visitatio, per se vel alium^c idoneum usque ad triennium visitent bis in anno, a termino triennii^d vero semel, ne pre-textu alicuius ignorancie se valeant excusare.

2° Synod nakazuje biskupom pod sankcją suspensy, ażeby osobiście uzupełniali zaniedbania archidiaconów w wizytowaniu; archidiaconi zaś, lub ich zastępcy, nie powinni nadmiernie obciążać wizytowanych kościołów, domagając się od nich zapłaty (pieniędzy), albo wyprawiając się na wizytacje w więcej aniżeli siedem pojazdów.

Druk: 1. Const. Gnezn. s. 67 c. 8. — 2. Starod. pomn., I s. 362 § 12. — 3. Kod. Wp., I s. 374 nr 8.

Item sub pena suspensionis, quam exnunc ferimus in rebelles, statuimus⁵⁵, quod ^eipsi episcopi^e suppleant archidiaconorum negligenciam in clericorum visitacionibus faciendis, consuetudine qualibet non obstante. Pro visitacione vero facienda seu procuracione nullus recipiat pecuniam, sed cum^f per ipsum vel per^g idoneum alium^h ad visitandum accedat, necessariorum administracione sumptuum sit contentus; et ipsi archidiaconi, cumⁱ visitant, septenarium eveccionum numerum non excedant.

^a Const. Gnezn.: quum. — ^b Const. Gnezn.: nichilominus. — ^c Const. Gnezn. i Kod. Wp.: vicarium. — ^d Kod. Wp.: trienni. — ^{e-e} Const. Gnezn.: episcopi; Starod. pomn.: ipsi [episcopi]. — ^f Const. Gnezn.: quum. — ^{g-g} Brak w Const. Gnezn. — ^h Const. Gnezn., Starod. pomn. i Kod. Wp.: vicarium. — ⁱ Const. Gnezn.: quum.

⁵¹ Gromnicki: Synody s. 74—135. — Kałwa. Rys hist. s. 129—130, 134.

⁵² Synod. Wrat. s. 312—315 (w streszcz.). — Const. Gnezn. s. 56—71 (jako z r. 1266). — Starod. pomn. I s. 360—363. — Kod. Wp. I nr 423.

⁵³ Mowa tu o soborach: later. III (r. 1179) i IV (r. 1215), na których zostały zabronione naduzycia popełniane przez wizytatorów (Liber III, tit. 49, c. 6, 23). — Por. tekst w C VII, § II, 1, 2°, b oraz niżej w 2°.

⁵⁴ Legat Gwidon suspenduje.

⁵⁵ Legat Gwidon postanawia.

2. MIEJSCOWE ŹRÓDŁA WIZYTACYJNE

Rozwinięta od początku w. XIII praktyka synodów krajowych w Polsce, których w okresie rządów biskupa Wolimira znamy⁵⁶ aż 11 (w r. 1253 — legacki kardynała Hugona odbyty we Wrocławiu, w r. 1256 w Łęczycy, w r. 1257 — tamże, w r. 1258 we Wrocierzyżu⁵⁷, w r. 1262 w Sieradzu, w r. 1264 — legacki biskupa warmińskiego Anzelma we Wrocławiu⁵⁸, ok. r. 1265 w Kamieniu⁵⁹ (pow. kaliski), w r. 1267 — legacki kard. Gwidona we Wrocławiu, w tymże roku w Dankowie (pow. kłobucki), w r. 1269 w Pajęcznie⁶⁰ i w r. 1270 w Sieradzu), domaga się przyjęcia także kilku synodów diecezjalnych wrocławskich, może oddzielnie dla Kujaw i Pomorza, oraz związanych z nimi ściśle wizytacji. Trudno bowiem sobie wyobrazić, aby Wolimir, który brał czynny udział we wspomnianych synodach, nie wprowadzał w życie na własnych synodach ich uchwał, nakazanych pod karami kościelnymi, lub też nie odbywał, bądź osobiście, bądź przez archidiaconów i delegatów, wizytacji duchowieństwa i kościołów, poleconych pod takimiż sankcjami. Przypuszczenie to nabiera tym większego prawdopodobieństwa, że sam Wolimir miał być przedtem archidiaconem rudzkiem⁶¹ (w archidiecezji gnieźnieńskiej). Osobiste wizytacje biskupa utrudniała w znacznym stopniu jego działalność polityczna i gospodarcza, w szczególności zaś wspomniane wyżej nieporozumienia z księciem Kazimierzem kujawskim.

Po wizytacjach przeprowadzonych w okresie pontyfikatu Wolimira nie zachowały się żadne ślady.

IX. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISKUPA ALBIERZA (1275—1283)

Albierz (Alberus), h. Wieniawa, biskupem kujawskim i pomorskim został w r. 1275; zmarł w r. 1285¹.

Obfite przekazy źródłowe, odnoszące się do życia i działalności biskupa Albierza, mieszczą w sobie jednocześnie materiały wizytacyjne.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

1° ZMIANY POLITYCZNE NA TERENIE DIECEZJI

Po przejęciu przez Krzyzaków w r. 1282 z rąk księcia Mszczuja II ziemi gniewskiej czyli wąskiej, nowa wielka połać diecezji kujawskiej i pomorskiej,

⁵⁶ Gromnicki: Synody s. 74—135. — Encykl. kosc. XXVII s. 400. — Podr. encykl. kośc. XXXVII/XXXVIII s. 319—320. — Kałwa: Rys hist. s. 129—130, 134.

⁵⁷ Nowacki: Arcybiskup Janusz s. 66—98.

⁵⁸ Abraham: Studia s. 18—26.

⁵⁹ Ulanowski: Synod w Kam.

⁶⁰ Schles. Reg. nr 1333—1334. 1336. — Abraham: Studia s. 12.

⁶¹ Kod. Wp. I nr 221.

¹ Długosz: Hist. Pol. II s. 421—422, 471. — Długosz: Vitae ep. s. 527 — Damałowicz: Vitae ep. s. 195—199. — Encykl. Org. I s. 320—321. — Fijałek:

tym razem już po zachodniej stronie Wisły, dostała się pod panowanie obcego państwa². Pomimo znacznych trudności, łączność kościelna tego terytorium z Włocławkiem została utrzymana.

2° OGÓLNE POŁOŻENIE DIECEZJI

W r. 1277 książę Pomorza Nadwiślańskiego Mszczuj II potwierdził Albierzowi przywileje nadane diecezji za rządów swego ojca Świętopełka³. W r. 1282 tenże książę odebrał biskupowi kasztelanę goręczyńską a przywrócił mu dziesięciny z terytorium pozostającego dawniej pod władzą swojego stryja, księcia Sambora II⁴. W r. 1276 Albierz wydał dwom śląskim panom: Szymonowi, wojewodzie wrocławskiemu i Albertowi, kasztelanowi sycowskiemu majątki diecezjalne, położone w ziemi chełmińskiej, czyli w ówczesnym państwie Krzyżaków, które w r. 1293 przeszły w ich ręce⁵. W r. 1283 tenże biskup zwolnił Krzyżaków od uiszczania dziesięcin z ziemi gniewskiej i na Mierzei Wiślanej⁶ wzamian za ekwiwalent wyznaczony mu przez księcia Mszczuja II⁷. W r. 1280 legat papieski, biskup Filip potwierdził Albierzowi przywileje immunitetowe, wystawione jego poprzednikowi: w r. 1268 przez księcia kujawskiego Ziemomysła i w r. 1273 przez Leszka Czarnego, oraz w r. 1277 jemu samemu przez Mszczuja II⁸. W roku następnym tenże legat potwierdził biskupowi przywilej wydany w r. 1266 dla Wolimira przez Kazimierza Konradowicza⁹. W r. 1282 wspomniany legat zatwierdził Albierzowi dokument dotyczący dziesięcin z Pomorza, wystawiony biskupowi Wolimirowi w r. 1253 przez Świętopełka II¹⁰. W r. 1283 książę Mszczuj II potwierdził opactwu oliwskiemu dotychczasowe jego posiadłości i przywileje¹¹.

2. ZMIANY TERYTORIALNE

PARAFIE I KLASZTORY

Oprócz parafii, które za pontyfikatu Albierza mogły powstać w obu archidiakonatach kujawskich (i tych trzeba szukać między wymienionymi w rozdziale wstępnym do niniejszego stulecia), w archidiakonacie pomorskim założono wtenczas następujące: Dzierżązno¹² — po r. 1282, Łąkie Polskie¹³ — po

Chronolog. s. 17. — Karwasinska · Sąsiedztwo. — Słown. biogr. I s. 46. — Szostkiewicz Katalog s. 12.

² Kujot: Parafie s. 196—203. — Kujot: Dz. Prus, I/2 s. 1055—1064, 1141. — Hist. Pol. I/1 s. 414.

³ Pommerell. Ub. nr 288, gdzie wym. poprz. wyd. dok.

⁴ Pommerell. Ub. nr 342, gdzie przyt. poprz. wyd. dok.

⁵ Preuss. Ub. I/2 nr 349, gdzie wyl. poprz. wyd. dok. — Kujot · Dz. Prus, I/2 s. 935—936. — Karwasinska: Sąsiedztwo s. 141.

⁶ Pommerell. Ub. nr 367, gdzie wym. poprz. wyd. dok. — Karwasinska · Sąsiedztwo s. 141.

⁷ Pommerell. Ub. nr 336—337, gdzie pod. poprz. wyd. dok. — Karwasinska · Sąsiedztwo s. 141.

⁸ Kod. Pol. II/1 nr 94, 114.

⁹ Kod. Pol. II/1 nr 90.

¹⁰ Pommerell. Ub. nr 340, gdzie wyl. poprz. wyd. dok.

¹¹ Pommerell. Ub. nr 358—359.

¹² a) Og.: w. par. w pow. tczew. woj. gdan. (Słown. geogr. II s. 278—279; Dzierżązno. — Diec. chełmiń, s. 266—267). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 71—72).

b) Dokum.: Kujot. Parafie s. 97, 261. — Diec. chełmiń. s. 266. — Łęga Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. (bud. kośc.) w XIV w. (Heise: Die Bau. I s. 260). — Słown. geogr. (s. 278) inform., że kośc. w D. został zbud. w r. 1001!

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583; św. Jakub (Fontes, I s. 76).

r. 1277, Nową Cerkiew¹⁴ — po r. 1274, Rajkowy¹⁵ — po r. 1282, Różyń¹⁶ i Sianowo¹⁷ — obie po r. 1280.

Spośród zakonów osiedli ok. r. 1282 franciszkanie w Nowem, sprowadzeni tu przez księcia Mszczuja II z prowincji saskiej¹⁸. Planowane w r. 1275 przez Sambora II osiedlenie cysterek chełmińskich przy farze w Tczewie nie doszło do skutku^{18a}.

3. ZMIANY PERSONALNE

Nie wiadomo, w którym roku po prałacie Stefanie objął stanowisko archidiacona w ł o c ł a w s k i e g o Dobiegniew, występujący w źródłach w l. 1276—1288¹⁹. Archidiaconem kruszwickim, po znanym już Lifardzie, był (przez

¹³ a) Og.: w. par. w pow. świec., woj. bydż. (Słown. geogr. V s. 635: Łąkie, — Diec. chełm. s. 592—594: Polskie Łąkie). — Od r. 1818 par. (z przerwami) w diec. chełm. (*Spis Diec. chełm.* 1958 s. 126).

b) Dokum.: K u j o t: Parafie s. 91, 269: Polskie Łąkie. — Diec. chełm. s. 592. — Ł ę g a: Państwo pom. s. 228.

c) P. wzm. par. w r. 1398 (cyt. za Diec. chełm. s. 592).

d) Tyt. kośc. do końca w. XVI nieznany (Fontes, I—III).

¹⁴ a) Og.: w. par. w pow. tczew., woj. gdań. (Słown. geogr. VII s. 190—192: Nowacerkiew. — Diec. chełm. s. 276—280: Nowacerkiew). Wieś wzięła swą nazwę od kośc. zbud. tu w r. 1290 (Słown. geogr. s. 191). — Po r. 1818 (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.: eccl. Neofamensis) par. w diec. chełm. (*Spis Diec. chełm.* 1958 s. 73).

b) Dokum.: K u j o t: Parafie s. 147, 261. — Diec. chełm. s. 277. — Ł ę g a: Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. (eccl.) w r. 1302 (Pommerell. Ub. nr 609).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583; św. Piotr i Paweł (Fontes, I s. 74).

¹⁵ a) Og.: w. par. w pow. tczew., woj. gdań. (Słown. geogr. IX s. 497—498. — Diec. chełm. s. 628—630). — Od r. 1818 par. w diec. chełm. (*Spis Diec. chełm.* 1958 s. 130).

b) Dokum.: K u j o t: Parafie s. 118, 261. — Diec. chełm. s. 628. — Ł ę g a: Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. (eccl.) w r. 1321 (Kod. Pol. II/1 nr 239).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1597: św. Bartłomiej (Fontes, II s. 315).

¹⁶ a) Og.: w. z kośc. lil. na ter. par. Łęgowo, pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. IX s. 833: Rozemberk, niem. Rosenberg). — W r. 1818 przeszły R., jako fil. par. Łęgowo (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), do diec. chełm. (Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 13, 46). — Od r. 1918 (1925 par. R. znajduje się na teryt. diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 94—95). — Zob. przyp. 13 w E XVIII.

b) Dokum.: K u j o t: Parafie s. 129, 246: Rosenberg. — Ł ę g a: Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. (pleb.) w r. 1347 (Preuss. Ub. IV nr 160).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1597: św. Wawrzyniec (Fontes, II s. 408).

¹⁷ a) Og.: w. par. w pow. kart., woj. gdań.; dawn. Ottenowo i Świanowo (Słown. geogr. X s. 473—474. — Diec. chełm. s. 375—377). — W r. 1818 weszło S., będące fil. par. Strzecz (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), do diec. chełm. (*Spis Diec. chełm.* 1958 s. 88—89). — Por. przyp. 75 w B I*.

b) Dokum.: K u j o t: Parafie s. 178. — Diec. chełm. s. 375 (w XIV). — Ł ę g a: Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. (kośc.) w r. 1343 (cyt. za Diec. chełm. s. 375).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: Narodzenie NMP (Fontes, I s. 36).

¹⁸ K u j o t: Dz. Prus, 1/2 s. 1103—1106. — Diec. chełm. s. 473. — R o z e n k r a n z: Pocz. m. Pom. s. 113. — Schwengel (Apparatus s. 401) i Encykl. kośc. (V s. 569) pod. r. ok. 1260.

^{18a} Pommerell. Ub. nr 272. — Diec. chełm. (s. 634) przyt. błęd. r. 1257. — Ł ę g a: Obraz Pom. s. 187. — Por. przyp. 78 w B I*.

¹⁹ Kod. Pol. II/1 nr 105, 107, 119; II/2 nr 462. — Preuss. Ub. 1/2 nr 349, gdzie wym. poprz. wyd. dok. — Chodźński (Praž. włocł. s. 148) pod. nieściśle czas urzędowania D. na l. 1282—1284. — Por. przyp. 46 w C VIII.

kilka lat) ok. r. 1277 prałat Albierz (Alberus)²⁰. Wreszcie na urzędzie archidia-kona pomorskiego dokumenty z l. 1277—1286 wymieniają prałata Jakuba, jednocześnie kanonika kruszwickiego²¹.

§ II. WIZYTACJE

1. METROPOLITALNE ROZPORZĄDZENIA O WIZYTACJACH

Z czasu rządów biskupa Albierza znamy tylko jeden synód prowincjalny, a właściwie międzykrajowy — dla Węgier i Polski, odbyty 14 września 1279 r. w Budzie pod przewodnictwem legata papieskiego Filipa, biskupa z Fermo²². Obszerne jego uchwały²³, wypowiadając się na temat archidiaconów, mówią tym samym pośrednio o wizytacjach.

Archidiaconi, ze względu na swój odpowiedzialny urząd, są obowiązani do odbycia trzechletnich wyższych studiów, najlepiej z prawa kanonicznego. Na czas studiów mają prawo do zastępstwa i uposażenia. Archidiaconów nie przygotowanych odpowiednio do spełniania swych funkcji powinni biskupi pozbawić zajmowanego stanowiska.

Druk: 1. Const. Gnezn. s. 98—100 c. 40. — 2. Starod. pomn., I s. 372 § 37. — 3. Kod. Wp., I s. 434—435.

Cum^a tam de iure, quam de generali consuetudine multarum ecclesiarum, archidiaconi iurisdictionem habeant causas matrimoniales et plerasque^b alias audiendi, examinandi atque decidendi, statuimus atque precipimus: quod nulli de cetero in Regno Ungarie et provincia Polonie in archidiaconos^c assumantur, nisi in iure canonico taliter^d sint instructi atque periti, quod causas huiusmodi secundum iura et rationabiles consuetudines locorum, in quibus huiusmodi iurisdictionem obtinent, audire, examinare atque decidere possint; vel alias in artibus sint, aut in aliis scienciis taliter informati, quod in talibus, annuente Deo^e, verisimiliter proficere possint; et si tales in archidiaconos^f assumi contigerit, teneantur ad minus triennio in canonico iure studere, dimissis in ipsis archidiaconatibus talibus vicariis, qui honeste possint supplere vices eorum. Hanc autem constitutionem, quantum ad studium triennii, ad iam institutos archidiaconos extendi volumus et mandamus, nisi et instituti iam facti sint et instituendi, post suas institutiones fiant absque vicio et culpa ipsorum^g, adeo pauperes, debiles vel infirmi, aut alias inhabiles ad studendum, quod studium incipere nequeant, vel perficere aut terminare inceptum; quibus impedimentis cessantibus, teneantur incipere et inceptum perficere studium, ut superius est expressum. Ad predicta quoque implenda, archidiaconi supradicti a suis diocesanis per amocionem vel privacionem perpetuam a suis archidiaconatibus compellantur. Indulgemus autem archidiaconis supradictis, quod infra triennium,

^a Const. Gnezn.: quum. — ^b Starod. pomn. i Kod. Wp.: plerumque. — ^c Const. Gnezn.: archidiaconatum. — ^d Const. Gnezn.: taliter. — ^e Const. Gnezn.: Domino. — ^f Const. Gnezn.: archidiaconatum. — ^g Const. Gnezn.: eorum.

²⁰ Preuss. Ub. I/2 nr 349. — F i u t a k: Prał. kruszw. k. 1—1v. — Por. przyp. 48 w C VIII.

²¹ F i j a ł e k: O archidiak. s. 143—144. — C h o d y Ń s k i: Prał. włocł. s. 249.

²² G r o m n i c k i: Synody s. 142—185. — Encykl. kośc. XXVII s. 400. — Podr. encykl. kośc. XXXVI/XXXVII s. 320. — K a ł w a: Rys hist. s. 131.

²³ Drukowane w: Const. Gnezn. s. 72—164, gdzie pod. poprz. wyd. stat. — Starod. pomn. I s. 364—389, 417—428, gdzie s. 338) wyl. in. wyd. uchwał. — Kod. Wp. I nr 487.

quo studio prefato vacabunt, archidiaconatum et aliorum beneficiorum suorum fructus et proventus cum ea integritate percipiant, cum qua ipsos perciperent, si in dictis archidiaconatibus vel beneficiis personaliter morarentur; quotidianis distributionibus, que in pane et vino singulis vel certis diebus exhibentur dumtaxat exceptis, nisi, in fraudem presentis constitutionis, redditus, qui consueverunt in pecunia percipi, ordinarentur pro distributionibus panis et vini.

2. MIEJSCOWE ŹRÓDŁA WIZYTACYJNE

Zarówno na podstawie dotychczasowej tradycji, jak też uchwał synodu w Budzie trzeba przyjąć za pontyfikatu Albierza fakt odbycia jakiegos synodu diecezjalnego oraz przeprowadzenia przed lub po nim wizytacji kościołów i parafii. Prawdopodobnieństwo odbywania wizytacji jest tym większe, że sam Albierz, który za poprzednich dwóch biskupów był archidiaconem wrocławskim, musiał doceniać ich potrzebę i wartość w życiu diecezjalnym.

Z wizytacji przeprowadzonych w czasie rządów biskupa Albierza nie zachowała się żadna zapiska.

X. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISKUPA WISŁAWA (1284—1300)

Wisław, h. Zabawa, biskupem kujawskim i pomorskim został w r. 1284; zmarł w r. 1300¹.

Liczne źródła historyczne, dotyczące życia i działalności biskupa Wisława, zawierają w sobie również materiały wizytacyjne.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

1° ZMIANY POLITYCZNE NA TERENIE DIECEZJI

Na właściwych Kujawach, po śmierci księcia Ziemomysła w r. 1287, doszło do dalszego rozdrobnienia dzielnicowego. Powstały tu oddzielne księstwa: brzeskie, inowrocławskie, gniewkowskie, bydgoskie i wyszogrodzkie. Stan ten będzie trwał, z pewnymi zmianami, poprzez pierwszą połowę następnego stulecia².

W r. 1294 objął rządy na Pomorzu Nadwiślańskim po Mściwoju II, desygnowany przez niego, księżę wielkopolski Przemysław II, który w r. 1295 koronował się na króla Polski, ale już w r. 1296 został zamordowany przez Brandenburczyków w Rogoźnie. Następcą Przemysława został Władysław Łokietek, którego jednak w r. 1300 pozbawił rządów król czeski (i polski) Wacław II, oddawszy nadto Krzyżakom dziedzictwo Łokietka — księstwo brzesko-kujawskie³.

2° CZĘŚCIOWA UNIA POMORZA GNIEŹNIENSKIEGO I WŁOCŁAWSKIEGO

W celu obrony praw polskich na Pomorzu, wobec napierających nań Krzyżaków i Brandenburgii, arcybiskup gnieźnieński Jakub Świnka i biskup Wisław

¹ Długosz: Hist. Pol. II s. 471; III s. 5. — Długosz: Vitae ep. s. 527—528. — Damałowicz: Vitae ep. s. 199—210. — Fijałek: Chronolog. s. 17. — Karwasńska: Sąsiedztwo. — Szostkiewicz: Katalog s. 194.

² Hist. Pol. I/1 s. 408. — Chron. pol. s. 435. — Por. przyp. 6—7 w C VIII.

³ Kujot: Dz. Prus. I/2 s. 1036, 1044, 1048, 1135, 1137. — Balzer: Królestwo. — Hist. Pol. I/1 s. 414, 419—427.

połączyli archidiecezję słupecką (wspomnianej archidiecezji) i pomorski (diecezja wrocławskiej) pod władzą jednego archidziekona całego Pomorza. Temu ostatniemu podlegali odtąd wicearchidiekoni: słupecki i pomorski (gdański). Ten stan rzeczy utrzymał się również w pierwszych latach następnego wieku⁴. Nie ma jednak dostatecznych dowodów na istnienie wspólnego oficjalu generalnego dla tegoż terytorium.

3° OGÓLNE POŁOŻENIE DIECEZJI

W r. 1284 biskup Wiśława pozwolił Krzyżakom na budowanie kościołów i zakładanie parafii w ich posiadłościach na terenie diecezji kujawskiej i pomorskiej⁵. W l. 1292—1293 większość posiadłości diecezjalnych nad Drwęcą przeszła, za zgodą Wiśławy i kapituły wrocławskiej, z rąk wspomnianych wielmożów śląskich na Krzyżaków⁶. W r. 1286 książę Mszczuj II potwierdził biskupowi wszystkie posiadłości diecezjalne na Pomorzu i przywileje na nie⁷. W r. 1298 książę Henryk IV Probus zatwierdził diecezjom: gnieźnieńskiej, poznańskiej i wrocławskiej dotychczasowe ich przywileje na Pomorzu i obiecał udzielić nowych⁸. W r. 1289 papież Mikołaj IV wziął w opiekę św. Piotra i swoją opactwo oliwskie cystersów oraz potwierdził mu jego posiadłości⁹. W r. 1291 wziął w opiekę wspomniany klasztor i zatwierdził jego majątki książę zachodnio-pomorski Bogusław IV¹⁰. Taki sam przywilej dla opactwa oliwskiego i cysterek w Żarnowcu wystawił w r. 1291 desygnowany książę pomorski Przemysław II¹¹, który też, jako król Polski, ponowił go w r. 1295¹². W r. 1295 król Przemysław¹³ a w r. 1299 jego następca, książę Władysław Łokietek¹⁴, potwierdzili klasztorowi oliwskiemu przywilej protekcyjny wystawiony w r. 1283 przez Mszczuja II. W r. 1289 wspomniany już papież Mikołaj IV wziął w opiekę św. Piotra i swoją także opactwo cystersów w Nowym Doberanie (Pelplinie) i zatwierdził jego posiadłości¹⁵. W r. 1294 Przemysław II, jako wyznaczony książę pomorski¹⁶, a w r. 1295 — jako król polski¹⁷, potwierdził klasztorowi pelplińskiemu przywileje fundacyjne: Sambora II z r. 1258 i Mściwoja II z r. 1274. Wreszcie w r. 1295 wzmiankowany już Przemysław II, król Polski i książę Pomorza, zatwierdził klasztorowi norbertanek w Żukowie wszystkie posiadłości, głównie nadane mu przez książąt pomorskich: Mściwoja I, Świętopełka II i Mściwoja II¹⁸.

⁴ Fijałek: O archidiak. s. 140—150. — Kujot: Parafie s. 196—197. — Siliński: Archidiak. s. 95—96. — Zaplewski: Co posiad. Krzyż. — Hist. Pol. I/1 s. 414.

⁵ Pommerell. Ub. nr 376, gdzie wym. popr. wyd. dok. — Kujot. Parafie s. 197. — Tym się tłumaczy znaczna ilość nowych par., powstałych na Pom. za rządów bisk. Wiśławy.

⁶ Preuss. Ub. I/2 nr 606, 608—609, gdzie pod. popr. wyd. dok. — Monum. Wlad. XXV s. 42—44 nr 354, 363, 375. — Kujot: Dz. Prus. I/2 s. 935—936. — Karwasinski: Sąsiedztwo s. 141—142. — Por. przyp. 5 w C IX.

⁷ Pommerell. Ub. nr 402, gdzie wyl. popr. wyd. dok.

⁸ Pommerell. Ub. nr 560, gdzie wym. popr. wyd. dok.

⁹ Pommerell. Ub. nr 458.

¹⁰ Pommerell. Ub. nr 482, gdzie pod. popr. wyd. dok.

¹¹ Pommerell. Ub. nr 481, gdzie przyt. popr. wyd. dok.

¹² Pommerell. Ub. nr 528, gdzie wyl. popr. wyd. dok.

¹³ Pommerell. Ub. nr 531—532.

¹⁴ Pommerell. Ub. nr 574.

¹⁵ Pommerell. Ub. nr 459.

¹⁶ Pommerell. Ub. nr 517, gdzie wym. popr. wyd. dok.

¹⁷ Pommerell. Ub. nr 533.

¹⁸ Pommerell. Ub. nr 530, gdzie pod. popr. wyd. dok.

2. ZMIANY TERYTORIALNE

PARAFIE, KOŚCIOŁY, KAPLICE I KLASZTORY

Parafii, które w czasie tego pontyfikatu mogły powstać w obu archidiecezjach kujawskich, należy szukać wśród wymienionych w rozdziale wstępnym do opisywanego stulecia. W archidiecezji pomorskiej zostały założone w tym okresie następujące parafie: Charbrowo¹⁹ — po r. 1286, Chwaszczyno²⁰ — po r. 1283, Gemlice²¹ — między r. 1292 a 1301, Komórk Wielki²² — w r. 1295, Koronowo²³ — po r. 1288, Krokowa²⁴ — pomiędzy r. 1290 a 1300, Mechowa²⁵ (kon. w. XIII), Pączęwo²⁶ — ok. r. 1284, Polaszki Stare²⁷ — po

¹⁹ a) Og.: w. z kość. fil. w par. Białogarda, pow. lęb., woj. gdań. — W poł. w. XVI par. przeszła w ręce protest. (Librowski. Z. byt. i lęb. s. 187, 197). — W r. 1818 w., położona na ter. par. Lębork, weszła w skład diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Po r. 1918 należało Ch. do prał. pil. — Od r. 1945 jest w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 131). — Por. przyp. 43 w A i 40 w D XII.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 104, 216. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. (pleb.) w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 59).

d) Tyt. kość. do końca w. XVI nieznany (Fontes, I—III).

²⁰ a) Og.: w. par. w pow. wejh., woj. gdań., dawn. również Faschino i Kwaszczyno (Słown. geogr. I s. 664—665; Chwaszczyn albo Kwasin. — Diec. chełmiń. s. 750—752). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 148).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 136. — Diec. chełmiń. s. 750. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. w r. 1398 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 750).

d) P. wzm. tyt. kość. w r. 1583; św. Szymon i Juda (Fontes, I s. 23).

²¹ a) Og.: w. par. w pow. Pruszcz Gd., woj. gdań.; dawn. także Jemlica (Słown. geogr. II s. 556—557; Giemlice al. Giębllice). — Po r. 1818 (*Elench. Dioec. Cu.* 1817, nrb.: eccl. Gembicensis) par. w diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 14). — Od r. 1918 (1925) par. w diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1953 s. 91—92).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 250. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. (pleb.) w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 52).

d) P. wzm. tyt. kość. w r. 1583; św. Jan Chrzc. (Fontes, I s. 7).

²² a) Og.: w. par. w pow. świec., woj. bydż. (Słown. geogr. IV s. 315—316; Komorsk. — K o ś c i ń s k i : Komorsk. — Diec. chełmiń. s. 464—465). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 107).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 77, 265, 269. — Diec. chełmiń. s. 464. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. w r. 1295 (Pommerell. Ub. nr 523, gdzie przyt. poprz. wyd. dok.). — Jest to najst. z zachowanych dok. erekcyjnych par. na ter. diec. kuj. i pom.

d) P. wzm. tyt. kość. w r. 1295; św. Bartłomiej (tamże).

²³ a) Og.: m. w pow. i woj. bydż., miejsc. zw. kolejno: Smeysche (Zmysze), Nowa Byszewa, Clara Vallis, Corona Mariae i Koronowo (Słown. geogr. IV s. 411—413. — Diec. chełmiń. s. 252—256. — P o s a d z y . Koronowo). Prawa miej. otrzymało K. ok. r. 1382 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 252). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 64). — Por. przyp. 47 w B I*, 40 w C VIII i 35 poniżej.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 152 (atoli wg mapy — w. XIV). — Diec. chełmiń. s. 252 (przed r. 1382).

c) P. wzm. par. w r. 1382 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 252).

d) P. wzm. tyt. kość. w r. 1527; Najśw. Maria P i św. Jan Ew. (Monum. Wład. XI s. 67).

²⁴ a) Og.: w. par. w pow. puc. woj. gdań. (Słown. geogr. IV s. 681—682; Krokowo). — Ok. r. 1572 kość. przeszedł w ręce protest. — W r. 1818 w. K., znajdująca się na ter. par. Żarnowiec, weszła w skład diec. chełmiń. Obec. znowu jest par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 113). — Por. przyp. 83 w B I*.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 145, 226. — Diec. chełmiń. s. 526. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 116).

d) P. wzm. tyt. kość. w r. 1583; św. Katarzyna (Fontes, I s. 14).

²⁵ a) Og.: w. par. w pow. puc., woj. gdań. (Słown. geogr. VI s. 223—224; Mechowo. — Diec. chełmiń. s. 512—514). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 113).

r. 1289, Poledno²⁸ — po r. 1290, Postołowo²⁹ — po r. 1283 i Przywidz³⁰ — po r. 1284. Prawdopodobnie za rządów Wisława, jeżeli już nie za biskupa Albierza, wybudowano filialny kościół w Stwolni³¹, na terenie parafii Święte. Pomędzy r. 1282 a 1300 zainstalowano w rezydencji biskupiej w Subkowach kaplicę domową³². Około r. 1289 założyli sobie podobną kaplicę w Lubiszewie Joannici³³.

Prawdopodobnie w r. 1284 księżę Mszczuj II ufundował czwarte opactwo

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 138, 226. — Diec. chełmiń. s. 513. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 226.

c) P. wzm. par. w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 116).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Krzyż (Fontes, I s. 16).

²⁶ a) Og.: w. par. w pow. Starog. Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. VII s. 927. — Diec. chełmiń. s. 566—568). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 111).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 201, ale na s. 261 — w. XIV. — Diec. chełmiń. s. 566. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. (bud. kośc.) z poł. w. XIV (H e i s e : Die Bau. I s. 234).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1597: Narodzenie NMP (Fontes, II s. 437).

²⁷ a) Og.: w. par. w pow. kościer., woj. gdań.; dawn. także Polaszkowy (Słown. geogr. VIII s. 574—575; Polaszki. — Diec. chełmiń. s. 401—402; Stare Polaszki). — W r. 1818 P., będące fil. par. Kiszewa (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), przeszedł do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 93—94). — Zob. przyp. 33 w D I.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 153. — Diec. chełmiń. s. 401. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 119).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Mikołaj (Fontes, I s. 48).

²⁸ a) Og.: w na ter. par. Gruczno, pow. świec., woj. bydż. (Słown. geogr. VIII s. 577). — W r. 1818, jako zwykła w na teryt. par. Gruczno wzgl. Przysiersk, weszło P. w skład diec. chełmiń. (Diec. chełmiń. s. 588). — Por. przyp. 52 w A i 67 w B I*.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 106, 278. — Diec. chełmiń. s. 588. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 228.

c) P. wzm. par. w r. 1325, o czym nie wie Diec. chełmiń. — Por. przyp. 23 c) w A.

d) Tyt. kośc. do końca w. XVI meznany (Fontes, I—III). Wg Słown. geogr. i Diec. chełmiń.: Wszyscy Święci.

²⁹ a) Og.: w na ter. par. Trąbki Wielkie, pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. VIII s. 851). — Par. zagineła prawdop. po wojnie trzynast. W r. 1534 P. było już zwykłą wsią w par. Skarszewy (Arch. Kom. Hist. X s. 119; Postulewo). — W r. 1818 przeszło P., będące wsią w par. Trąbki (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), do diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 15). — Od r. 1918 (1925), w tym samym układzie, należy do diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 104). — Por. przyp. 71—72 w B I*.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 99, 258. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 227.

c) P. wzm. par. (już nie istniejącej) w r. 1597 (Fontes, II s. 322).

d) Tyt. kośc. meznany

³⁰ a) Og.: w. par. w pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. IX s. 241—242). — Od r. 1818 par. (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), a nast. fil. (Mariensee) w par. Mierzeszyn (Meisterwalde) na teryt. diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 13, 46). — Po r. 1918 (1925) par. w diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 101—103). — Zob. przyp. 33 w E XVII*.

b) Dokum.: K u j o t . Parafie s. 154—155. — Ł ę g a : Państwo pom. s. 226.

c) Par. nie wym. do końca w. XVI (Monum. Wład. I. — Synod. Wład. — Fontes, I—III).

d) Pierw. tyt. kośc. prawdop. Narodzenie NMP (cyt. za Słown. geogr. i K u j o t e m · Parafie).

³¹ Kośc. być może fund. Alberta ze Stwolni, dzierżawcy dobr. bisk. włocł. n. Drwęca (por. przyp. 5 w C IX i 6 w C X). — Zagineł prawdop. po wojnie trzynast. P. wzm. o nim, jako już nieistniejącym, w r. 1686 (Diec. chełmiń. s. 605). — Por. przyp. 42 w C VII.

³² P. wzm. kapł. w r. 1301 (Pommerell. Ub. nr 594a). — Tyt. kapł. nieznany. — Por. przyp. 76 pod B I*.

³³ Diec. chełmiń. s. 620. — Por. przyp. 54 w A.

cysterskie w archidiakonacie pomorskim — w Trzepowie (pow. Pruszcz Gdański), sprowadzając tu zakonników z Eldeny (na Pomorzu Zaodrzańskim). Atoli wkrótce po r. 1291 cystersi opuścili zajmowaną placówkę³⁴. W l. 1288—1292 cystersi byszewscy przenieśli się na inne miejsce, nazwane przez nich Nową Byszewą a później Koronowem³⁵. W r. 1289 wspomniany książę sprowadził z Krakowa dominikanów do Tczewa³⁶. Władysław Łokietek zezwolił w r. 1294 krzyżakom „z gwiazdą” założyć swą komandorię, kościół i szpital w Brześciu³⁷. W r. 1298 sprowadził on do Radziejowa franciszkanów, którym klasztor i kościół pobudował w późniejszym czasie³⁸.

3. ZMIANY PERSONALNE

Archidiakonem wrocławskim, po znanym już Dobiegniewie, był od r. 1288 prałat Aleksy, poprzednio, przynajmniej od r. 1287, archidiakon kruszwicki³⁹. Po Aleksym, nie wiadomo kiedy, archidiakonię wrocławską posiadał prałat Florian, który pozostawał na tym stanowisku do r. 1300 włącznie⁴⁰.

W którym czasie archidiakoniat kruszwicki objął po Albierzu wymieniany już Aleksy, nie wiadomo⁴¹. Po nim urząd ten pełnił od r. 1288 prałat Piotr, jednocześnie kanonik gnieźnieński⁴². W l. 1295—1298, a może również w pobliskich in, archidiakonem kruszwickim był prałat Stanisław, który przypuszczalnie później otrzymał archidiakonię wrocławską⁴³.

Po prałacie Jakubie urząd archidiakona pomorskiego objął między r. 1286 a 1288 prepozyt benedyktynów w Świętym Wojciechu, jednocześnie pierwszy znany oficjał gdański, Piotr. Z powodu licznych zajęć konsystorskich stanowisko archidiakona sprawował on tylko do r. 1290⁴⁴. Prawdopodobnie bezpośrednio po nim na czele tegoż archidiakonatu stał aż do r. 1299 magister Stefan, równocześnie notariusz kancelarii Przemysława II i Władysława Łokietka, kapelan tego ostatniego, być może również archidiakon słupski, ale nie gnieźnieński, jakim mianuje go ks. Korytkowski⁴⁵. Jego następcą był w l. 1299—1300 Andrzej (Kopydłowicz), archidiakon całego Pomorza polskiego, potem archi-

³⁴ Encykl. kośc. III s. 607. — Kujot: Parafie s. 154. — Kujot. Dz. Prus, I/2 s. 1108—1110.

³⁵ Długosz: Hist. Pol. II s. 494. — Damałowicz: Vitae ep. s. 202—203. — Encykl. kośc. III s. 606. — Kujot: Parafie s. 150. — Kujot. Dz. Prus, I/2 s. 1107—1108. — Diec. chełmiń. s. 62, 245, 254. — Por. przyp. 47 w B I*, 40 w C VIII i 23 powyżej.

³⁶ Długosz: Hist. Pol. II s. 496—497. — Damałowicz: Vitae ep. s. 203. — Pommerell. Ub. nr 452. — Encykl. kośc. IV s. 291. — Kujot: Dz. Prus, I/2 s. 1106—1107. — Diec. chełmiń. s. 636—637. — Por. przyp. 78 w B I*.

³⁷ Kod. Pol. II/1 nr 149. — Słown. geogr. I s. 398. — Witkowski: Komandoria. — Kulński: Monogr. Brz. s. 43. — Por. przyp. 23 w A.

³⁸ Damałowicz: Vitae ep. s. 206. — *Cat. Dioec. Vlad.* 1873 s. 146—147; 1874 s. 117. — Encykl. kośc. V s. 568. — Por. przyp. 35 w A.

³⁹ Preuss. Ub. I/2 nr 528, gdzie przyt. poprz. wyd. dok. — Chodyński: Prał. włocł. s. 9. — Futak: Prał. kruszw. k. 1v. — Por. przyp. 19 w C IX.

⁴⁰ Chodyński: Prał. włocł. s. 193. — Preuss. Ub. (I/2 nr 671) Jakuba, archidiak. kurzel., pod błęd. jako kuj. (włocł.).

⁴¹ Futak: Prał. kruszw. k. 1v. — Por. przyp. 20 w C IX.

⁴² Korytkowski: Prał. gnieźn. III s. 214. — Futak: Prałaci kruszw. s. 92.

⁴³ Pommerell. Ub. nr 523, gdzie wyl. poprz. wyd. dok. — Preuss. Ub. I/2 nr 657, 671 gdzie wym. poprz. wyd. dok. — Futak: Prał. kruszw. s. 109.

⁴⁴ Fijałek: O archidiak. s. 144—146. — Chodyński: Prał. włocł. k. 571v. — Por. przyp. 21 w C IX.

⁴⁵ Korytkowski: Prał. gnieźn. IV s. 8—9. — Fijałek: O archidiak. s. 146—147. — Chodyński: Prał. włocł. s. 675.

diakon gnieźnieński, zmarły między r. 1312 a 1317. Był on jednocześnie kancle-rzem Państwa za Przemysława II i Łokietka ⁴⁶.

§ II. WIZYTACJE

1. METROPOLITALNE ROZPORZĄDZENIA O WIZYTACJACH

Spśród kilku synodów, przeprowadzonych w czasie rządów biskupa Wisława dla polskiej prowincji gnieźnieńskiej (legackich i arcybiskupich), dwa — łączycy ⁴⁷ z r. 1285 i wircburski ⁴⁸ z r. 1287 zajmowały się wizyta-cjami.

1° ZARZĄDZENIA WIZYTACYJNE SYNODU Z R. 1285

Wydane drukiem ⁴⁹ statuty synodu prowincji gnieźnieńskiej, odbyte-go (6 stycznia 1285 r.) pod przewodnictwem arcybiskupa Jakuba Świnki w Łęczycy, zawierają następujące cztery rozporządzenia:

a. Przeprowadzając wizytacje, archidiaconi powinni przeegzamina-wać duszpasterzy ze znajomości mszy św. oraz sprawdzić, czy posiadają statuty ostatniego synodu i wykonują je.

Druk: 1. Const. Gnezn. s. 169 c. 7. — 2. Starod. pomn., I s. 384 § 7. — 3. Kod. Wp., I s. 511.

Item volumus et statuimus, ut archidiaconi, dum officium visitacionis exer-ceant^a, ab omnibus presbyteris sibi subiectis audire Canonem teneantur et eos, si, quod legunt, ^bin officio Misse intelligant, examinare toto ordine, ^bin verbis, gestibus atque signis. Huic etiam constitutioni adicientes statuimus, ut tunc presentes constitutiones apud ipsos presbyteros videant et in eis ipsos exami-ment, si eas execantur^c diligencius inquirentes.

b. Archidiaconi, względnie ich zastępcy, przeprowadzający wizyta-cje powinni egzaminować kapłanów ze znajomości ciężących na nich obowiązków i nieumiejętnych odpowiednio karać.

Druk: 1. Const. Gnezn. s. 170 c. 11. — 2. Starod. pomn., I s. 384 § 12. — 3. Kod. Wp., I s. 511.

Preterea statuimus, ut de hiis omnibus et aliis, que ad officium pertinent sa-cerdotum et aliorum quorumlibet statuum, ^dque cauta sunt^d, per archidiaconos aut ipsorum vicarios, dum visitacionis exercent^e officium, ^fomnes presbyteri inquirentur^f et in hiis delinquentes, secundum qualitatem delicti, ab iisdem archidiaconis puniantur.

^a Starod. pomn.: exercent. — ^{b-b} Starod. pomn.: intelligant, examinare in officio misse toto ordine. verbis. — ^c Starod. pomn.: execantur. — ^{d-d} Const. Gnezn.: inquirentur. — ^e Starod. pomn. i Kod. Wp.: exercent. — ^{f-f} Brak w Const. Gnezn. — ^g Const. Gnezn. i Kod. Wp.: parochias. — ^h Const. Gnezn. i Kod. Wp.: male. — ⁱ Const. Gnezn.: quum.

⁴⁶ Korytkowski: Prał. gnezn. I s. 16—17. — Fijałek: O archidiak. s. 148—149. — Nie zna go Chodyński (Prał. włocł.).

⁴⁷ Gromnicki: Synody s. 193—206. — Abraham: Studia s. 41, 54—57. — Kałwa: Rys hist. s. 135.

⁴⁸ Abraham: Studia s. 26—29. — Kałwa: Rys hist. s. 131.

⁴⁹ Const. Gnezn. s. 165—180. — Starod. pomn. I s. 382—387. — Kod. Wp. I nr 551, o czym nie wie Abraham (Studia s. 55).

c. Archidiaconi wizytujący parafie powinni także dbać o życie duchowe wiernych, przede wszystkim zaś przez nauczanie i pilnowanie wśród nich czystości obyczajów.

Druk: 1. Const. Gnezn. s. 178—179 c. 37. — 2. Kod. Wp., I s. 514.

Quociens archidiaconi parrochias^g visitant, primo plebi sibi subdite impendant spiritualia, predicacionis verba autem explanent; deinde qui ancillas habent, vel alias mulieres impudicas in suis curiis, que publice turpitudines suas faciunt, eos caste vivere moneant: quia malo^h consenciant, qui cumⁱ possunt, non prohibent.

d. Archidiaconi i dziekani powinni sumiennie informować biskupów o wykroczeniach duchowieństwa i wiernych, biskupi zaś pilniej wykonywać swój obowiązek upominania błądzących.

Druk: 1. Const. Gnezn. s. 179 c. 40. — 2. Kod. Wp., I s. 514.

Archidiaconi vel decani suorum subditorum excessus episcopis suis fideliter studeant intimare. Statuimus, ut episcopi ipsi, ad denunciacionem suorum archidiaconorum, correccionis officium studiosius impendant in subiectos.

2° ZARZADZENIA WIZYTACYJNE SYNODU Z R. 1287

Opublikowane⁵⁰ uchwały synodu międzykrajowego, odbytego pod przewodnictwem legata papieskiego, kardynała Jana, biskupa z Tusculum, dla Niemiec, Polski i innych państw ościennych w r. 1287 w Wuerzburgu, zawierają (trzydziesty z rzędu) paragraf zatytułowany: *De visitacione episcoporum facienda*⁵¹. Skoro jednak ogół historyków prawa kościelnego⁵² jest zdania, że statuty wircburskie nie zostały w Polsce wprowadzone w życie, a w następstwie tego nie wywarły wpływu na praktykę wizytacyjną w diecezji kujawskiej i pomorskiej, nie będziemy tu przedrukowywać wspomnianego postanowienia.

2. MIEJSCOWE ŹRÓDŁA WIZYTACYJNE

W czasie pontyfikatu Wisława we Włocławku odbyło się przynajmniej pięć synodów metropolitalnych gnieźnieńskich (w r. 1285 i 1287 w Łęczycy, w r. 1290 i 1298 w Gnieźnie⁵³ i bliżej nieznany w r. 1296⁵⁴). Wobec tego trudno byłoby przyjąć, ażeby Wisław, który brał udział w wymienionych synodach, nie przeprowadził po nich u siebie jakichś synodów diecezjalnych, jako też wizytacji kościołów i parafii, ściśle z tamtymi związanych. Wśród ówczesnych wizytacji należy także przyjąć przeprowadzane przez dziekanów (wiejskich).

Po wizytacjach przeprowadzonych w czasie pontyfikatu Wisława nie zachowała się żadna zapiska.

⁵⁰ Pommerell Ub. nr 419, gdzie pod. poprz. wyd. stat.

⁵¹ Pommerell. Ub. s. 375.

⁵² Por. przyp. 48.

⁵³ Gromnicki: Synody s. 193—224. — Encykl. kośc. XXVII s. 400. — Podr. encykl. kośc. XXXVII/XXXVIII s. 320. — Abraham: Studia s. 41—57. — Kałwa: Rys hist. s. 135.

⁵⁴ Abraham: Studia s. 57. — Kałwa: Rys hist. s. 135 i przyp. 4.

D. WIZYTACJE DIECEZJI KUJAWSKIEJ I POMORSKIEJ W XIV W.

X* DANE DOTYCZĄCE CAŁEGO STULECIA

§ I. ZMIANY W DIECEZJI

PARAFIE, KOŚCIOŁY I KAPLICE

W kujawskiej części opisywanej diecezji powstały w tym stuleciu następujące, niesprecyzowane bliżej pod względem chronologicznym, parafie: Błenna¹, Boniewo², Broniewo³, Bronisław⁴, Chełmca Duża⁵, Dąbie⁶, Dąbrówka Nowa⁷,

¹ a) Og.: w. par. w pow. kol., woj. poz. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1876 s. 30). — Par. należąca zawsze do diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 91—92).

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1489 (Teki arch. VII s. 123, 186).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1577: św. Katarzyna (Monum. Wład. XVII s. 47: Bledna).

² a) Og.: w. par. w pow. włocł., woj. byd. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 29—30). — Par. pozostająca bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 59—60).

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. (rector) w r. 1431 (*Acta capit.* III/1 nr 510).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1598: Zwiastowanie NMP (Monum. Wład. XX s. 102).

³ a) Og.: w. par. w pow. radziej., woj. byd. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 22—23. — *Słown. geogr.* I s. 378: Bromew). — Par. będąca stale w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 200—201).

b) Dokum.: z dawn. miejsc. (Kod. Pol. II/1 nr 215—216 — r. 1315), z wezw. kośc. i na podst. c).

c) P. wzm. par. (rector) w r. 1467 (Kod. Pol. II/2 nr 613).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Wojciech i Maria Magdalena (Monum. Wład. XI s. 44).

⁴ a) Og.: w. par. w pow. radziej., woj. byd. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 23—24. — *Słown. geogr.* I s. 379—380). — Par. znajdująca się zawsze w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 201—202).

b) Dokum.: ze staroz. miejsc., należącej już w r. 1231 do norb. w Strzelnie (Dokum. kuj. s. 121 nr 8), oraz na podst. c).

c) P. wzm. par. (Martinus pleb.) w r. 1335 (Preuss. Ub. III/1 nr 19).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Bartłojem (Monum. Wład. XI s. 43: Bromslavi).

⁵ a) Og.: w. par. w pow. włocł., woj. byd.; dawn. Ch. Maior, Wielka (*Słown. geogr.* I s. 560). — Po r. 1818 par. w diec. ploc. (*Elench. Dioec. Ploc.* 1820, nlb.). — Od r. 1925 par. znowu w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 167—168).

b) Dokum.: Nowacki: Op. w Szpet. s. 118—119.

c) P. wzm. par. w l. 1570—1577 (Monum. Wład. I s. 8, 19).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1599: św. Jakub (Monum. Wład. XXI s. 200).

⁶ a) Og.: w. par. w pow. włocł., woj. byd.; w aktach kośc. zazwyczaj D. Kujawskie (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 33—34. — *Słown. geogr.* I s. 917 — *Muznerowski*: Dąbie). — Par. należąca stale do diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 60—61: Dąbie Kuj).

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1489 (Teki arch. VII s. 104, 184).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1577: Wszyscy Święci (Monum. Wład. XVII s. 72).

⁷ a) Og.: w. par. w pow. i woj. byd., dawn. tylko Dąbrówka (Kozierowski: Szematyzm s. 31—32). — Od r. 1764 w archidiec. gnieźn. (Chodyński: Zam. kosc. — *Descr. Gnesn.* A s. 61. — *Rocz. Archidiec. gniezn.* 1958 s. 118).

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. (pleb. Nicolaus) w r. 1428 (Kod. Wp. V nr 461).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Jakub (Monum. Wład. XI s. 66).

Lubomin⁸, Orle⁹, Ostrowite¹⁰, Ostrowo Mogileńskie¹¹, Piaski¹², Połajewo¹³, Rzadkwin¹⁴, Strzelewo¹⁵, Śmiłowice¹⁶, Świerczyn¹⁷, Wtelno¹⁸ i Zakrzewo¹⁹.

⁸ a) Og.: w. par. w pow. włocł., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 39—40. — *Z a w a d z k i*: Lubomin). — Par. pozostająca bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 63).

b) Dokum.: z dawn. miejsc., należącej do bisk. włocł. już przed r. 1250 (Kod. Pol. II/2 nr 445. — Dokum. kuj. s. 187 nr 13), oraz na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1489 (Teki arch. VII s. 133, 187).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1598: Trójca Święta i św. Barbara (Monum. Wład. XX s. 99).

⁹ a) Og.: w. par. w pow. radziej., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 31—32. — *Słown. geogr.* VII s. 584. — *C h o d y ń s k i*: Orle). W r. 1393 Orle alias Wlanowo (Dokum. kuj. s. 270 nr 91). — Par. będąca stale w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 207—208).

b) Dokum.: ze staroz. wsi, należącej już przed r. 1257 do bisk. włocł. (Kod. Pol. II/ nr 446) i na podst. c).

c) P. wzm. par. (Phalus pleb., Michael vic.) w r. 1427 (Kod. Pol. II/1 nr 377).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1582: św. Dorota (Monum. Wład. XIX s. 45).

¹⁰ a) Og.: w. par. w pow. lipn., woj. bydg. (*Słown. geogr.* VII s. 721); w aktach kośc. często O. Lipnoskie. — Po r. 1818 par. należała do diec. płoc. (*Elench. Dioec. Ploc.* 1820, nlb.). — W r. 1925 powróciła do diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 170—171).

b) Dokum.: *N o w a c k i*. Op. w Szpet. s. 119.

c) P. wzm. par. w r. 1445 (Kod. Pol. II/2 nr 397).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1599: św. Mateusz (Monum. Wład. XXI s. 203).

¹¹ a) Og.: w. par. w pow. mogil., woj. bydg. (*K o z i e r o w s k i*: Szematyzm s. 149—150), w aktach kośc. — obec. O. Mogileńskie, przedtem O. p. Strzelmem, jeszcze dawn. O. k. Gębic. — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (*Descr. Gnesn. A* s. 100—101. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 102).

b) Dokum.: *K o z i e r o w s k i*: Szematyzm s. 149.

c) P. wzm. par. w r. 1445 (Acta capit. I nr 1157).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Dorota (Monum. Wład. XI s. 56).

¹² a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydg. (*K o z i e r o w s k i*: Szematyzm s. 159—160). — Po r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (*Descr. Gnesn. A* s. 101—102. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 102).

b) Dokum.: z dawn. wsi, która już w r. 1250 należała do uposażenia bisk. włocł. (Kod. Pol. II/2 nr 445. — Dokum. kuj. s. 187 nr 13), oraz na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1489 (Teki arch. VII s. 137, 187).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Jan Chrzc. i św. Dorota (Monum. Wład. XI s. 46).

¹³ a) Og.: w. par. w pow. radziej., woj. bydg. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 34—35. — *Słown. geogr.* VIII s. 704—705). — Par. znajdująca się zawsze w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 209—210).

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. w r. 1489 (Teki arch. VII s. 143, 144, 188). Już wtedy P. dzieliło się na Stare i Nowe.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Piotr i Paweł oraz św. Dorota (Monum. Wład. XI s. 44).

¹⁴ a) Og.: w. par. w pow. inowr., woj. bydg. (*Słown. geogr.* X s. 124—125. — *K o z i e r o w s k i*: Szematyzm s. 180). — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (*Descr. Gnesn. A* s. 102—103. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 103).

b) Dokum.: *K o z i e r o w s k i*: Szematyzm s. 180 (w. XIII—XIV).

c) P. wzm. par. w r. 1445 (Acta capit. I nr 1157).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1577: św. Mateusz (Monum. Wład. XVII s. 56).

¹⁵ a) Og.: w. par. w pow. i woj. bydg. (*Słown. geogr.* XI s. 462. — *K o z i e r o w s k i*: Szematyzm s. 206—207). W r. 1764 par. przeszła do archidiec. gnieźn. (*C h o d y ń s k i*: *Z am. kośc.*). W ciągu w. XIX należało S., jako zwykła wieś, do par. Dąbrówka Nowa (*Descr. Gnesn. A* s. 61). W r. 1925 par. wznowiono (*Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 122). — Por. przyp. 7.

b) Dokum.: *K o z i e r o w s k i*: Szematyzm s. 207.

c) P. wzm. par. (pleb.) w r. 1428 (Kod. Wp. V nr 461).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Dorota (Monum. Wład. XI s. 66).

Jest to prawie reszta parafii, erygowanych w tej dzielnicy w drugim okresie ich zakładania (w. XIII—XV). W następnym stuleciu przybędzie ich tu już niewiele.

Inaczej przedstawiała się sprawa na Pomorzu, które po długim zastoju misyjnym na przełomie w. XI i XII, w drugiej połowie XII stulecia trzeba było w dużej mierze na nowo chrystianizować²⁰. Z tego powodu rozwój organizacji parafialnej drugiego okresu przeciągnął się tu w znacznym stopniu na czasy krzyżackie czyli w. XIV i XV²¹. Spośród parafii założonych w ciągu XIV stulecia w archidiaconacie pomorskim poniższe mają nieokreśloną bliżej datę: Barłówno²², Bogatka²³, Chodków²⁴, Dąbrówka (pod Bytowem)²⁵, Drewnica²⁶,

¹⁶ a) Og.: w par. w pow włocł., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1874 s. 42—43. — *Słown. geogr.* X s. 886). — Par. zawsze należąca do diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 65—66).

b) Dokum.: z dawn. wsi, która w r. 1347 otrzymała prawo magd. (Kod. Pol. II/1 nr 279) i na podst. c).

e) P. wzm. par. (Mathias pleb.) w r. 1427 (Kod. Pol. II/1 nr 377). Wyd. odczytali nazwę wsi jako Simkowce zamiast Smilowicze i utożsamili ją z Siemkowicami w pow. paj., woj. łódz. (tamże s. 434, 436).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1582: św. Bartłomiej (Monum. Wład. XIX s. 48).

¹⁷ a) Og.: w par. w pow. radziej., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1875 s. 41. — *Słown. geogr.* XI s. 671). — Par. pozostająca bez przerwy w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 66—67).

b) Dokum.: ze staroz. wsi, wzm. w dok. z r. 1282 (Kod. Pol. II/1 nr 117) oraz na podst. c).

c) P. wzm. par. (Cristinus vic.) w r. 1427 (tamże s. 435).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Maciej; atoli powinno być Mateusz (Monum. Wład. XI s. 40).

¹⁸ a) Og.: w par. w pow. i woj. bydż. (Diec. chełmiń. s. 261—262). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 64—65).

b) Dokum.: K u j o t · Parafie s. 151. — Diec. chełmiń. s. 261 (ok. r. 1470!).

c) P. wzm. par. w r. 1527 (Monum. Wład. XI s. 65).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Michał (tamże).

¹⁹ a) Og.: w par. w pow. Aleks. Kuj., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Vlad.* 1873 s. 150—151; 1874 s. 121—122. — *Słown. geogr.* XIV s. 318). — Par. będąca stale w diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 186—187).

b) Dokum., na podst. c).

c) P. wzm. par. (Iohannes pleb.) w r. 1430 (Acta capit. III/1 nr 508).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: Boże Ciało (Monum. Wład. XI s. 72).

²⁰ Sch w e n g e l : Apparatus s. 17—26.

²¹ K u j o t · Parafie. — K u j o t : Dz. Prus, II s. 284—289. — Diec. chełmiń.

²² a) Og.: w par. w pow. Starog. Gd., woj. gdań. (Diec. chełmiń. s. 457—459). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 109—110)

b) Dokum.: K u j o t · Parafie s. 97, 269. — Diec. chełmiń. s. 457.

c) P. wzm. par. w r. 1400 · Schenkenberg (cyt. za Diec. chełmiń. s. 457).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584: św. Piotr i Paweł (Fontes, I s. 164).

²³ a) Og.: w. na ter. par. Sobieszewo, w pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (*Słown. geogr.* X s. 70; Rychemberk). — W czasie reform. par. przeszła w ręce protest. (Fontes, I s. 7; Rychembork; III s. 519; Rychenbergk). — W r. 1818 B., będąca zwykłą wsią w par. Gdansk (kapł. król.), weszła w skład diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 13). — Od r. 1918 (1925) w. należy do diec. gdań. (*Schem. Dioec. gdań.* 1958 s. 41). — Zob. przyp. 32.

b) Dokum., K u j o t · Parafie s. 254, 255; Reichenberg.

c) P. wzm. par. (bud. kośc.) z w. XIV (Heise: Die Bau. I s. 133).

d) Tyt. kośc. prawdop. św. Jakub (*Słown. geogr.* — napis na dzwonie).

²⁴ a) Og.: w. na ter. par. Borzytuchom, pow. był., woj. kosz.; dawn. Kotkowo (*Słown. geogr.* IV s. 493; Kotkowy). — W r. 1818 przeszedł Ch., będący wtedy fil. w par. Ugoszcz (*Elench. Dioec. Vlad.* 1817, nlb.), do diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Po r. 1918 należała do prał. pil. — Od r. 1945 wchodzi w skład adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 33). — Zob. przyp. 31 i 51 w D XII.

b) Dokum.: K u j o t · Parafie s. 217, 220.

Królówlas²⁷, Lubichowo²⁸, Lubień Wielki²⁹, Michale³⁰, Przebrno³¹, Sobiesz-

c) P. wzm. par. (Pfarrher) w r. 1437 (Cramer: *Gesch. Lauenb. u. Büt. II* s. 298).

d) Pierw. tyt. kośc. — św. Jerzy (Fankidejski: *Utrac. kośc. s. 232*).

²⁵ a) Og.: w. na ter. par. Niezabyszewo, pow. był., woj. kosz. (*Słown. geogr. I* s. 941). — W r. 1818 weszła D., prawdopodobnie jako zwykła wieś w par. Bytow, w skład diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 17*). — Po r. 1918 w. należała do prał. pil. — Od r. 1945 jest w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień. 1949 s. 36*). — Por. przyp. 44 w A 146 w D XII.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 218, 220.

c) P. wzm. par. (Pfarrer) w r. 1446 (Cramer: *Gesch. Lauenb. u. Büt. II* s. 202).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1686: św. Wojciech (Fontes, XV s. 842).

²⁶ a) Og.: w. na ter. par. Zuławki, pow. Nowy Dwór Gd., woj. gdań. (*Słown. geogr. X s. 385; Schoenbaum*). — W drugiej poł. w. XVI par. przeszła w ręce protest. — Od r. 1818 w. na teryt. diec. chełmiń. — Po r. 1918 (1925) miejsc. w diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań. 1958 s. 81*). — Biskup — Tomczak (Mapy s. 78—79, 141) zaliczyli par. D. do diec. pomez. — Zob. przyp. 31—32.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 244: Schönbaum, bez dokładniejszego określenia daty.

c) P. wzm. par. w r. 1562 (*Słown. geogr.*).

d) Tyt. kośc. nieznan.

²⁷ a) Og.: w. par. w pow. tczew., woj. gdań. (*Słown. geogr. IV s. 692—693; Królów las. — Diec. chełmiń. s. 273*). — W r. 1818 wszedł K., jako fil. par. Nowa Cerkiew (*Elench. Dioec. Cuj. 1817, nlb.*), w skład diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 47*). Obec. znowu par. (*Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 72*). — Por. przyp. 14 w C IX.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 147, 196, 261 (lecz na mapie miejsc. opuszczona). — Diec. chełmiń. s. 273 (w. XV).

c) P. wzm. par. w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 116).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Krzyż (Fontes, I s. 74).

²⁸ a) Og.: w. par. w pow. Starog. Gd., woj. gdań. (*Słown. geogr. V s. 400—401. — Diec. chełmiń. s. 564—566*). — W r. 1818 przeszło L., będące fil. par. Zblewo p. Starog. (*Elench. Dioec. Cuj., 1817, nlb.*), do diec. chełmiń. Od r. 1853 znowu jest par. (*Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 110—111*). — Por. przyp. 82 w B I*.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 187, 261 (kon. w. XV!). — Diec. chełmiń. s. 565 (pierw. poł. w. XIV).

c) P. wzm. par. w r. 1398 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 565); nie wie o tym Kujot (Parafie).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Barbara (Fontes, I s. 67).

²⁹ a) Og.: w. par. w pow. świec., woj. bydż. (*Słown. geogr. V s. 403—410. — Diec. chełmiń. s. 470—472*). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Elench. Dioec. Cuj. 1817, nlb.*). — *Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 108*.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 266, 269. — Diec. chełmiń. s. 470.

c) P. wzm. par. w r. 1398 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 470); nie wie o tym Kujot (Parafie).

d) Tyt. kośc. do końca w. XVI nieznan (Fontes I—III).

³⁰ a) Og.: w. na ter. par. Sartowice, pow. świec., woj. bydż. (*Słown. geogr. VI s. 294. — Diec. chełmiń. s. 604—605*). — W r. 1818 weszło M., jako zwykła wieś w par. Świecie, do diec. chełmiń. (Diec. chełmiń. — *Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 127*). — Por. przyp. 42 w A, 42 w B I* i 43 w C VII.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 267, 269.

c) P. wzm. par. w r. 1398 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 604); nie wie o tym Kujot (Parafie).

d) Tyt. kośc. nieznan (Fontes, I—III).

³¹ a) Og.: w. niezid. na ter. par. Stegna Gdańska, pow. Nowy Dwór Gd. w diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań. 1958 s. 78*) lub w par. Tołmicko, pow. elbl., woj. gdań., diec. warm. (*Spis Diec. warm. 1959 s. 61—62*). — Biskup — Tomczak (Mapy s. 78—79, 153) zaliczyli par. P. do diec. pomez. (*Słown. geogr. IX s. 125*). — Por. przyp. 26 i 32.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 244—245, bez dokładniejszego pod. daty.

c) P. wzm. par. (bez wym. nazwy) w r. 1583 (Fontes, I s. 9).

d) Tyt. kośc. nieznan.

wo³², Szpegawsk³³, Swarzewo³⁴ i Wiślina³⁵. Sąsiadująca (przez rzekę) z Drenicą i Przebrnem parafia Tujsk^{35a} należała raczej do diecezji pomezjańskiej.

Oprócz parafialnych powstały w tym okresie na terenie lutejszej diecezji inne kościoły — filialne i szpitalne oraz kaplice. Do bliżej nieoznaczonych chronologicznie należą — na Kujawach: kaplice zamkowe w Brześciu³⁶, Kowalu³⁷ i Przedczu³⁸. Dotychczasowy kościół parafialny św. Katarzyny w Przedczu, stojący opodal zamku, przeznaczono na kaplicę, zwaną później „za miastem” lub „za jeziorem”, a funkcje duszpasterskie przeniesiono do wybudowanego w mieście kościoła św. Mikołaja³⁹. W Strzelnie, za miastem, pobudowano kaplicę pod wezw. św. Krzyża⁴⁰.

Dużą ilość różnego rodzaju kościołów i kaplic pobudowano w XIV w. w Gdańsku, największym mieście diecezji. Spośród dziewięciu kościołów, względnie kaplic szpitalnych, razem ze szpitalami lub przytułkami, wybudowanych w tym mieście po r. 1309, zwłaszcza w drugiej połowie XIV stulecia,

³² a) Og.: w. par. w pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. — W drugiej poł. w. XVI par. dostała się w ręce protest. — Po r. 1818 w znalazła się na ter. diec. chełmiń. — Od r. 1918 (1925) należy do diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 40—41). — Biskup — Tomczak (Mapy s. 78—79, 155) zaliczyli par. S. do diec. pomez. — Por. przyp. 26 i 31.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 244; Bohnsack, bez określił. czasu powstania par. — Słown. geogr. (I s. 122) używa nazwy Basak.

c) P. wzm. par. (bez wym. nazwy) w r. 1583 (*Fontes*, I s. 9).

d) Tyt. kośc. nieznany.

³³ a) Og.: w. na ter. par. Kokoszkowy, pow. Starog. Gd., woj. gdań. (*Słown. geogr.* XII s. 28. — *Diec. chełmiń.* s. 563). — W r. 1818, prawdop. jako zwykła w. w par. K., przeszedł Sz. do diec. chełmiń. (*Diec. chełmiń.* — *Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 120—121). — Zob. przyp. 37 w D XII.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 118 (po 1282), 258—259 (w. XVI). — *Diec. chełmiń.* s. 563 (kon. w. XIII).

c) P. wzm. par. (kośc.) w r. 1424 (cyt. za *Słown. geogr.*, Kujotem (Parafie s. 118) i *Diec. chełmiń.*).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: Narodzenie NMP (*Fontes*, I s. 69).

³⁴ a) Og.: w. par. w pow. puc., woj. gdań. (*Słown. geogr.* XI s. 628—630. — *Diec. chełmiń.* s. 521—522). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 115).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 223, 226. — *Diec. chełmiń.* s. 521.

c) P. wzm. par. w r. 1534 (*Arch. Kom. Hist.* X s. 116).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: Narodzenie NMP (*Fontes*, I s. 11).

³⁵ a) Og.: w. z kapł. na ter. par. i pow. Pruszcz Gd., woj. gdań., (*Słown. geogr.* XIII s. 577). — Par. prawdop. wygasała w okresie reform. Ost. raz wspomn. w r. 1534 (*Arch. Kom. Hist.* X s. 123: Hochczelth). — Po r. 1818 w. na teryt. diec. chełmiń. — Od r. 1918 (1925) w diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 99). — Por. przyp. 11 w C V.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 252: Weselino (Hohzeit), 255.

c) P. wzm. par. (Pfarrer) w r. 1425 (cyt. za K u j o t e m : Parafie s. 252 przyp. 4).

d) Tyt. kośc. nieznany.

^{35a} Obecnie w. z kapł. na ter. par. Cyganek, pow. Nowy Dwór Gd., woj. gdań., diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 70—71). Do diec. pomez. zaliczają T. Biskup — Tomczak (Mapy s. 78—79, 158). Niem. nazwa miejsc. Tiegenhagen.

³⁶ P. wzm. kapł. w r. 1436 (ADWł: AUA, kop. 6 k. 32v, 48v). — Por. przyp. 23 w A i 32 w C VII.

³⁷ P. wzm. kapł. w r. 1466 (ADWł: AUA, kop. 1 k. 103, 173v). — Por. przyp. 28 w A.

³⁸ P. wzm. kapł. w r. 1466 (ADWł: AUA, kop. 1 k. 103, 173v). — Por. przyp. 32 w A.

³⁹ P. wzm. kapł. (kośc.) św. Katarzyny w r. 1577 (*Monum. Wład.* XVII s. 46). — P. wzm. kośc. św. Mikołaja w r. 1577 (tamże s. 45).

⁴⁰ P. wzm. kapł. w r. 1527 (*Monum. Wład.* XI s. 58).

następujących osiem⁴¹ posiada nie określoną bliżej datę swej erekcji: trzy na Starym Mieście — św. Jerzego⁴², św. Elżbiety⁴³ i Bożego Ciała⁴⁴, wystawiony u stóp grodziska; dwa w założonym po r. 1342 przez Krzyżaków Głównym Mieście (Rechtstadt) — Ducha Świętego⁴⁵, przeniesiony później w okolicę Bramy Zamkowej i św. Gertrudy⁴⁶, będący jednocześnie filialnym w parafii Najśw. Marii Panny; wreszcie trzy w zbudowanym również przez Krzyżaków Nowym Mieście (Jungstadt) — św. Michała (św. Aniołów)⁴⁷, św. Jerzego⁴⁸, drugi w mieście pod tym samym wezwaniem, oraz św. Rocha⁴⁹.

Na prowincji pomorskiej ufundowano i erygowano w XIV stuleciu prepozytury (kościół) szpitalne ze szpitalami albo przytułkami⁵⁰: w Gniewie⁵¹ — przed bramą miejską, w Nowem⁵² — przed bramą Gdańską, w Pucku⁵³ — na przedmieściu, Skarszewach⁵⁴ — przed bramą Chojnicką, Świeciu⁵⁵ — przed miastem i w Tczewie⁵⁶ — poza miastem. Wszystkie one były pod wezw. św. Jerzego. Kaplice zamkowe (krzyżackie) otwarto: w Gniewie⁵⁷, Mirachowie⁵⁸, Pucku⁵⁹, Świeciu — św. Katarzyny⁶⁰ i Tczewie⁶¹ — na bramie.

Spośród założonych w w. XIV klasztorów nieznana jest data erekcji klasztoru i kościoła franciszkanów względnie klarysek w Łęborku⁶².

§ II. WIZYTACJE ORAZ ICH ŹRÓDŁA

Źródła, pozwalające odnaleźć i przedstawić przebieg oraz spuściznę wizytacji parafii diecezji kujawskiej i pomorskiej, w ciągu w. XIV jeszcze bardziej się wzbogaciły. Praktyki wizytacyjnej dowodzimy teraz już nie tylko z faktu istnienia parafii i wizytatorów, jak to było w stuleciu XII, lub też z postanowień synodów prowincjalnych, jak w w. XIII, ale także ze statutów własnych, diecezjalnych synodów. Przede wszystkim zaś posiadamy obszerną, wrocławską instrukcję wizytacyjną z pierwszej połowy omawianego stulecia. Pomimo ostatnio wymienionych zdobyczy, nie rezygnujemy w dalszych badaniach z wyliczonych dowodów poprzednich.

41 Kujot (Parafie) nie mówi o nich.

42 Schwengel: Apparatus s. 119. — Stankiewicz: Gdańsk s. 47.

43 Tamże. 44 Tamże. 45 Tamże.

46 Tamże. — Zob. przyp. 53 w D XII.

47 Por. przyp. 42 oraz 31 w C VIII.

48 Stankiewicz. Gdańsk s. 47.

49 Tamże.

50 Kujot (Parafie) nie wspomina o nich.

51 Fontes, II s. 425. — Diec. chełmiń. s. 270.

52 Diec. chełmiń. s. 473.

53 Tamże s. 516.

54 P. wzm. kośc. w r. 1526 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 571).

55 Tamże s. 604.

56 Fontes, I s. 54, 59; II s. 396. — Diec. chełmiń. s. 637

57 Diec. chełmiń. s. 270.

58 Mirachowo, od którego nazwę wziął jeden z dek. opisywanej diec., nigdy nie było ośrodkiem par., lecz zazwyczaj należało, jako w. z kapł. lub fil., do par. Sianowo (Diec. chełmiń. s. 376. — *Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 83—89). Por. przyp. 17 w C IX.

59 Diec. chełmiń. s. 516.

60 Tamże s. 604.

61 Fontes, I s. 54, 59. — Diec. chełmiń. s. 637.

62 Schwengel (Apparatus s. 454) mówi o klasz., zenskim w L.

Jednakże z wizytacji przeprowadzonych w ciągu w. XIV nie zachowały się żadne akta.

XI. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISKUPA GERWARDA (1300—1323)

Gerward, h. Leszczyc, biskupem kujawskim i pomorskim został w r. 1300; umarł w r. 1323¹.

Bogate przekazy źródłowe, odnoszące się do życia i działalności biskupa Gerwarda, mieszczą w sobie także materiały służące do badań nad wizytacjami kościołów i parafii.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGOLNE

W r. 1311 zawarł Gerward z księżętami kujawskimi — Przemysłem i Kazimierzem, synami Ziemomysła, ugodę dotyczącą dóbr kościelnych w tej części diecezji². W ślad za tym starszy brat wspomnianych — Leszek, książę inowrocławski, pozwolił biskupowi w r. 1318 na wybudowanie (zapewne przeciw Krzyżakom i joannitom) zamku obronnego w Sławsku³. Wspomagany przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Janisława, Władysława Łokietka, a nawet papieża Jana XXII, walczył Gerward, zwłaszcza w drugiej połowie swojego pontyfikatu, z Krzyżakami o jurysdykcję kościelną i prawa majątkowe swej diecezji na Pomorzu⁴. On też, jako pierwszy z biskupów wrocławskich, doznał z ich strony prześladowania⁵. Wazne spory kościelno-majątkowe prowadził biskup w l. 1319—1322 na Pomorzu i Kujawach z joannitami⁶ i w l. 1320—1322 w ziemi dobrzyńskiej z begardami⁷, nazywanymi także eremitami i biczownikami. Owym begardom pozwolił osiedlić się ok. r. 1293 na terenie parafii Złotoria, leżącej w dobrach biskupstwa wrocławskiego (przy ujściu Drwęcy do Wisły) ale w diecezji płockiej, jego poprzednik, biskup Wisław⁸: Od ich klasztoru (zbudowanego pod wezw. św. Krzyża) miejscowość tę przezwano potem Klasztorok, a jeszcze później Kaszczorek (k. Torunia)⁹. Podejrzanych przez Kościół o herezję usunął biskup w l. 1319—1322 ze Złotorii. W następstwie tej akcji udało się Gerwardowi w l. 1319—1322 odzyskać posiadłości diecezjalne w ziemi dobrzyńskiej, utracone na rzecz Krzyżaków i begardów przez Albierza i Wi-

¹ Długosz: Hist. Pol. III s. 5, 111—112. — Długosz: Vitae ep. s. 528—529. — Damalewicz: Vitae ep. s. 210—227. — Fijałek: Chronolog. s. 18. — Kujot: Dz. Prus, II s. 33—54. — Tymieniecki: Gerward. — Karwasińska: Sąsiedztwo. — Szostkiewicz: Katalog s. 64. — Słown. biogr. VII s. 408—409.

² Kod. Pol. II/2 nr 472. — Karwasińska: Sąsiedztwo s. 117—119.

³ Kod. Pol. II/1 nr 224. — Monum. Wład. XXV s. 26 nr 218. — Por. przyp. 30 w B I*.

⁴ Cod. Pruss. II nr 80. — Monum. Pol. Vat. III nr 140. — Kujot. Dz. Prus, II s. 33. — Karwasińska: Sąsiedztwo s. 142—143.

⁵ Długosz: Hist. Pol. III s. 85, 111. — Karwasińska: Sąsiedztwo.

⁶ Kod. Pol. II/2 nr 235, 237, 239. — Monum. Wład. XIV nr 69, 347; XXV nr 41, 45, 50, 309, 313, 322. — Damalewicz: Vitae ep. s. 223.

⁷ Vet. monum. Pol. I nr 230, 253. — Monum. Wład. XIV nr 200, 204—205, 217; XXV nr 341—345, 347—348. — Damalewicz: Vitae ep. s. 222. — Kujot. Parafie, II s. 98—99. — Nowacki: Op. w Szpet. s. 168.

⁸ Tamże.

⁹ Por. przyp. 7 — Z tego powodu, że wspomn. miejsc. dopiero w r. 1633 przeszły z diec. płoc. do włocł. (Subera. Teryt. d'ec. s. 687. — Librowski: Wstęp s. 32), nie mówimy tu ani o par. Złotoria, ani o zak. begardów.

sława¹⁰. Patriotyczna działalność biskupa Gerwarda, w Kraju i Awinionie, w sprawach zatargu polsko-krzyżackiego o Pomorze, z jednoczenia Państwa i koronacji Władysława Łokietka jest dobrze znana¹¹. Jeszcze za jego pontyfikatu trybunał papieski (Jana XXII), urzędujący w l. 1320—1321 kolejno w Brześciu i Inowrocławiu, polecił (bezsukutecznie) Krzyżakom, ażeby Polsce zwrócili Pomorze i wypłacili należne odszkodowanie¹².

W r. 1303 Waclaw II, król czeski i polski, potwierdził opactwu cysterskiemu w Oliwie znany już przywilej księcia Mszczuja II z r. 1283¹³, a klasztorowi pelplińskiemu wszystkie nadania poprzednich panujących¹⁴; ponadto ostatniemu powtórzył i zatwierdził wspomniany wyżej dokument tegoż księcia z r. 1274¹⁵. W r. 1305 jego syn i następca, król Waclaw III, potwierdził powyższe przywileje ojca, zarówno Oliwie¹⁶, jak i Pelplinowi¹⁷.

2. ZMIANY TERYTORIALNE

1° ZEWNĘTRZNE

a. Archidiakoniat pomorski dostaje się pod panowanie Krzyżaków

Po agresji książąt brandenburskich w r. 1308 na Pomorze Wschodnie, większość obszaru tej dzielnicy, z Gdańskiem, zajęli w roku następnym Krzyżacy, którzy później nabyli ją nieprawnie od wspomnianych. Brandenburgia utrzymała się tylko przy księstwie sławskim, z którego jednak odstąpiła Krzyżakom: w r. 1310 kasztelanę białogardzką (łęborską), w r. 1329 krainę bytowską i w r. 1345 opole tuchomskie. Resztę księstwa sławskiego odsprzedał margrabia Waldemar w l. 1316—1317 księciu zachodnio-pomorskiemu (szczecińskiemu) Wacławowi IV. Posiadając już Prusy i Pomorze, wielki mistrz krzyżacki Zygfryd von Feuchtwangen przeniósł w r. 1309 swoją siedzibę z Wenecji do Malborka¹⁸.

b. Utrata dekanatu bytowskiego na rzecz diecezji kamieńskiej

Ziemie sławską, tworzącą od czasu upadku diecezji kołobrzesckiej (ok. r. 1013) do r. 1140 i ponownie — od ok. r. 1227 aż dotąd potencjalny, a potem rzeczywisty, archidiakoniat słupski archidiecezji gnieźnieńskiej, oraz także dekanat bytowski diecezji kujawskiej i pomorskiej¹⁹, wcielili Brandenburczycy w l. 1308—1317 (czy raczej przywrócili) do ulegającej stałej germanizacji die-

¹⁰ Vet. monum. Pol. I nr 232. — Monum. Wlad. XIV s. 24 nr 184; XXV s. 43 nr 366. — Karwasieńska: Sąsiedztwo. — Por. przyp. 5 w C IX i 6 w C X.

¹¹ Monum. Pol. II s. 859, 944; III s. 177, 186; IV s. 27. — Długosz: Hist. Pol. III s. 80—81, — Długosz: Vitae ep. s. 528. — Fijałek: Chronolog. s. 18. — Kujot: Dz. Prus, II s. 35. 41—42. — Balzer: Królestwo. — Karwasieńska: Sąsiedztwo. — Zajączkowski: Polska s. 11—14. — Długopolski: Łokietek s. 173—214. — Hist. Pol. I/1 s. 436. — Por. przyp. 1.

¹² Lites, I s. 1—54, 415—428. — Kujot: Dz. Prus, II s. 47—51. — Tymieniecki: Proces. — Małuszyński: Zabór Pom. — Długopolski: Łokietek s. 201—214. — Hist. Pol. I/1 s. 439—440. — Maleczyński: Polska. — Nowak: Walki. — Vetulani: Walka s. 40—54.

¹³ Pommerell. Ub. nr 610—611.

¹⁴ Tamże nr 612. ¹⁵ Tamże nr 613. ¹⁶ Tamże nr 635. ¹⁷ Tamże nr 636.

¹⁸ Lites, I. — Schwengel: Apparatus s. 38—40. — Kujot: Dz. Prus, I/2 s. 1229—1273; II s. 3—5, 231—232. — Bieszk: Walka s. 9—13. — Małuszyński: Zabór Pom. — Maleczyński: Polska. — Długopolski: Łokietek s. 117—128. — Nowak: Walki. — Baszkiewicz: Powstanie s. 163—203. — Kosciusz. Lęb. i Byt. s. 18—19. — Vetulani: Walka s. 40—54. — Hist. Pol. I/1 s. 429—430, 438.

¹⁹ Por. przyp. 4—5 w A, 4—5 w B i 5 w C VII. — Kujot: Dz. Prus, I/1 s. 401—405.

cezji kamieńskiej²⁰. W następstwie tego rzeka Łeba, w myśl bulli papieża Innocentego II z r. 1140, po raz wtóry stawała się teraz granicą pomiędzy diecezją włocławską a (nową) pomorską²¹. Sprawę rewindykacji dekanatu bytowskiego podejmie, po zajętych sprawami polityczno-narodowymi Gerwardzie, dopiero jego następca, biskup Maciej z Gołańczy²².

c. Ustalenie granicy z diecezją płocką

W ziemi dobrzyńskiej toczył się zadawniony spór pomiędzy biskupem włocławskim Gerwardem a płockim Florianem o trzy parafie: Szpetal, Bobrowniki i (częściowo) Przepust. Parafia Szpetal²³, leżąca nad Wisłą, po przeciwnej stronie Włocławka, z której w ciągu w. XIV wyłoniły się nowe trzy: Zaduszniki, Ostrowite i Chelmica²⁴, należała do tutejszej diecezji przynajmniej od połowy XII stulecia. Spór przeto wywiązał się nie o sam Szpetal, ale i parafie z niego powstałe. Wies Przepust²⁵ leży na zachodnim brzegu Wisły, na Kujawach, zatem w sporze mogło chodzić jedynie o wieś, znajdujące się po wschodniej stronie rzeki, w ziemi dobrzyńskiej. Ostatnie więc nieporozumienie musiała spowodować raczej grodowa parafia Bobrowniki²⁶, położona po wschodniej stronie Wisły, na drodze z Włocławka do dóbr tejże diecezji, rozciągających się nad Drwęcą (późniejszy klucz ciechociński), na którą biskupi włocławscy dopiero w ostatnich latach zaczęli rozciągać swoją jurysdykcję. Spór rozstrzygnęli w r. 1321, na korzyść diecezji kujawskiej i pomorskiej, rozjemcy: arcybiskup gnieźnieński Janisław i biskup poznański Domarat²⁷.

2° WEWNĘTRZNE

a. Pierwsza wiadomość o dekanatach i dziekanach

O dekanatach i dziekanach, istniejących w Polsce od początku w. XIII, w tutejszej diecezji dowiadujemy się dopiero za rządów biskupa Gerwarda. Mianowicie współwystawcą dokumentu wydanego w r. 1309 dla klasztoru oliwskiego, jest Jan, dziekan i pleban w Subkowach²⁸. Wydaje się jednak, że był on dziekanem tczewskim a tylko proboszczem subkowskim.

²⁰ Korytkowski: Prał. gnieźn. I s. 55—56. — Korytkowski: Arcyb. gnieźn. I s. 30—32. — Kujot: Dz. Prus. I/2 s. 1228—1229; II s. 3—5, 231—232. — Hist. Pol. I/1 s. 438. — Spór o przynależność archidiak. stęp. trwał do r. 1371 (Freyt a g. Das Archidiak. s. 216).

²¹ Silnicki: Archidiak. s. 96. — Por. przyp. 19.

²² Zob. tekst w D XII, § I, 2, 1°, b.

²³ Por. przyp. 31 w B I* i w B III.

²⁴ Por. przyp. 5 i 10 w D X* oraz 26 w D XII.

²⁵ Por. przyp. 33 w A.

²⁶ a) Og. w. par. w pow. lipn., woj. bydż. W r. 1347 wym. jako gród; w r. 1403 B. otrzymały miej. prawo chelmin., a nast. były siedzibą star. grod. (Kod. Pol. II/3 s. LXX — ind. — Słown. geogr. I s. 264. — Lauda dobrz. — Dokum. kuj. s. 315 nr 30. — Billiński: Szlachta. — Kwiatkowska: Osadnictwo). — Pod wzgl. adm. kośc. były B. w l. 1615—1620 i 1634—1818 stolicą dek. (Synod. Wład. s. 213. — Subera: Teryt. diec. — Lirowski: Wstęp s. 38). — W l. 1818—1925 par. znowu należała do diec. płoc. (*Elench. Dioec. Ploc.* 1820, nlb. — *Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 165—166).

b) Par. powstała prawdop. w XII w., w czasie gdy należała do diec. płoc. Można o tym wnioskować ze staroż. miejsc.

c) P. wzm. par. w r. 1321 (dokum. w przyp. 27).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Marcin (Monum. Wład. XI s. 70).

²⁷ Kod. Pol. II/1 nr 240. — Monum. Wład. XIV s. 7 nr 17; XXV s. 10 nr 48. — Damalewicz: Vitae ep. s. 224. — Nowacki: Op. w Szpet. s. 117.

²⁸ Pommerell. Ub. nr 674.

b. Parafie i kościoły

W czasie rządów biskupa Gerwarda, wypełnionych walkami i niepokojami, mniej, niż kiedy indziej, powstało na terenie opisywanej diecezji parafii i kościołów. Na Kujawach założono, po r. 1307, parafię Wudzyn²⁹ i pobudowano kościółek św. Floriana pod Izbicą³⁰, nazywany później „na Pustyni”. W archidiakonacie pomorskim zostały erygowane w tymże okresie parafie: Kościelna Jania³¹ i Lignowy³² — obie po r. 1300, Stara Kiszewa³³ — po r. 1313 oraz Walichnowy Wielkie³⁴. Pomędzy r. 1308 a 1338 parafia Najśw. Marii P. w Świeciu została połączona z par. św. Stanisława w tymże mieście^{34a}.

3. ZMIANY PERSONALNE

Archidiakonem w ł o c ł a w s k i m był w l. 1301—1308 prałat Stanisław, który poprzednio prawdopodobnie sprawował tenże urząd w Kruszwicy, a potem, do r. 1324, piastował godność prepozyta w tutejszej katedrze³⁵. Od r. 1308 na czele tegoż archidiakonatu stał prałat Michał³⁶. Po nim archidiakonię wło-

²⁹ a) Og.: w. par. w pow. i woj. bydż.; dawn. Wozin i Wodzin (Słown. geogr. XIV s. 68. — *Diec. chełmiń.* s. 263—264). — W r. 1818 przeszedł W., jako fil. par. Włóki (*Elench. Dioec. Cuj. 1817*, nlb.: eccl. Włodzynensis), do diec. chełmiń., w której od r. 1853 jest ponownie par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 65). — Por. przyp. 37 w C VIII.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 153, 364 (po r. 1292!). — *Diec. chełmiń.* s. 263.

c) P. wzm. par. w r. 1527 (Monum. Wład. XI s. 68).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Małgorzata (Fontes, I s. 86).

³⁰ Monum. Wład. XXI s. 47. — *Cat. Dioec. Vlad.* 1876 s. 34. — Dobrowolski: Dzieje s. 124—128. — Kozierowski: Szematyzm s. 90. — Por. przyp. 17 w B I*.

³¹ a) Og.: w. par. w pow. Starog. Gd., woj. gdań.; dawn. Jania, nast. Jania Cerkiewna (Słown. geogr. III s. 398—400; Jania kościelna. — *Diec. chełmiń.* s. 465—467). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 110).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 95—96, 269. — *Diec. chełmiń.* s. 466.

c) P. wzm. par. (nazwa wsi: Jene Templi) w r. 1400 (cyt. za Słown. geogr. s. 399).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Mikołaj (Fontes, I s. 73).

³² a) Og.: w. par. w pow. tczew., woj. gdań.; poprz. Libnowy i Lubnowy (Słown. geogr. V s. 224—226. — *Diec. chełmiń.* s. 273—276). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 73).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 141, 261. — *Diec. chełmiń.* s. 274.

c) P. wzm. par. w r. 1325, o czym nie w edzą Słown. geogr., Kujot (Parafie) i *Diec. chełmiń.* — Por. przyp. 23 c) w A.

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1363: św. Marcin i Małgorzata (Fontes, III s. 489).

³³ a) Og.: w. par. w pow. kościer., woj. gdań.; dawn. Maior, Wielka K. (Słown. geogr. IV s. 112—113; Kiszewa Stara. — *Diec. chełmiń.* s. 557—559; Kiszewa Stara). — W ciągu w. XIII—XIV K. była ośrodkiem oddzielnej krainy, na miejsce Garczyna (Słownik: Podz. Pom. s. 206—208). — Pod wzgl. adm. kośc. stolica dek. ok. r. 1398 i 1400 (*Diec. chełmiń.* s. 559, 568). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 120; Kiszewa Stara).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 260. — *Diec. chełmiń.* s. 557.

c) P. wzm. par. (dek.) w l. 1398, 1400 (cyt. za *Diec. chełmiń.* s. 559, 568).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Marcin (Fontes, I s. 48).

³⁴ a) Og.: w. par. w pow. tczew., woj. gdań.; nazwa wsi podlegała częstym zmianom (Słown. geogr. XII s. 910—911; Walichnowy. — *Diec. chełmiń.* s. 986—987; Walichnowy). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 74).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 142, 261. — *Diec. chełmiń.* s. 286.

c) P. wzm. par. w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 116; Falknoff).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1597: Wszyscy Święci, Najśw. Maria P., św. Jan Ap. i św. Katarzyna (Fontes, II s. 330—331).

^{34a} Preuss. Ub. III/1 nr 184, gdzie pod. poprz. wyd. dok. — Por. przyp. 42 w A i 42 w B I*.

³⁵ Chodyński: Prał. włocl. s. 673. — Por. przyp. 43 w C X.

³⁶ Kod. Pol. II/1 nr 200, 202. — Chodyński: Prał. włocl. k. 547v.

clawską posiadał kanonik Bartłomiej, wspominany na tym stanowisku przez źródła w l. 1321—1330, oprócz tego kanonik gnieźnieński, krakowski i kruszwicki³⁷.

Urząd archidiakona kruszwickiego po prałacie Stanisławie sprawował Teodoryk, wspominany w dokumentach w l. 1313—1314³⁸. Po nim stanowisko to objął prałat Bodzanta, późniejszy biskup krakowski († 1366), wymieniany jako archidiakon kruszwicki³⁹.

Archidiakonem pomorskim był w l. 1301—1326 Jan zwany Skoczkiem, w l. 1317—1320 jeszcze nie prałat ale kanonik włocławski i kolegiaty św. Wita w Kruszwicy, a ok. r. 1313 również archidiakon słupski w archidiecezji gnieźnieńskiej⁴⁰.

§ II. WIZYTACJE

1. METROPOLITALNE ROZPORZĄDZENIA O WIZYTACJACH

Spośród trzech synodów prowincjalnych⁴¹, odbytych w czasie rządów biskupa Gerwarda (legacki kardynała Mikołaja Boccasini, odprawiony w r. 1302 w Preszburgu⁴² — wspólnie dla Węgier i Polski, w r. 1309 — zwołany do Gniezna, którego uchwały promulgowano w Radziejowie⁴³, oraz ostatni z legackich dla naszego kraju — kardynała Gentilisa *de Monteflorum*, przeprowadzony w tymże roku dla Węgier i Polski również w Preszburgu)⁴⁴, żaden wyraźnie nie mówi o synodach diecezjalnych, ani o związanych z nimi wizytacjach kościołów i parafii. Być może, iż do wizytacji nawiązywał częściowo nie zachowany w całości statut synodu preszburkiego z r. 1302 pt. *De residencia episcoporum facienda in ecclesiis suis*⁴⁵.

Pomijanie spraw synodów diecezjalnych oraz wizytacji przez wymienione synody międzykrajowe i prowincjalne nie oznacza wcale, że te się po diecezjach nie odbywały. Wręcz przeciwnie, dowodzi, że synody diecezjalne i czynności wizytacyjne przeprowadzano wszędzie zadowalają-

³⁷ Kod. Pol. II/1 nr 240, 247, 252. — Vet. monum. Pol. I s. 266. — Monum. Pol. Vat. I s. 107, 250, 254, 270, 274. — Preuss. Ub. II nr 694, gdzie przyt. popr. wyd. dok. — Korytkowski: Prał. gnieźn. I s. 34. — Chodyński: Prał. włocł. k. 21v, 22. — Fiutak: Prał. kruszw. s. 4. — Nie zna go Łętowski (Katalog).

³⁸ Fiutak: Prał. kruszw. k. 114v. — Por. przyp. 43 w C X.

³⁹ Preuss. Ub. II nr 275, gdzie wyl. popr. wyd. dok. — Łętowski: Katalog, I s. 262—278. — Fiutak: Prał. kruszw. s. 7.

⁴⁰ Vet. monum. Pol. I s. 265, 266, 272. — Monum. Pol. Vat. I s. 253, 256, 267, 273, 280. — Lites, I s. 368. — Preuss. Ub. II nr 574. — Fijałek: O archidiak. s. 149—150. — Chodyński (Prał. włocł. s. 250) ident. z nim kantora włocł. Jana.

⁴¹ Gromnicki: Synody s. 229—231, 233, 235—241. — Encykl. kośc. XXVII s. 400. — Podr. encykl. kośc. XXXVII/XXXVIII s. 320. — Kałwa: Rys hist. s. 131—132, 135.

⁴² Abraham: Studia s. 29—41. — Nie znają go Encykl. kośc. i Podr. encykl. kośc.

⁴³ Druk. w: Starod. pomn. I s. 388—389. — Kod. Wp. II nr 922. — Por. Abraham: Studia s. 42—43. — Kałwa: Rys hist. s. 135.

⁴⁴ Druk. w: Starod. pomn. I s. 389—397. — Kod. Wp. II nr 928. — Arch. Kom. Prawn. V s. 1—36 (Abraham). — Por. Abraham: Studia s. 29, 37. — Jeszcze w r. 1345 zatwierdził ponownie stat. Gentilisa dla Polski pap. Klemens VI, opuściwszy z nich kilka przestarzałych (Starod. pomn. I s. 390. — Kod. Wp. II nr 245).

⁴⁵ Abraham: Studia s. 37.

co, a najwięcej kłopotu sprawiały w tym okresie biskupom zagadnienia jurysdykcji kościelnej i wolności osobistej duchowieństwa, sprawy majątków i celibatu, którym właśnie omawiane synody poświęciły najwięcej miejsca. Kiedy później wyłoni się większa potrzeba zajęcia się wizytacjami, powrócą do nich następne synody metropolitalne.

2. MIEJSCOWE ŹRÓDŁA WIZYTACYJNE

Liczba synodów prowincji gnieźnieńskiej za rządów Gerwarda bardzo zmalała. Nie wiadomo, czy podobnie miała się rzecz z synodami miejscowymi. W każdym razie te powinny się odbyć (z okazji metropolitalnych) przynajmniej w l. 1302 i 1309. Przed synodem diecezjalnym przeprowadzano zwykle po archidiaconatach wizytacje kościołów.

Z wizytacji przeprowadzonych w okresie rządów biskupa Gerwarda nie zachowała się żadna zapiska.

XII. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISK. MACIEJA Z GOŁAŃCZY (1323—1365)

Maciej z Gołańczy (Pałuka), h. Topór, biskupem kujawskim i pomorskim został w r. 1323, zrezygnował z biskupstwa w r. 1364 (faktycznie 1365); umarł w r. 1368¹.

Obfite materiały historyczne, dotyczące jego życia i działalności, zawierają w sobie również źródła wizytacyjne.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

Krzyżacy nie tylko (w myśl postanowień trybunału papieskiego z l. 1320—1321) nie zwrócili Polsce Pomorza, ale ponadto w l. 1326—1332 zajęli dalsze jej prowincje: ziemię dobrzyńską i Kujawy, siejąc zniszczenie w ludziach, świątyniach i majątkach². Biskup Maciej zagroził Krzyżakom w r. 1329, za dokonane zbrodnie, e. skomuniką³, jednakże, po opanowaniu przez nich całego tery-

¹ Długosz: Hist. Pol. III s. 111—112, 301. — Długosz: Vitae ep. s. 529—530. — Damalewicz: Vitae ep. s. 228—244. — Encykl. kośc. VI s. 268—271. — Fijałek: Chronolog. s. 19. — Semkowicz: Ród s. 215. — Karwasieńska: Sąsiedztwo. — Szostkiewicz: Katalog s. 139—140.

² Długosz: Hist. Pol. III s. 121—158. — Kujot: Dz. Prus, II s. 101—175. — Karwasieńska: Sąsiedztwo s. 162—186. — Nowak: Walki. — Maleczyński: Polska. — Długopolski: Łokietek s. 309—325. — Vetulani: Walka s. 40—54. — Hist. Pol. I/1 s. 445—448. — Wojska niem. spaliły: w r. 1329 Włocławek z kat. romańską i prawdop. kośc. św. Jerzego (Kod. Pol. II/1 nr 249. — Kod. Wp. II nr 1192. — Monum. Pol. II s. 942. — Długosz: Hist. Pol. III s. 123. — Słown. geogr. XIII s. 705—706. — Karwasieńska: Sąsiedztwo s. 166. — Morawski: Monogr. Włocł. s. 387—388), w r. 1330 Wyszogród z kośc. par. (Długosz: Hist. Pol. III s. 127. — Karwasieńska: Sąsiedztwo s. 166, 168), w r. 1331 gród bisk. Raciążek (Kod. Pol. II/1 nr 249. — Monum. Pol. II s. 943—944. — Długosz: Hist. Pol. III s. 128. — Karwasieńska: Sąsiedztwo s. 166), w tymże roku Radziejów (Monum. Pol. II s. 854. — Karwasieńska: Sąsiedztwo s. 166, 169) oraz prep. szpitalne krzyż. z gwiazdą p. Brześciem i Inowrocławiem (Kod. Wp. II s. 521. — Kozierowski: Szematyzm s. 69), w r. 1332 Brześć z kośc. par. i domin. (Monum. Pol. II s. 943. — Długosz: Hist. Pol. III s. 155—156. — Długosz: Vitae ep. s. 529. — Karwasieńska: Sąsiedztwo s. 171—172), wreszcie z meokr. bliżej czacie kośc. par. w Kaczewie, Wieniuc i Zbrachlinie (Preuss. Ub. III/1 nr 271, gdzie wyl. poprz. wyd. i liter. dok.).

³ Kod. Pol. II/1 nr 249. — Monum. Wład. XIV s. 13 nr 63; XXV s. 25 nr 203.

torium swej diecezji, był zmuszony zawrzeć w r. 1330 z wielkim mistrzem Wernerem niekorzystny (dla biskupstwa i Kraju) układ w sprawie odszkodowań i dziesięcin na Pomorzu⁴, przyjęty w r. 1334 przez następnego mistrza — Ludera⁵. Niezależnie od tego papież Jan XXII zarządził w r. 1331 przeciwko Krzyżakom, za spustoszenie diecezji chełmińskiej i włocławskiej, karne postępowanie kanoniczne, zakończone ogłoszeniem ekskomuniki⁶. Urzędujący w l. 1339—1341 w Warszawie drugi z kolei trybunał papieski (Benedykta XII), ustanowiony dla rozwiązania sporu polsko-krzyżackiego, znowu bezskutecznie nakazał Krzyżakom zwrot Polsce wszystkich dotąd zabranych jej terytoriów — Pomorza, ziem: chełmińskiej, michałowskiej, dobrzyńskiej i Kujaw oraz wypłacenie odszkodowań wojennych⁷. Dopiero wszakże zawarli z Krzyżakami przez Kazimierza Wielkiego w r. 1343 traktat kaliski przyniósł Polsce, w myśl kompromisowej propozycji węgiersko-czeskiej z l. 1335 i 1339⁸ oraz papieskiej z r. 1342⁹, zwrot Kujaw (bez Nieszawy, Orłowa i Murzynna) i ziemi dobrzyńskiej, pozostawiając, niestety, większość utraconych terytoriów przy Zakonie Niemieckim¹⁰. Atoli w związku z pokojem biskupi Wielkopolski, Kujaw i Mazowska (gnieźnieński, poznański, włocławski i płocki) musieli zrezygnować z odszkodowań ze strony Krzyżaków¹¹. W r. 1363 miały miejsce w Gdańsku rozruchy mieszczan, zwłaszcza Polaków, przeciwko tamtejszemu (niemieckiemu) magistratowi^{11a}.

W r. 1328 papież Jan XXII zatwierdził Maciejowi ogólny przywilej immunitetowy, wystawiony w r. 1268 przez księcia kujawskiego Ziemomysła dla biskupa Wolimira¹². Wreszcie w r. 1332 książę łęczycki i dobrzyński Władysław przyznał włościom biskupstwa włocławskiego, położonym w ziemi łęczyckiej, szerokie przywileje gospodarcze¹³.

2. ZMIANY TERYTORIALNE

1° ZEWNĘTRZNE

a. Zatwierdzenie poprawek granicznych z diecezją płocką

Na prośbę biskupa Macieja papież Jan XXII zatwierdził w r. 1327 kompromis graniczny, zawarty w r. 1321 pomiędzy diecezją włocławską a płocką¹⁴.

⁴ Preuss. Ub. II nr 694, gdzie wym. poprz. wyd. i liter. dok. — Długosz: Hist. Pol. III s. 129. — Długosz: Vitae ep. s. 530. — Kujot: Dz. Prus, II s. 130—133, 228—230. — Karwasńska: Sąsiedztwo s. 190—191.

⁵ Preuss. Ub. II nr 843. — Monum. Wład. XXV s. 35 nr 287. — Kujot: O mająt. s. 92.

⁶ Kod. Pol. II/1 nr 253, gdzie wym. poprz. wyd. dok. — Vet. monum. Pol. I nr 442.

⁷ Kod. Pol. II/1 nr 267, gdzie pod. poprz. wyd. dok. — Kod. Wp. II nr 1192. — Lites, I s. 55—413, 429—461. — Długosz: Hist. Pol. III s. 179—192. — Kujot: Dz. Prus, II s. 198—199, 204—209. — Ziekursch: Der Prozess. — Maleczyński: Polska. — Kaczmarczyk: Kazim. W. s. 52—78. — Vetulani: Walka s. 40—54. — Hist. Pol. I/1 s. 448—450.

⁸ Kod. Pol. II/1 nr 259 i 267, gdzie przyt. poprz. wyd. dok. — Długosz: Hist. Pol. III s. 166—170. — Kujot: Dz. Prus, II s. 176—183, 186.

⁹ Preuss. Ub. III/2 nr 476, gdzie wyl. poprz. wyd. i liter. dok. — Kujot: Dz. Prus, II s. 186—190, 195, 207—209. — Balzer: Królestwo.

¹⁰ Preuss. Ub. III/2 nr 567—573 i 576—577, gdzie wym. poprz. wyd. i liter. dok. — Długosz: Hist. Pol. III s. 207—208. — Kujot: Dz. Prus, II s. 213—225. — Karwasńska: Sąsiedztwo s. 197. — Maleczyński: Polska. — Kaczmarczyk: Kazim. W. s. 92—99. — Vetulani: Walka s. 40—54. — Hist. Pol. I/1 s. 448—450.

¹¹ Preuss. Ub. III/2 nr 574—575, gdzie pod. poprz. wyd. i liter. dok.

^{11a} Binerowski: Sprawa. — Hist. Pol., I/1 s. 627.

¹² Vet. monum. Pol. I nr 404. — Monum. Wład. XIV s. 7 nr 15.

¹³ Kod. Pol. II/2 nr 484. — Monum. Wład. XIV s. 47 nr 406; XXV s. 28 nr 239.

¹⁴ Vet. monum. Pol. I nr 388. — Monum. Wład. XIV s. 8 nr 18; XXV s. 4 nr 1. — Por. przyp. 27 w D XI.

b. Sprawa rewindykacji okręgu bytowskiego

Na instancję wspomnianego papież Benedykt XII wyznaczył w r. 1335 na arbitra sporu pomiędzy diecezją wrocławską a kamińską o ziemię bytowską, składającą się z dwóch obszernych parafii (Bytów i Tuchomie) z 37 wsiami, nieznanego z imienia oficjała poznańskiego¹⁵ oraz w dalszym ciągu — w roku 1337 również niewiadomego archidiacona poznańskiego¹⁶. Nie znany z treści wynik rozjemstwa był niekorzystny dla Włocławka. Okręg bytowski, jako jedyna ziemia podległa państwu krzyżackiemu, znalazł się na dłuższy przeciąg czasu pod zarządem biskupów kamińskich¹⁷. Faktu tego nie uznawali ani biskupi wrocławscy, ani Krzyżacy. Dowodem tego jest przyznanie przez Krzyżaków (w układzie zawartym z Maciejem w r. 1330) dziesięcin z ziemi bytowskiej właśnie jemu, a nie biskupowi kamińskiemu Fryderykowi¹⁸.

c. Pierwsza próba odłączenia przez Krzyżaków od diecezji wrocławskiej archidiaconatu pomorskiego

Wymusiwszy w r. 1343 (traktatem kaliskim) na słabszej militarnie Polsce zrzeczenie się Pomorza, postanowili Krzyżacy utworzyć z archidiaconatu pomorskiego (i dekanatu bytowskiego) oddzielną diecezję ze stolicą w Gdańsku lub Gniewie i włączyć ją, jako piątą w swym państwie, do metropolii prusko-liwońskiej (ryskiej). Planom tym sprzeciwiła się Stolica Apostolska m. in. dlatego, że Krzyżacy odmawiali jej świętopietrza a Polska uiszczała¹⁹.

2° WEWNĘTRZNE

a. Ustalenie granicy pomiędzy kujawską a pomorską częścią diecezji

Wytyczenie w r. 1349 przez Kazimierza Wielkiego i wielkiego mistrza Henryka Dusemera ostatecznej granicy pomiędzy Wielkopolską i Kujawami a Pomorzem (Polską a Zakonem), zmieniającej się od r. 1243, przez zaliczenie kasztelanii wyszogrodzkiej do dzielnicy kujawskiej²⁰, ustalało tym samym na długie lata granice między kujawską a pomorską częścią diecezji wrocławskiej. Najdalej wysuniętym na północ dekanatem kujawskim był bydgoski, a na południe pomorskim — świecki. Atoli granice archidiaconatów kujawskich (wrocławskiego i kruszwickiego) były między sobą nie ustalone i aż do r. 1586 podlegały częstym wahaniom²¹.

b. Parafie, kościoły, kaplice i klasztory

Pomimo wojen i napadów krzyżackich, w czasie długich rządów biskupa Macieja powstało w diecezji kujawskiej i pomorskiej jeszcze dość dużo parafii i pobudowano znaczną ilość kościołów. Przede wszystkim w r. 1340 rozpoczął biskup budowę dzisiejszej, trzeciej z kolei, katedry we Włocławku, ukończonej dopiero w następnym stuleciu²². Przez pewien czas zastępował katedrę kościół

¹⁵ Vet. monum. Pol. I nr 491.

¹⁶ Tamże nr 524.

¹⁷ Freytag: Das Archidiak. s. 215—220. — Śląski: Podz. Pom. s. 179—180. — Walicki (Przynależność) nie mówi o tym.

¹⁸ Preuss. Ub. II nr 694, gdzie przyt. poprz. wyd. dok. — Monum. Wład. XIV s. 39 nr 329, s. 52 nr 466; XXV s. 8 nr 33.

¹⁹ Monum. Wład. XIV s. 38 nr 334; XXV s. 76 nr 680. — Płaśnik: Denar. — Bieszk: Walka s. 13—21.

²⁰ Preuss. Ub. IV nr 423, gdzie wyl. poprz. wyd. i liter. dok. — Kujot: Dz. Prus, II s. 225—226. — Śląski: Podz. Pom. s. 221—223.

²¹ AAGn: E, 1 k. 91. — Librowski: Wstęp s. 37 i przyp. 151.

²² Długosz: Hist. Pol. III s. 197. — Długosz: Vitae ep. s. 529. — Morawski. Monogr. Włocł. s. 202. — Librowski: Kat. włocł. s. 5.

szpitalny św. Witalisa, wystawiony w r. 1330²³. W r. 1356 wspomniano po raz pierwszy kolegium wikariuszów katedralnych²⁴.

W kujawskiej części diecezji założono za tego pontyfikatu parafie: Stodoły²⁵ — ok. r. 1343 i Zaduszniaki²⁶ — między r. 1327 a 1358. Na miejscu zwycięskiej bitwy, stoczonej z Krzyżakami w r. 1331 pod wsią Płowce czyli Blewo²⁷ wystawił biskup Maciej kaplicę²⁸, którą przed r. 1363 podniósł do rangi kościoła parafialnego²⁹. Miasto Radziejów, po spaleniu (przez Krzyżaków) w r. 1331, zostało przeniesione na inne miejsce, gdzie też pobudowano nowy kościół parafialny pod wezw. Wniebowzięcia Najśw. Marii P. oraz klasztor franciszkanów³⁰.

W pomorskiej części diecezji powstały w tym okresie parafie: Borzytuchoch³¹ — przed r. 1350, Chylonia³² — przed r. 1341, Czarnylas³³ — w poło-

²³ Kośc. św. Wital. — M o r a w s k i: Monogr. Włocł. s. 277—283. — Por. przyp. 16 w A.

²⁴ Dokum. kuj. s. 251 nr 76.

²⁵ a) Og., w. par. w pow. mogil., woj. bydż. (Słown. geogr. XI s. 351. — K o z i e r o w s k i: Szematyzm s. 204—205). — Od r. 1818 par. w archidiec. gnieźn. (Descr. Gnesn. A s. 103—104. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 104).

b) Dokum.: K o z i e r o w s k i: Szematyzm s. 205.

c) P. wzm. par. (Andreas pleb.) w r. 1415 (Monum. Pol. V s. 825).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: Podwyższenie Krzyża św. (Monum. Wład. XI s. 55).

²⁶ a) Og.: w. par. w pow. lipn., woj. bydż. (Słown. geogr. XIV s. 252). — W l. 1818—1925 par. należała do diec. płoc. (*Elench. Dioec. Ploc.* 1820, nlb. — *Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 172). — Por. przyp. 24 w D XI.

b) Dokum.: N o w a c k i: Op. w Szpet. s. 118, 231.

c) P. wzm. par. w r. 1358 (Kod. Wp. III nr 1372, 1376).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1582: Narodzenie NMP (Monum. Wład. XIX s. 72).

²⁷ Kod. Pol. II/1 nr 202 (r. 1308). — D ł u g o s z: Hist. Pol. III s. 147. — Guldon (Rozmieszc. s. 31 i 99) w. Blewo ident. z miejsc. Płowki w pow. radziej. woj. bydż., należącej w XVI w. do par. Chełmce a dziś Bromewo (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 201, 414). — Por. przyp. 7.

²⁸ D ł u g o s z: Hist. Pol. III s. 152. — K a r w a s i ń s k a: Sąsiedztwo s. 190.

²⁹ a) Og., Płowce — w. na ter. par. Witowo, pow. radziej., woj. bydż. (*Cat. Dioec. Wład.* 1875 s. 42—43. — Słown. geogr. VIII s. 323—324. — C h o d y ń s k i: Płowce). — Par., a potem zwykła w., należała zawsze do diec. włocł. (*Rocz. Diec. włocł.* 1962 s. 212). — Por. przyp. 46 w C IV*.

b) Dokum.: na podst. c).

c) P. wzm. par. (Iohannes pleb.) w r. 1363 (Kod. Pol. I nr 126).

d) P. wzm. tyt. kośc. (i prawdop. przedtem kapł.) w r. 1527: św. Mateusz (Monum. Wład. XI s. 44); powinno być Maciej.

³⁰ *Cat. Dioec. Wład.* 1875 s. 36. — Kalendarz s. II. — Na miejscu pierw. kośc. par. w R. stała aż do końca w. XVIII kapł. (*Cat. Dioec. Wład.* 1875 s. 37. — Słown. geogr. IX s. 464). — Por. przyp. 35 w A i 38 w C X.

³¹ a) Og.: w. par. w pow. był., woj. kosz. (Słown. geogr. XII s. 597—598: Tuchomie). — W r. 1818 wszedł B., będący wtedy fil. par. Ugoszcz (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.: eccl. Borzetuchomensis), w skład diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Po r. 1918 w. należała do prał. pil. — Od r. 1945 znajduje się w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 33). — Zob. niżej przyp. 51 i 79 w B I*.

b) Dokum.: K u j o t: Parafie s. 217, 220: Borze Tuchomie.

c) P. wzm. par. (Johannes pleb.) w r. 1350 (Preuss. Ub. IV nr 535, gdzie przyt. poprz. wyd. i liter. dok.).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1686: św. Jerzy (Fontes, XV s. 843).

³² a) Og.: obec. m. Gdynia—Chylonia, woj. gdań. (Słown. geogr. I s. 668. — Diec. chełmiń. s. 726—727). — W r. 1818 przeszła Ch., jako fil. par. Oksywie (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), do diec. chełmiń. Od r. 1915 jest na powrót par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 68, 70). — Por. przyp. 62 w B I* i 32 w D XII.

b) Dokum.: K u j o t: Parafie s. 225—226 (w. XIV—XV). — Diec. chełmiń. s. 726.

wie w. XIV, Grabowo (Kociewskie)³⁴ — przed r. 1354, Gręzlewo³⁵ — po r. 1358, Klonówka³⁶ — przed r. 1341, Kokoszkowy³⁷ — w połowie w. XIV, Koszwały³⁸ — przed r. 1334, Koźliny³⁹ — przed r. 1353, Lębork⁴⁰ — ok. r. 1341, Lubiewo⁴¹

c) P. wzm. par. (kom. Jan Sprenger) w r. 1341 (cyt. za *Diec. chełmiń.* s. 726); n.e wie o tym Kujot (Parafie).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1599: św. Mikołaj (Fontes, III s. 483).

³³ a) Og.: w. par. w pow. Starog. Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. I s. 767: Czarny las. — *Diec. chełmiń.* s. 553—554). — W r. 1818 wszedł Cz., będący fil. par. Pączewo (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.: Czarny las), w skład diec. chełmiń. Od r. 1887 znowu jest par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 110). — Por. przyp. 26 w C X.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 201, 261. — *Diec. chełmiń.* s. 553.

c) P. wzm. par. ok. r. 1400 (cyt. za *Diec. chełmiń.* s. 553); nie wiedzą o tym Słown. geogr. i Kujot (Parafie).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1596: św. Andrzej (Fontes, II s. 304).

³⁴ a) Og.: w. par. w pow. Starog. Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. II s. 784—785. — *Diec. chełmiń.* s. 461—462). — W r. 1818 przeszło G., jako fil. par. Skórcz (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), do diec. chełmiń. Od r. 1916 ponownie jest par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1953 s. 110). — Por. przyp. 66 w C IV *.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 263 (po r. 1466!). — *Diec. chełmiń.* s. 462 (w. XIV).

c) P. wzm. par. w r. 1398 (cyt. za *Diec. chełmiń.* s. 462); nie wie o tym Kujot (Parafie).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1596: św. Maria Magdalena (Fontes, II s. 303).

³⁵ a) Og.: obec. prawdop. w obrębie m. Gdańsk—Oliwa (Słown. geogr. II s. 809: Gręzowo). — Par. wygasa po wojnie trzynast. (K u j o t : Parafie s. 80). — Por. przyp. 63 w B I *.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 80.

c) P. wzm. par. (prob.) w r. 1418 (cyt. za Słown. geogr.).

d) Tyt. kośc. nieznan

³⁶ a) Og.: w. par. w pow. Starog. Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. IV s. 161—162. — *Diec. chełmiń.* s. 560—562). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 120).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 199—200, 261. — *Diec. chełmiń.* s. 560.

c) P. wzm. par. (Pfarherr) w r. 1341 (Preuss. Ub. III/1 nr 409, gdzie wym. popr. wyd. dok.).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Katarzyna (Fontes, I s. 75).

³⁷ a) Og.: w. par. w pow. Starog. Gd., woj. gdań.; dawn. Kokoszkowo i Kokoszki (Słown. geogr. IV s. 255; Kokoszki. — *Diec. chełmiń.* s. 562—564). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 120—121).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 190, 261. — *Diec. chełmiń.* s. 562.

c) P. wzm. par. (bud. kośc.) w pierw. poł. w. XIV (Heise: Die Bau. I s. 183).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Barbara (Fontes, I s. 67).

³⁸ a) Og.: w. na ter. par. Wocławny, pow. Pruszcz Gd., woj. gdań.; popr. Koczwały (Gottswalde) i Siedlisko (Słown. geogr. IV s. 489). — W czasie reform. par. przeszła w ręce protest. (Fontes, I s. 7: Goczful; III s. 519: Gottswaldt). — Po r. 1818 miejsc. pozostawała na leryt. par. Gdańsk w diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 13). — Od r. 1918 (1925) w diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 105).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 252, 255; Siedlisko.

c) P. wzm. par. w r. 1334 (Preuss. Ub. II nr 827—828).

d) Tyt. kośc. nieznan

³⁹ a) Og.: w. z kośc. fil. na ter. par. Pszczółki, pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. III s. 308; Itlania). — W poł. w. XVI par. stała się protest. (Fontes, I s. 7: Ichlania; III s. 517: Gottlandt). — W r. 1818 miejsc. przeszła do diec. chełmiń. i znajdowała s.ę w par. Miłobądz (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 14). — Od r. 1918 (1925) należy do diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 100—101). — Por. przyp. 60 w B I *.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 252, 255.

c) P. wzm. par. (Pfarrer) w r. 1353 (cyt. za K u j o t e m : Parafie s. 252 i przyp. 3).

d) Tyt. kośc. nieznan

⁴⁰ a) Og.: m. pow. w woj. gdań. Miej. prawo chełmiń. otrzymał L. w r. 1341 i wkrótce potem zajął miejsce Białogardy, zarówno pod wzgl. polit. jak i kośc. (Preuss.

— po r. 1344, Łąg⁴² — w r. 1354 kaplica na terenie parafii Czersk, nieco późniejsza samodzielna parafia, Łeba⁴³ — między r. 1357 a 1362, Łebcz⁴⁴ — po roku 1340, Miłocin⁴⁵ — przed r. 1354, Niezabyszewo⁴⁶ — po r. 1335, Nowa Wieś

Ub. III/1 nr 349. — Cramer: *Gesch. Lauenb. u. Büt.* Tl. 1—2. — Słown. geogr. V s. 198—199. — Schultz: *Gesch. Kr. Lauenb.* — Zimmermann: *Kr. Lauenb.* — Kopittke: *Kr. Lauenb.* — Kosciusz: *Łęb. i Byt.* — Librowski: *Z. byt. i łęb.* — Rozenkranz: *Pocz. m. Pom.* s. 216—219). Schwengel (*Apparatus* s. 455) pod., że L. został założony w r. 1285. — Pod wzgl. kośc. od drugiej poł. w. XIV (r. 1398) stolica dek. (*Diec. chełmiń.* s. 731, 740, 741. — Subera: *Teryt. diec.* — Librowski: *Wstęp* s. 37—39). — Po r. 1318 par. i dek. w diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 9, 17). — Od r. 1918 należał L. do prał. pil. — W r. 1945 znalazł się na ter. adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 134 — dwie par.). — Por. przyp. 43 w A.

b) Dokum.: Kujot: *Parafie* s. 210, 216.

c) P. wzm. par. (Mathias pleb.) w r. 1338 (*Preuss. Ub. III/1* nr 213, gdzie pod. poprz. wyd. i liter. dok.); nie wie o tym Kujot (*Parafie*).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1686; sw. Jakub (*Fontes*, XV s. 848).

⁴¹ a) Og.: w. par. w pow. tuch., woj. bydż. (*Słown. geogr.* V s. 413. — *Diec. chełmiń.* s. 594—595). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 125).

b) Dokum.: Kujot: *Parafie* s. 107—108. — *Diec. chełmiń.* s. 594.

c) P. wzm. par. ok. r. 1400 (cyt. za *Diec. chełmiń.* s. 594).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583; św. Mikołaj (*Fontes*, I s. 87).

⁴² a) Og.: w. par. w pow. chojń., woj. bydż.; dawn. Łęg i Łąg (*Słown. geogr.* V s. 655—656; Łęg. — *Diec. chełmiń.* s. 223—225). — W r. 1818 przeszedł Ł., będący wtenczas fil. par. Czersk (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* s. 60). — Por. przyp. 51 w B I'.

b) Dokum.: Kujot: *Parafie* s. 291, 296; Łęg. — *Diec. chełmiń.* s. 223.

c) P. wzm. kapł. w r. 1354 (cyt. za Kujotem. *Parafie* s. 70 i przyp. 2), p. wzm. par. w r. 1398 (cyt. za *Diec. chełmiń.* s. 223).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1584; Narodzenie NMP (*Fontes*, II s. 237).

⁴³ a) Og.: m. w pow. łęb., woj. gdań., założ. na prawie lub. w l. 1357—1362 (*Słown. geogr.* II s. 626—627; Gniewinko. — Rozenkranz: *Pocz. m. Pom.* s. 219—221). — W okresie reform. par. dostała się w ręce protest. (*Fontes*, I s. 39. — Librowski: *Z. byt. i łęb.* s. 186—187, 197). — W r. 1818 weszła Ł., jako fil. par. Łębork (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), w skład diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Od r. 1918 miejsc. znajdowała się na ter. prał. pil. — Po r. 1945 jest par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 135). — Por. przyp. 40.

b) Dokum.: Kujot: *Parafie* s. 208, 216.

c) P. wzm. par. (Pfarrer) w r. 1362 (Cramer: *Gesch. Lauenb. u. Büt.* s. 263).

d) Tyt. kośc. nieznan.

⁴⁴ a) Og.: w. par. w pow. puc., woj. gdań. (*Słown. geogr.* V s. 108—109; Lebcz. — *Diec. chełmiń.* s. 522). — W r. 1818 przeszedł Ł., będący wtedy fil. par. Swarzewo (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.; eccl. Lepesensis), do diec. chełmiń., w której obec. znowu jest par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 113). — Por. przyp. 34 w D X'.

b) Dokum.: Kujot: *Parafie* s. 223. — *Diec. chełmiń.* s. 522.

c) P. wzm. par. (Kirche, Pfarrer) w r. 1340 (*Preuss. Ub. III/1* nr 328).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583; św. Marcin (*Fontes*, I s. 12).

⁴⁵ a) Og.: w. par. na ter. par. Wociawy, pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (*Słown. geogr.* III s. 68; Herzberg). — Par. upadła prawdop. po wojnie trzynast. W r. 1534 była tylko zwykłą wsią w par. Trutnowy (Arch. Kom. Hist. X s. 123; Herczperk). — W poł. w. XVI posiadała już kapł., która jednakże znajdowała się w posiadaniu protest. (*Fontes*, III s. 519; Herczbergk). — Po r. 1818 należała do diec. chełmiń., wchodząc do par. Gemlice (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 14). — Od r. 1918 (1925) jest w diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 105). — Zob. poniżej przyp. 50 i 52 oraz 21 w C X.

b) Dokum.: Kujot: *Parafie* s. 253, 255; Rosenau.

c) P. wzm. par. (Pfarrherr) w r. 1354 (cyt. za Kujotem: *Parafie* s. 253 i przyp. 3).

d) Tyt. kośc. i kapł. nieznan.

⁴⁶ a) w. par. w pow. byt., woj. kosz. (*Słown. geogr.* VII s. 139). — W r. 1818 weszło N., jako fil. par. Bytów (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), w skład diec. chełmiń.

(pod Lęborkiem) ⁴⁷ — ok. r. 1349 filia w parafii Lębork, następnie samodzielna parafia, Ostrowite ⁴⁸ — przed r. 1350, Serowo ⁴⁹ — przed r. 1349, Trutnowy ⁵⁰ — ok. r. 1334, Ugoszcz ⁵¹ — przed r. 1354 i Wocławy ⁵² — ok. r. 1334.

W samym Gdańsku, w Głównym Mieście, Krzażacy ufundowali względnie wznowili parafię Najśw. Marii P. — czwartą na terenie północnej stolicy die-

(*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17, 43; Damsdorf). — Po r. 1918 miejsc. znalazła się na ter. prał. pil. — Od r. 1945 jest par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* s. 36—37). — Por. przyp. 44 w A.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 219, 220 (w XII—XIII), na mapie w. XIV; atoli par. N. nie istniała jeszcze w r. 1335 (*Vet. monum. Pol.* I nr 491).

c) P. wzm. par. (Pfarrherr) w r. 1393 (*C r a m e r : Gesch. Lauenb. u. Büt.* II s. 196—197).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1686: św. Mikołaj (*Fontes*, XV s. 840).

⁴⁷ a) Og.: w par. w pow. lęb., woj. gdań. (*Słown. geogr.* VII s. 211—212: Nowawieś). — W r. 1818 N. W., jako fil. par. Lębork (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.: eccl. Neudorfensis), weszła w skład diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17). — Po r. 1918 miejsc. należała do prał. pil. — Od r. 1945 znajduje się w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 136). — Por. przyp. 40.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 210, 216: Nowa wieś.

c) P. wzm. kapł. w r. 1349 (*Preuss. Ub.* IV nr 473), gdzie przyt. poprz. wyd. 1 liter. dok.); *Słown. geogr.* (VII s. 211) pod. błęd. r. 1344. — P. wzm. fil. w r. 1686 (*Fontes*, XV s. 850).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1686: św. Katarzyna (*Fontes*, XV s. 850).

⁴⁸ a) Og.: w. na ter. par. Pszczółki, pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (*Słown. geogr.* VII s. 722; Ostrowite; XI s. 543; Suchydąb). — W okresie reform. par. przeszła w ręce protest. (*Fontes*, I s. 7; III s. 517—518). W r. 1583 — od dwóch wsi par. nosiła podwójną nazwę: Ostrowite seu Suchy Dąb (*Fontes*, I s. 7). W r. 1593 nazywała się tylko Zochedam (*Fontes*, III s. 517). — W r. 1818 miejsc., znajdująca się w par. Gemlice, przeszła do diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 14). — Od r. 1918 (1925) należy do diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 100; Ostrowik). — Por. przyp. 21 w C X.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 253, 255: Ostrów.

c) P. wzm. par. (Pfarrherr) w r. 1350 (*Preuss. Ub.* IV nr 608).

d) Tyt. kośc. nieznany.

⁴⁹ a) Og.: w. z kośc. fil. na ter. par. Wocławy, pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (*Słown. geogr.* IV s. 54; Kiezmark). — W czasie reform. par. opanowali protest. (*Fontes*, I s. 7; Kieszmark; III s. 519; Kisemark). — W r. 1818 S., należąc do par. Gemlice, weszło w skład diec. chełmiń.; nast. przeszło do par. Żuławki — Fürstenwerder (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 14). — Od r. 1918 (1925) miejsc. znajduje się w diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 105). — Zob. niżej przyp. 52 oraz 21 w C X.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 253; Kaesmark, 255; Käsmark).

c) P. wzm. par. (Pfarrherr zum Liebenwerder) w r. 1349 (*Preuss. Ub.* IV nr 476); Kujot (Parafie s. 253) pod. błęd. r. 1341.

d) Tyt. kośc. nieznany.

⁵⁰ a) Og.: w. z kośc. fil. w par. Wocławy, pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (*Słown. geogr.* XII s. 525). — W poł. w. XVI par. przeszła w ręce protest. (*Fontes*, I s. 7; III s. 519; Truttenaw). — W r. 1818 T., znajdujące się na teryt. par. Gemlice, weszły do diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 14). — Od r. 1918 (1925) miejsc. należy do diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 105; Trutnowo). — Zob. przyp. 52 poniżej i 21 w C X.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 253, 255; Trutnowo.

c) P. wzm. par. (eccl. par., pleb.) w r. 1334 (*Preuss. Ub.* II nr 827).

d) Tyt. kośc. nieznany.

⁵¹ a) Og.: w. par. w pow. byt., woj. kosz. (*Słown. geogr.* XII s. 751). — Od r. 1818 par. w diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 17; Berensdorf). — Po r. 1918 par. na teryt. prał. pil. — Od r. 1945 par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień.* 1949 s. 40).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 218, 220.

c) P. wzm. par. (Joannes Grudimez Pfarrer) w l. 1354—1355 (*C r a m e r : Gesch. Lauenb. u. Büt.* II s. 192, 195).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1686: św. Maria Magdalena (*Fontes*, XV s. 839).

cezi, dla której zaczęli od r. 1343 budować dzisiejszy kościół Mariacki⁵². W obrębie wspomnianej parafii wystawili oni kościół filialny św. Jana⁵⁴. W r. 1339 parafia Parchowo⁵⁵ otrzymała drugą erekcję. Ok. r. 1339 została erygowana w Starogardzie, na Przedmieściu Chojnickim, prepozytura szpitalna (kościół i przytułek) św. Jerzego⁵⁶. Oprócz parafii i kościołów zbudowano w archidiaconacie pomorskim kaplice; we wsi Belno⁵⁷ (domowa), na terenie parafii Jezewo — po r. 1328, w Gniewie⁵⁸, obok kościoła parafialnego, w Pucku — w porcie, pod wezw. św. Barbary⁵⁹ i w Szprudowie⁶⁰, w granicach parafii Lignowy, pod tyt. św. Szymona i Judy — wszystkie trzy ok. r. 1348.

Pomiędzy r. 1351 a 1382 założono w Gdańsku, w Nowym Mieście, klasztor karmelitów z kościołem pod tyt. św. Józefa⁶¹. Joannici, mimo poparcia, udzielanego im przez księcia inowrocławskiego Przemysła, na mocy wyroku rozjemców: arcybiskupa gnieźnieńskiego Janisława i biskupa poznańskiego Domarata z r. 1324 musieli ok. r. 1337 zamknąć swój przeorat w Niemojewie (par. Góra, pow. inowrocławski) oraz oddać Maciejowi dwie wsie na Kujawach i cztery w diecezji krakowskiej⁶², jako rekompensatę za wyrządzone diecezji (na Pomorzu) krzywdy materialne jeszcze za życia biskupa Gerwarda⁶³. W r. 1358 cystersi opuścili klasztor w Szpetalu, zarządzany już od r. 1285 przez ich opata z Byszewy⁶⁴.

⁵² a) Og.: w. par. w pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. XIII s. 726: Wocław). — W czasie reform. par. posiadli protest. (Fontes, I s. 7: Goszczław; III s. 519: Wotsław). — W r. 1818 w. weszła w skład diec. chełmiń. (Cōns. Diec. Culm. 1858 s. 14). W r. 1887 wskrzeszono par. katol. — Od r. 1918 (1925) par. należy do diec. gdań. (Schem. Diec. gdań. 1958 s. 104—106: Wocław).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 254, 255; Wodzistaw.

c) P. wzm. par. (Pfarrkirche, Pfarrherr) w r. 1384 Brandstätter: Landkr. Danz. s. 207; bud. prezb. pochodzi z w. XIII—XIV (cyt. za Słown. geogr.).

d) Pierw. tyt. kośc. prawdop. św. Piotr i Paweł (Schem. Diec. gdań. 1958 s. 104).

⁵³ b) Dokum.: Schwenkel: Apparatus s. 40, 112, 455. — Hirsch: St. Marien, I—II. — Kujot: Parafie s. 243. — Gruber: Die Marienkirche. — Stankiewicz: Gdańsk s. 47. — Stankiewicz: Pseudobaz. gd. — O poprz. kośc. Najśw. Marii P. w G. zob. przyp. 30 w C VIII. — Por. przyp. 39 w A.

c—d) P. wzm. kośc. i tyt. 28 III 1343 — poświęcenie kamienia węgielnego (Hirsch: St. Marien. I s. 31).

⁵⁴ Kujot: Parafie s. 244. — Stankiewicz: Gdańsk s. 47. — Stankiewicz: Pseudobaz. gd. — Schwenkel (Apparatus s. 116) już pod r. 1214 wymienia w G. kośc. pod tym wezw.; atoli w obu wypadkach nie wiadomo, o którego Jana chodzi — Chrzc. czy Ap. — Por. przyp. 53.

⁵⁵ Diec. chełmiń. s. 398. — Por. przyp. 40 w C VII.

⁵⁶ Diec. chełmiń. s. 575—576. — P. wzm. kośc. i szpit. w r. 1598 (Fontes, III s. 539, 545—546). — Por. przyp. 41 w A i 6 w B IV.

⁵⁷ Preuss. Ub. II nr 630 (pozwolenie na załóż. kapł.). — Diec. chełmiń. s. 590. — Por. przyp. 55 w B I*.

⁵⁸ Diec. chełmiń. s. 270. — Por. przyp. 49 w A.

⁵⁹ P. wzm. kapł. w r. 1428 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 515). — Por. przyp. 56 w A.

⁶⁰ Słown. geogr. XII s. 34. — Fontes, I—III. — Kujot: Parafie s. 198, 261. — Diec. chełmiń. s. 275. — Por. przyp. 32 w D XI.

⁶¹ Schwenkel: Apparatus s. 381—382. — Encykl. kośc. X s. 33—34 (r. 1186! lub 1419). — Stankiewicz: Gdańsk s. 66.

⁶² Preuss. Ub. II nr 473. — Monum. Wład. XIV s. 10 nr 44; XXV s. 35 nr 282. — ADWi: AUA, kop. 4 k. 457—458v. — Wśród wsi małop. był Zagóść, własność joan. sprzed r. 1166 (Zob. Budkowa: Repert. nr 62). — Por. przyp. 45 w C VII.

⁶³ Preuss. Ub. III/1 nr 138, gdzie wyl. poprz. wyd. i liter. dok. — Monum. Wład. XIV s. 41 nr 352; XXV s. 7 nr 22, s. 8 nr 37. — Kopie nieznanne wyd. źr.: ADWi: AUA, kop. 2 k. 32—32v, 75v—76; kop. 4 k. 70v—71v, 479—479v; kop. 5 k. 34—34v. — Por. przyp. 6 w D XI.

⁶⁴ Nowacki: Op. w Szpet. s. 220—233. — Por. przyp. 31 w B I* i 4 w B III.

c. Pierwszy wykaz dekanatów i parafii

Pierwszy chronologicznie, niepełny wykaz prebend wszystkich trzech kapituł (katedralnej we Włocławku⁶⁵ oraz kolegiackich św. Piotra⁶⁶ i św. Wita⁶⁷ w Kruszwicy), dekanatów, parafii (w liczbie 112) i opactw diecezji kujawskiej i pomorskiej znajduje się w dwóch rejestrach świętopietrza z l. 1325—1327⁶⁸, opublikowanych w r. 1860 przez A. Theinera (pierwszy spis z l. 1325—1326)⁶⁹ i w r. 1913 przez J. Ptaśnika (pierwszy i drugi spis)⁷⁰. W obu wykazach brakuje przede wszystkim wielu parafii w archidiaconacie pomorskim, z którego tylko niektórzy beneficjaci, i to pod strachem przed Krzyżakami, zabraniającymi wybierania denara św. Piotra, uścili przypadające na nich świętopietrze⁷¹. Papież Jan XXII obłożył nawet z tej racji Pomorze interdyktem, z którego zwolnił je w r. 1335 jego następca, Benedykt XII⁷².

W archidiaconacie włocławskim nie wymieniono tam dekanatów, chociaż przypuszczalnie były wtedy cztery⁷³, a denar św. Piotra zapłaciło z niego 31 parafii. Archidiaconat kruszwicki podzielony jest na dwa dekanaty: inowrocławski i radziejowski, brak natomiast prawdopodobnie istniejącego trzeciego — kruszwickiego⁷⁴; z inowrocławskiego uściło świętopietrze 18 parafii a z radziejowskiego 21. W archidiaconacie pomorskim kolektorzy papiescy wyliczyli tylko trzy dekanaty, zamiast przypuszczalnych siedmiu⁷⁵: gdański, tczewski i świecki z 42 parafiami, które uregulowały swoją powinność wobec kurii w Awinionie. Miejscowości nie wymieniono dekanatami. W spisach brak parafii położonych w ziemi bytowskiej. Spośród klasztorów uwzględniono tylko najbogatsze, a więc 4 opactwa cystersów: Oliwę, Pelplin, Byszewę (Koronowo) i Szpetal oraz prepozytów norbertanek w Strzelnie i Zukowie.

Z wykazów tych powtarzamy tylko nazwy (miejscowości) instytucji kościelnych, poprawiając niejednokrotnie lekcję Theinera i Ptaśnika.

Ecclesie archidiaconatus⁷⁶ Cruswiciensis

Druk: 1. Vet. monum. Pol., I s. 267—270. 2. Monum. Pol. Vat., I s. 256—262 (cyt. 1), 274—277 (cyt. II).

⁶⁵ Vet. monum. Pol. I s. 263—265. — Monum. Pol. Vat. I s. 249—253, 270—272.

⁶⁶ Vet. monum. Pol. I s. 265—267. — Monum. Pol. Vat. I s. 253—255, 272—274.

⁶⁷ Vet. monum. Pol. I s. 264, 266—267, 268. — Monum. Pol. Vat. I s. 251, 255—256, 259, 273, 275. — Spisy te wym. 8 kanoników kapit. św. Wita; K. Górski (Topogr. Kruszw. s. 41) naliczył ich tylko 6.

⁶⁸ Szersze wykazy świętop. posiadają diec. krak. (z l. 1325—1327) i wrocł. (1318—1320), opublikowane w wyd. przyt. w przyp. 69—70.

⁶⁹ Vet. monum. Pol. I s. 262—273. — Za Theinerem, ale z większymi błęd. i z opuszczaniami, wyliczył, w streszcz. i tłumaczeniu pol., par. wchodzące do dzis. diec. wrocł. ks. F. Gruse (Diecezja s. 176—178). Wyd. Theinera nazywa on nieśc. Monumenta historica Poloniae (s. 176 przyp. 1). — Por. przyp. 23 c) w A.

⁷⁰ Monum. Pol. Vat. I s. 248—282. — Por. przyp. 23 c) w A.

⁷¹ Vet. monum. Pol. I s. 272. — Monum. Pol. Vat. I s. 267. — Ptaśnik: Denar.

⁷² Monum. Wlad. XIV s. 39 nr 334; XXV s. 76 nr 680. — ADWł: AUA, kop. 4 k. 54v—57.

⁷³ Włocławski, brzeski, raciąski i bydgoski. — Zob. tekst w E XVII*, § I, 1.

⁷⁴ Zob. tekst w E XVII*, § I, 1.

⁷⁵ Zob. tekst w D XVII, § I, 2, 3° i w E XVII*, § I, 1. — W diec. krak. i wrocł. istniała już wtenczas gęstsza sieć dek. (Vet. monum. Pol. I. — Monum. Pol. Vat. I—II. — Gromnicki: Świętopietrze. — Ladenberger: Zaludnieme. — Kaczarczyk: Monarchia, II s. 74—78. — Ładogórski: Studia. — Kumor: Początki. — Kumor: Rozwój).

⁷⁶ Vet. monum. Pol. I s. 267—270. — Monum. Pol. Vat. I s. 256—262, 274—277. — Jakkolwiek w spisach świętop. wyraźne jest mowa o archidiaconacie kruszw., Synod Wlad. (s. IX) inform. błęd. o istnieniu dekanatu kruszw.

De decanatu Iuvenis Wladislavie ⁷⁷

— Ostrow ⁷⁸ — Cobelicz ⁷⁹ — Gnewcow ⁸⁰ — de sancto Clemente ⁸¹ — Parchan ⁸² — Bronne ^{a83} — Brodna ⁸⁴ — Liscow ^{b85} — Strel-na ⁸⁶ — Barczino ⁸⁷ — Lissow ⁸⁸ — Cosciol ^{c89} — Dwirna ^{d90} — Gora ⁹¹ — Plomicow ^{e92} — Iacsicz ^{f93} — Tuczna ⁹⁴ — Pirane ⁹⁵ — de sancto Vincencio ⁹⁶ —.

Ecclesie decanatus Raczwiensis ⁹⁷

— Raczew ^{h98} — Sadelno ⁹⁹ — Moncosino ⁱ¹⁰⁰ — Ystbicia ^{j101} — Bronisow ¹⁰² — Slawsko ^{k103} — Kaczow ^{l104} — Polanowicz ¹⁰⁵ — Ber-

^a Vet. monum. Pol., Brocima; Monum. Pol. Vat. I; Brocuna. — ^b Monum. Pol. Vat. II; Lascow. — ^c Liczne odmianki nazwy miejsc. — ^d Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat.: Awirna oraz Dromsna. — ^e Monum. Pol. Vat. I; Plomicollo; II; Plencow. — ^f Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. II; Iarsicz.

^g Monum. Pol. Vat.; Raczwiensis. — ^h Monum. Pol. Vat. I; Raczew. — ⁱ Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I; Montesino. — ^j Vet. monum. Pol.; Ystbicia. — ^k Vet. monum. Pol.; Slawsko; Monum. Pol. Vat. II; Slanscho. — ^l Monum. Pol. Vat. II; Baczkaw. Z tego powodu Kozierowski (Szematyzm s. 14) szuka niedorzecznie par. Baškowo albo Baczkowo na ter. par. Pieranie! — ^m Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I. Polanowicz; Monum. Pol. Vat. II; Polanowicz. — ⁿ Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I. Wicow; Monum. Pol. Vat. II; Wicew. — ^o Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I; Scudelsco. — ^p Monum. Pol. Vat. II; Pocew. — ^q Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I;

⁷⁷ Dek. inowr. wymieniono tylko w wykazie z r. 1327 (Monum. Pol. Vat. I s. 274).

⁷⁸ Ostrowe p. Gniewkowem. — Por. przyp. 35 w C IV*.

⁷⁹ Kobielice. — Por. przyp. 26 w C IV*.

⁸⁰ Par. św. Konstancji w Gniewkowie. — Por. przyp. 20 w A.

⁸¹ Par. św. Klemensa w Gniewkowie. — Por. przyp. 12 w C IV*.

⁸² Parchanie. — Por. przyp. 30 w A.

⁸³ Branno. — Por. przyp. 15 w C IV*.

⁸⁴ Brudna. — Por. przyp. 17 w C IV*.

⁸⁵ Liszkowø. — Por. przyp. 29 w C IV*.

⁸⁶ Strzelno. — Por. przyp. 38 w A.

⁸⁷ Barcin. — Por. przyp. 9 w B I*.

⁸⁸ Lisewo. — Por. przyp. 28 w C IV*.

⁸⁹ Kościelec, par. z czterema proboszczami (Petrus, Helmanus, Friczco i Venceslaus). — Por. przyp. 26 w A.

⁹⁰ Dźwierzchno. — Por. przyp. 25 w A.

⁹¹ Góra. — Por. przyp. 16 w B I*.

⁹² Pionkowo, par. z dwoma proboszczami: Martinus antiquior i Martinus minor (Monum. Pol. Vat. I s. 275). — Por. przyp. 37 w C IV*.

⁹³ Jaksice. — Por. przyp. 23 w C IV*.

⁹⁴ Tuczno. — Por. przyp. 44 w C IV*.

⁹⁵ Pieranie. — Por. przyp. 36 w C IV*.

⁹⁶ Kapł. zamk. św. Wincentego w Kruszwicy lub kapł. św. Katarzyny i św. Wincentego w Cykowie na ter. par. Polanowice. — Por. przyp. 34 i 38—39 w B I*.

⁹⁷ Dekanat radziejowski. Synod. Wład. (s. IX) — a za nim — Z. Kaczmarczyk (Monarchia. II s. 77) i ks. Gruse (Diecezja s. 176) słowo Raczwiensis tłumaczą błęd. jako raciąska (od Raciążka, wym. poniżej w tekście pod przyp. 146 jako Raczens!)! Za dek. radziej. przemawia nie tylko brzmienie nazwy ale również wykaz par., zamieszczony pod tyt.

⁹⁸ Radziejów — Ks. Gruse (Diecezja s. 176 błęd.: Raciązek!). — Por. przyp. 35 w A.

⁹⁹ Sadno. — Por. przyp. 29 w B I*.

¹⁰⁰ Mąkoszyn. — Por. przyp. 32 w C IV*.

¹⁰¹ Izbica. — Por. przyp. 17 w B I*.

¹⁰² Broniszewo. — Por. przyp. 16 w C IV*.

¹⁰³ Sławsk Wielki. — Por. przyp. 30 w B I*. — Ks. Gruse (Diecezja s. 177) zrobił z niego Słońsk!

¹⁰⁴ Kaczewo. — Por. przyp. 24 w C IV*.

¹⁰⁵ Polanowice. — Por. przyp. 28 w B I*.

¹⁰⁶ Brdów. — Por. przyp. 11 w B I*.

dow ¹⁰⁶ — Wilow ^{m107} — Scudlisco ⁿ¹⁰⁸ — Petercow ^{o109} — Nova eccllesia ¹¹⁰ — Lubotina ¹¹¹ — Biczina ^{p112} — Recicia ^{q113} — Coszczyszcz ^{r114} — Ludyczscho ^{s115} — Bitom ¹¹⁶ — Chelmecz ¹¹⁷ — frater Nicolaus de Strelna ¹¹⁸ — Ostrow ^{u119} —

Ecclesie archidiaconatus Wladislaviensis

Druk.: 1. Vet. monum. Pol., I s. 270—272. — 2. Monum. Pol. Vat., I s. 262—267 (cyt. I.), 277—279 (cyt. II).

— Grabe ¹²⁰ — Crossino ^{v121} — Ludbrancz ^{w122} — Conogedscho ^{x123} — Lubane ¹²⁴ — Pripust ¹²⁵ — de sancto Iohanne ¹²⁶ — Coschel ^{y127} — Cloba ¹²⁸ — Cloba Demetrii ¹²⁹ — Ostrewans ^{z130} — Straszow ^{aa131} — Choczen ^{ab132} — Swinarzow ^{ac133} — Lowicz ^{ad134} — de Alboforo ^{ae135}

Scudelsco. ° Monum. Pol. Vat. II: Potercow — p Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I. Biczino; Monum. Pol. Vat. II. Bacznia. — q Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I: Ricicia. — r Monum. Pol. Vat. II: Coszczyszcz. — s Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. II: Ludyczscho. — u Monum. Pol. Vat. I: Ostrew.

v Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I: Grossino. — w Monum. Pol. Vat. I: Ludbrancz. — x Monum. Pol. Vat. I: Conogedscho. — y Monum. Pol. Vat. I: Casczol. — z Vet. monum. Pol.: Ostrewaus. — aa Monum. Pol. Vat. I: Straszow. — ab Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I: Chocznan. — ac Vet. monum. Pol.: Swirnazow; Monum. Pol. Vat. II: Swarnazow — ad Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I: Lovicz. — ae Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. II. Altoforo. — af Monum. Pol. Vat. II: Chleviscz. —

¹⁰⁷ Witowo. — Por. przyp. 46 w C IV*.

¹⁰⁸ Skulsk. — Por. przyp. 36 w A.

¹⁰⁹ Piotrków Kujawski, par. z dwoma prob. (Sulco i Petrus). — Por. przyp. 31 w A.

¹¹⁰ Par. niezid. Wieś może tylko w XIV w. brała swą nazwę od nowozbud. kościoła. W ciągu w. XVI takiej wsi par. na Kuj. nie było (Monum. Wład. XI, XVII, XIX—XXIII. — G u l d o n. Rozmieszcz.). — W okolicy tej powstały przed r. 1489 nast. par.: Bromewo, Piaski i Połajewo. — Por. przyp. 3, 12 i 13 w D X*.

¹¹¹ Lubotyń. — Por. przyp. 24 w B I*.

¹¹² Byczyna. — Por. przyp. 18 w C IV*.

¹¹³ Rzeczyca. — Por. przyp. 38 w C IV*.

¹¹⁴ Kościeszki. — Por. przyp. 20 w B I*.

¹¹⁵ Ludzisko. — Por. przyp. 26 w B I*.

¹¹⁶ Bytoń. — U ks. Gruse (Diecezja s. 177) po dawn.: Bytom. — Por. przyp. 12 w B I*.

¹¹⁷ Chelmce. — Por. przyp. 24 w A.

¹¹⁸ Prepozyt norb. w Strzelnie.

¹¹⁹ Ostrowo n. Gopłem. — Por. przyp. 29 w A.

¹²⁰ Grabie. — Por. przyp. 21 w C IV*.

¹²¹ Kruszyn. — Ks. Gruse (Diecezja s. 177) nazwę tę opuścił. — Por. przyp. 21 w B I*.

¹²² Lubraniec. — Por. przyp. 25 w B I*.

¹²³ Koneck. — Por. przyp. 27 w C IV*.

¹²⁴ Lubanie. — Por. przyp. 23 w B I*.

¹²⁵ Przypust. — Por. przyp. 33 w A.

¹²⁶ Par. św. Jana Chrzc. we Włocławku. — Por. przyp. 16 i 18 w A.

¹²⁷ Kościelna Wies, par. z dwoma prob.. Albertus i Petrus (Monum. Pol. Vat. I s. 277). — Ks. Gruse (Diecezja s. 177) zrobił z niej Kruszyn! — Por. przyp. 27 w A.

¹²⁸ Kłobna. — Por. przyp. 18 w B I*.

¹²⁹ Kłóbka. — Por. przyp. 119 w B I*.

¹³⁰ Ostrowąs. — Por. przyp. 27 w B I*.

¹³¹ Straszewo. — Por. przyp. 43 w C IV*.

¹³² Choceń. — Por. przyp. 20 w C IV*.

¹³³ Simarzewo. — Por. przyp. 40 w C IV*.

¹³⁴ Łowiczek. — Por. przyp. 31 w C IV*.

¹³⁵ Białotarsk. — Ks. Gruse (Diecezja s. 177) miejsc. tę opuścił. — Por. przyp. 10 w B I*.

— Chlevicz^{af136} — Chalino¹³⁷ — Ossenczyn^{ag138} — de hospitali apud antiquam Wladislaviam¹³⁹ — Grabcow^{ah140} — Sbrachlino¹⁴¹ — Sgowentka^{at142} — Slusow¹⁴³ — Chodcza^{aj144} — Wincz^{ak145} — Raczens^{al146} — Covale^{at147} — Nissovia^{am148} — Brest¹⁴⁹ — Wisse-grod¹⁵⁰ — Borcza¹⁵¹ —

— de archidiaconatu Pomoranie diocesis Wladislaviensis —

Druk: 1. Vet. monum. Pol., I s. 272—273. — 2. Monum. Pol. Vat., I s. 267—269 (cyt. I), 279—282 (cyt. II).

— abbas de Pelplin^{an152} — abbas de Bissovia^{ao153} — abbas de Oli-va¹⁵⁴ — prepositus Zucoviensis¹⁵⁵ — prebenda sancte Marie de castro Swocensi¹⁵⁶ — Yezow^{ap157} — Poledna^{aq158} — Groczna^{ar159} — Sroczscho^{as160} — Sbislavia^{at161} — Głowna¹⁶² — Sweczka^{an163} — Nove¹⁶⁴ — Nova Ecclesia¹⁶⁵ — Libnow¹⁶⁶ — prebenda de castro

^{ag} Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. II: Ossenczyn. — ^{ah} Monum. Pol. Vat. II: Grabecow. — ^{ai} Monum. Pol. Vat. II: Sgowendo. — ^{aj} Monum. Pol. Vat. II: Codza. — ^{ak} Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. II: Womcz. — ^{al} Vet. monum. Pol.: Raczewsk. — ^{am} Monum. Pol. Vat. I: Cavole. — ^{an} Vet. monum. Pol.: Bissoma; Monum. Pol. Vat. I: Bissovia, II: Gissoma.

^{ao} Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I: Bissovia. — ^{ap} Vet. monum. Pol.: Yezow. — ^{aq} Vet. monum. Pol.: Paledna; Monum. Pol. Vat. I: Paledna, II: Polenno. — ^{ar} Vet. monum. Pol.: Grozna i Grazna; Monum. Pol. Vat. I: Grozna. — ^{as} Vet. monum. Pol.: Scoczsko i Sroczscho; Monum. Pol. Vat. I: Scoczsko. — ^{at} Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I mają także:

- 136 Chlewiska. — Por. przyp. 19 w C IV*.
 137 Chalno. — Por. przyp. 13 w B I*.
 138 Osięciny. — Por. przyp. 34 w C IV*.
 139 Op. i par. cyst. w Szpetalu. — Por. przyp. 31 w B I* i 4 w B III.
 140 Grabkowo. — Por. przyp. 22 w C IV*.
 141 Zbrachlin. — Por. przyp. 47 w C IV*.
 142 Zgłowiączka. — Por. przyp. 48 w C IV*.
 143 Służewo. — Por. przyp. 41 w C IV*.
 144 Chodecz. — Por. przyp. 14 w B I*.
 145 Wiemec. — Por. przyp. 45 w C IV*.
 146 Raciążek. — Ks. Gruse (Diecezja s. 178) uczynił z niego Radziejów! — Zob. wyżej przyp. 97—98. — Por. przyp. 34 w A.
 147 Kowal. — Por. przyp. 28 w A.
 148 Nieszawa (Stara). — Ks. Gruse (Diecezja s. 178) par. tę opuścił. — Por. przyp. 33 w C IV*.
 149 Brześć Kujawski. — Por. przyp. 23 w A i 32 w C VII.
 150 Wyszogród. — Por. przyp. 61 w A i 7—9 w D XIII.
 151 Dobrz. — Por. przyp. 52 w B I*.
 152 Op. cyst. w Pelplinie. — Por. przyp. 41 i 42 w C VIII.
 153 Op. cyst. w Byszewie (Koronowie). — Por. przyp. 40 w C VIII i 35 w C X.
 154 Op. cyst. w Oliwie. — Por. przyp. 6 w B III.
 155 Prep. norb. w Żukowie. — Por. przyp. 15 w C V.
 156 Pierw kośc. par. Najśw. Marii P. w Świeciu, wcielony po r. 1308 do nowszej par. św. Stanisława w tymże mieście. — Por. przyp. 42 w A, 42 w B I* i 34a w D XI.
 157 Jezewo. — Por. przyp. 55 w B I*.
 158 Poledno. — Por. przyp. 28 w C X.
 159 Gruczno. — Por. przyp. 52 w A.
 160 Serock. — Por. przyp. 58 w A.
 161 Bysław. — Por. przyp. 46 w B I*.
 162 Głowno czyli Bzowo. — Por. przyp. 48 w B I*.
 163 Par. św. Stanisława w Świeciu. — Por. przyp. 156.
 164 Nowe — Por. przyp. 55 w A. — Nie ma dowodu na istnienie w l. 1325—1327 dekanatu nowskiego, jak to dowol. pod. Kujot (Parafia s. 262) i Diec. chełmiń. (s. 472).
 165 Nowa Cerkiew. — Por. przyp. 14 w C IX.
 166 Lignowy. — Por. przyp. 32 w D XI.

Danck^{av167} — sancte Catherine in Danth^{aw168} — Clodiw^{ax169} — Dorsow¹⁷⁰ — Sobcow^{ay171} — Gordin¹⁷² — Garczsin¹⁷³ — Milebancz^{az174} — Comorsco^{bb175} — prior de Oliva — de parochiis eiusdem claustris de Oliva¹⁷⁶ — Stanislaus de Puch^{bc177}, decanus Gdanensis^{bd178} — Benedictus, decanus Sweczensis^{bc179} — Preserscho¹⁸⁰ — Secothow^{bf181} — Tizko^{bg} de Garz¹⁸², decanus Tersoviensis¹⁸³ —.

Druk: 2. Monum. Pol. Vat., I s. 279—281.

— Swetine¹⁸⁴ — Chagina¹⁸⁵ — Choguna¹⁸⁶ — Brosina¹⁸⁷ — Berna^{bh188} — Kelna¹⁸⁹ — Garzegora¹⁹⁰ — Oxivia^{bi191} — Jamno¹⁹² — Strelin¹⁹³ — Swellin¹⁹⁴ — Prangowo¹⁹⁵ — Reksin¹⁹⁶ — Ru-

Ybslavia. — ^{au} Vet. monum. Pol.: Swetza. — ^{av} Vet. monum. Pol.: Danth; Monum. Pol. Vat. I. Danth i Danth, II: Gdanensi. — ^{aw} Monum. Pol. Vat. II: de Gdanz apud sanctam Katerinam. — ^{ax} Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I: Glodiw; Monum. Pol. Vat. II: Cledaw. — ^{ay} Monum. Pol. Vat. I: Łobcow. — ^{az} Monum. Pol. Vat. II: Millonbancz i Milonbancz. — ^{bb} Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I: Thomorsco; Monum. Pol. Vat. II: Chomorsco. — ^{bc} Vet. monum. Pol. i Monum. Pol. Vat. I także: Pucch. — ^{bd} Vet. monum. Pol.: Gedonensis; Monum. Pol. Vat. I. Gdonensis. — ^{be} Vet. monum. Pol.: Swerzensis. — ^{bf} Vet. monum. Pol.: Secochow. — ^{bg} Vet. monum. Pol.: Tizko.

^{bh} Monum. Pol. Vat.: Bunna. — ^{bi} Monum. Pol. Vat.: Occima i Ocima. — ^{bj} Monum. Pol. Vat.: Runna.

¹⁶⁷ Preb. zamk. św. Michała w Gdańsku. — Por. przyp. 40 w A. — Prawdop. po r. 1308 kośc. św. Michała przestał być kolegiackim (Górski · Gdańsk). — Por. przyp. 10—11 w B I i 11 w B II. — Nieliczna kapit. koleg. przypuszcz. stopniowo wygasa. Ocalał z niej tylko archidiak. pom. W ciągu w. XIV bywał on kan. w kapit. koleg. św. Piotra i Wita w Kruszw. oraz w kat. we Włocławku. Na pocz. w XV posiadał ost. (siódme) miejsce wśród prał. kat. włocł. (Librowski · Kapit. włocł. s. 24, 26, 75, 93—94. — Librowski · Wstęp s. 63—64). — Por. przyp. 47 w D X * i 27 w D XVII.

¹⁶⁸ Par. św. Katarzyny w Gdańsku. — Por. przyp. 36 w C VII.

¹⁶⁹ Kłodawa. — Por. przyp. 39 w C VII.

¹⁷⁰ Tczew. — Por. przyp. 78 w B I *.

¹⁷¹ Subkowy. — Por. przyp. 76 w B I *.

¹⁷² Gorzędziej. — Por. przyp. 51 w A.

¹⁷³ Garczyn. — Por. przyp. 48 w A.

¹⁷⁴ Miłobądz. — Por. przyp. 60 w B I *.

¹⁷⁵ Komorsk Wielki. — Por. przyp. 22 w C X.

¹⁷⁶ Niewym. parafie patronatu cyst. oliwskich; było ich kilkanaście. — Por. Kujot: Parafie s. 130—146.

¹⁷⁷ Par. Puck. — Por. przyp. 56 w A. — Kujot (Parafie s. 45) mylnie sądzi, że w tym wypadku jest mowa o Pruszczu Gd. — Por. przyp. 11 w C V.

¹⁷⁸ Stwierdzenie istnienia dek. gdańskiego. — Por. przyp. 39 w A.

¹⁷⁹ Stwierdzenie istnienia dek. świeckiego. — Por. przyp. 42 w A.

¹⁸⁰ Przysierski, nazw. na in. miejscu: villa Heynrici (Monum. Pol. Vat. I s. 279). — Por. przyp. 67 w B I *.

¹⁸¹ Świekatowo. — Por. przyp. 77 w B I *.

¹⁸² Garc Wielki. — Por. przyp. 53 w B I *.

¹⁸³ Potwierdzenie istnienia dek. tczewskiego. — Por. przyp. 78 w B I *.

¹⁸⁴ Święte. — Por. przyp. 42 w C VII.

¹⁸⁵ Cekcyn albo Czernsk. — Por. przyp. 51 w B I * i 51 w C IV *.

¹⁸⁶ Czernsk lub Cekcyn. — Por. przyp. 185.

¹⁸⁷ Brusy. — Por. przyp. 44 w B I *.

¹⁸⁸ Kościerzyna. — Por. przyp. 53 w A.

¹⁸⁹ Kielno. — Por. przyp. 56 w B I *.

¹⁹⁰ Garczegorze. — Por. przyp. 47 w A.

¹⁹¹ Oksywie. — Por. przyp. 62 w B I *.

¹⁹² Jamno. — Por. przyp. 54 w C IV *.

¹⁹³ Strzelno. — Por. przyp. 74 w B I *.

¹⁹⁴ Salino. — Por. przyp. 57 w A.

¹⁹⁵ Pręgowo. — Por. przyp. 66 w B I *.

¹⁹⁶ Reksin. — Por. przyp. 64 w C IV *.

mia ^{bj197} — — Sigrébs ¹⁹⁸ — — Bosina ¹⁹⁹ — — Janowicz ²⁰⁰ — — Belgard ²⁰¹
 — — Bresina ²⁰² — —.

3. ZMIANY PERSONALNE

Po znanym już prałacie Bartłomieju, który pomiędzy r. 1330 a 1334 posiadał w katedrze niższą lecz spokojniejszą stałą kantora, archidiaconem włocławskim został miejscowy kanonik Borzysław, wymieniany na tym stanowisku w dokumentach z l. 1334—1342. Przed r. 1344 także on wycofał się na precentorię. Umarł po r. 1358 ²⁰³. Przypuszczalnie ok. r. 1344 urząd archidiacona włocławskiego objął Trojan z Pałuków, wspominany przez źródła na tym stanowisku jedynie w l. 1348—1349. Był on ponadto w różnych latach kanonikiem włocławskim, scholastykiem a potem kantorem kruszwickim i wreszcie prepozytem poznańskim; zmarł po r. 1385. Mylnie uważają go niektórzy historycy za biskupa-elektę włocławskiego (zamiast Teodoryka) z r. 1383 ²⁰⁴. Po nim archidiaconię włocławską otrzymał prałat Stanisław, zwany Sówką, w r. 1349 proboszcz w Złotorii (Kaszczorku) i student prawa kanonicznego, wzmiankowany w dokumentach w l. 1351—1356, lecz nie wiadomo do jakiego czasu piastujący ten urząd ²⁰⁵.

Podobnie nie znamy, w którym roku po Bodzancie archidiaconem kruszwickim został Przeclaw, występujący po raz pierwszy w źródłach w l. 1325—1327 i kończący swoje urzędowanie na tym stanowisku ok. r. 1338, kiedy to uzyskał godność archidiacona gnieźnieńskiego. Był on jednocześnie kanonikiem włocławskim. Zmarł w r. 1360 ²⁰⁶. Po nim archidiaconię kruszwicką otrzymał bratanek biskupa Macieja i jego następca — Zbylut z Gołańczy (Pałuka), doktor dekretów, wymieniony na tym urzędzie tylko w r. 1348. Obowiązki archidiaconskie pełnił on do r. 1352, w którym został prepozytem włocławskim. Oprócz tego posiadał on w różnym czasie kanonię a po niej kustodię włocławską, oraz kanonie uniejowską i poznańską ²⁰⁷. Ostatnim archidiaconem kruszwickim za pontyfikatu Macieja, może od r. 1352, był Jan z Gnojna (par. Bobrowniki, pow. lipnoski), wymieniony na tym stanowisku również tylko raz — w r. 1377, a więc już za następnego biskupa i w ostatnim roku swojego urzędowania. Posiadał on jednocześnie kanonię katedralną włocławską ²⁰⁸.

Trudno powiedzieć, w którym czasie po Janie Skoczku objął archidiaconię

¹⁹⁷ Ruma. — Por. przyp. 8 w C VI.

¹⁹⁸ Strzecz. — Por. przyp. 75 w B I*.

¹⁹⁹ Obozin. — Por. przyp. 61 w C IV*.

²⁰⁰ Janowice. — Por. przyp. 55 w C IV*.

²⁰¹ Białogarda. — Por. przyp. 43 w A.

²⁰² Brzeźno Lęborskie. — Por. przyp. 45 w B I*.

²⁰³ Por. przyp. 37 w D XI. — Kod. Pol. II/1 nr 256, 271—272. — Preuss. Ub. III/2 nr 494. — Chodyński (Prał. włocł. s. 53—54) nie zna go jako archidiacon. włocł.

²⁰⁴ Fijałek: Chronolog. (Dod.) s. 86. — Semkowicz: Ród s. 216. — Chodyński: Prał. włocł. s. 761. — Fiutak: Prał. kruszw. s. 116 (dwie różne osobistości).

²⁰⁵ Kod. Pol. II/1 nr 292—293, 296. — Dokum. kuj. s. 251 nr 76. — Preuss. Ub. IV nr 472, gdzie wyl. popr. wyd. dok.; wg tego dypl. Złotoria i Kaszczorek znajdowały się wtenczas w diec. chełmń. (a nie płocł.). — Chodyński: Prał. włocł. s. 672.

²⁰⁶ Por. przyp. 39 w D XI. — Korytkowski: Prał. gnieźn. III s. 290—291. — Chodyński: Prał. włocł. s. 594. — Fiutak: Prał. kruszw. k. 94v.

²⁰⁷ Fijałek: Chronolog. s. 20. — Semkowicz: Ród s. 217. — Chodyński ma o nim w rękop. Prał. włocł., albowiem umieścił go w zaginionym dziele Bisk. włocł. — Fiutak: Prał. kruszw. s. 130.

²⁰⁸ Dokum. kuj. s. 264 nr 86. — Chodyński: Prał. włocł. s. 251 (jako kan. włocł.). — Fiutak (Prał. kruszw.) go nie zna.

pomorską Jan, zwany Boksa, przypuszczalnie również archidiacon słuński w archidiecezji gnieźnieńskiej, posiadający ją dawno przed r. 1339^{208a}. W r. 1338 był na tym urzędzie już prawdopodobnie inny Jan²⁰⁹. W r. 1345 archidiaconem pomorskim a jednocześnie kanonikiem katedry we Włocławku był prałat Stanisław^{209a}. Nie wiadomo też, kiedy posiadał urząd archidiacona pomorskiego kanonik gnieźnieński Piotr, wspomniany na tym stanowisku w r. 1354, jak również, w którym czasie z niego ustąpił²¹⁰. Po nim tenże archidiaconat, zapewne ze stacją kanoniczną w kapitule włocławskiej, dzierżył Jan z Maszenic (w pow. inowrocławskim), wymieniany w tej funkcji przez źródła z l. 1356—1358^{210a}.

3a. UPOSAŻENIE ARCHIDIAGONÓW DIECEZJI KUJAWSKIEJ I POMORSKIEJ

1° DANE ZACZERPNIĘTE Z WYKAZÓW ŚWIĘTOPIETRZA

a. Lata 1325—1326

Druk: 1. Vet. monum. Pol., I s. 262, 263, 265. — 2. Monum. Pol. Vat., I s. 248, 250, 253.

— — Hec est ratio decime partis decime anni Domini MCCCXXV et medietatis decime papalis anni Domini MCCCXXVI in primo termino, videlicet in octava beati Martini sub eodem anno MCCCXXVI, in civitate et diocesi Wladislaviensi. — —

Item^a Bartholomeus²¹¹, archidiaconus ipsius ecclesie²¹², de proventibus eiusdem archidiaconatus nichil, sed de prebenda²¹³ eiusdem ecclesie, cuius proventus VII marc. et IV gross. valent, pro medietate decime presentis anni dedit XVII gross.

Item pro decima parte decime proventuum eiusdem prebende anni preteriti, qui valebant VI marc. et VII gross., dedit III gross.

Summa: XX gross. — —

Item^b Iohannes²¹⁴, archidiaconus Pomoranie^c, eiusdem ecclesie canonicus²¹⁵, de proventibus prebende sue, ad IV marc. minus VI scot. communiter extimatis, pro medietate decime presentis anni dedit IX gross.

Item pro decima parte decime anni preteriti proventuum eiusdem prebende, qui valebant IV marc. et VIII gross., dedit II gross.

Summa: XI gross. — —

^a Brak w Vet. monum. Pol. — ^b Nie ma w Vet. monum. Pol. — ^c Vet. monum. Pol.: Pomeranie. — ^d Brak w Vet. monum. Pol. — ^e—^e Nie ma w Monum. Pol. Vat. — ^f Brak w Vet. monum. Pol.

^{208a} Por. przyp. 40 w D XI. — Lites, I s. 368. — Fijałek: O archidiak. s. 149—150. — Nie wie o nim Chodyński (Prał. włocł.).

²⁰⁹ Preuss. Ub. III/1 nr 146. — Nie znają go Fijałek (O archidiak. s. 150) i Chodyński (Prał. włocł.).

^{209a} Preuss. Ub. III/2 nr 706. — Fijałek (O archidiak. s. 150) i Chodyński (Prał. włocł.) nie wiedzą o nim. — Podobnie sądzą: Słown. geogr. (I s. 668), Kujot (Parafie s. 225—226) i Diec. chełmiń. (s. 726). — Por. przyp. 32.

²¹⁰ Korytkowski: Prał. gnieźn. III s. 216. — Fijałek: O archidiak. s. 150. — Chodyński: Prał. włocł. s. 572.

^{210a} Fijałek: O archidiak. s. 150. — Chodyński: Prał. włocł. s. 251.

²¹¹ Por. przyp. 37 w D XI i 203 w D XII.

²¹² Mowa o katedrze włocławskiej.

²¹³ Z tego wynika, że prał. Bartłomiej posiadał w samej tylko kapit. włocł. dwie preb. archidiaconę i kanonikat.

²¹⁴ Jan Skoczek względnie Jan Boksa. — Por. przyp. 40 w D XI i 208a w D XII.

²¹⁵ Archidiakonom pom. byli w tym czasie w kapit. kat. włocł. tylko kanonikami. — Por. przyp. 167.

Item^d Prezlaus²¹⁶, archidiaconus eiusdem ecclesie²¹⁷, de proventibus ipsius archidiaconatus ad V marc. cum dimidia et III scot. communiter extimatis, pro medietate decime presentis anni dedit XIII gross. cum dim.

Item pro decima parte decime anni preteriti proventuum eiusdem archidiaconatus, qui valebant IV marc. et VIII gross., dedit II gross.

Item de proventibus prebende sue eiusdem ecclesie²¹⁸, qui valent II marc. cum dim. et I gross., dedit I gross. et V den.

Item pro decima parte decime anni preteriti proventuum eiusdem prebende, qui valebant XXV gross., dedit V den.

Item de theloneo Brestensi²¹⁹, quod valebat VI marc., pro medietate decime presentis anni dedit XIV gross. et VIII den. et preteriti de VI marc. et XII gross. dedit III gross.

Summa: XXXIII gross. cum dim. et XVIII den. — —

Druk. 1. Vet. monum. Pol., I s. 272. — 2. Monum. Pol. Vat., I s. 267.

— — Hec est solucio pecunie eiusdem decime sexennalis a prelatibus, abbatibus et rectoribus ecclesiarum de archidiaconatu Pomoranie^e diocesis Wladislawiensis^e, collecte confuse et occulte pre timore Cruciferorum.

Primo dominus Iohannes²²⁰, archidiaconus Pomoranie de eodem archidiaconatu, qui valet IV marc. et IV scot., pro utroque termino presentis anni dedit X scot.

Item pro decima parte decime anni preteriti pro utroque termino de eodem archidiaconatu, de IV marc. et IV scot., dedit II scot.

Summa: XII scot. — —

b. Lata 1325—1327

Druk. 2. Monum. Pol. Vat., I s. 269—270, 271, 272—273.

— — Hec est ratio decime partis decime anni Domini MCCCXXV et medietatis decime papalis anni MCCCXXVII in festo beati Martini sub eodem anno Domini MCCCXXVII collectarum in diocesi Wladislawiensi a prelatibus, canonicis et rectoribus ecclesiarum. — —

Item dominus Bartholomeus²²¹, archidiaconus Wladislawiensis, pro integra decima proventuum preteriti anni eiusdem archidiaconatus ad IX marc. et presentis anni de V marc. et XV scot. dedit I marc. et XI scot. et III den.

Item de prebenda Wladislawiensi²²² pro medietate decime presentis anni de I marc. cum dim. dedit III gross. cum dim. et II parv. et pro decima parte decime dedit III gross.

Summa: I marc. XIII scot. et XI den. — —

Item Iohannes²²³, archidiaconus Pomoranie, de prebenda Wladislawiensi²²⁴ pro medietate decime presentis anni de I marc. cum dim. et III scot. dedit III gross. cum dim. et VIII den. et preteriti dedit I scot.

Summa: II scot. cum dim. et VIII den. — —

Item Praslaus²²⁵, archidiaconus eiusdem ecclesie²²⁶, pro medietate decime presentis anni de eodem archidiaconatu nichil, sed preteriti dedit I scot.

²¹⁶ Por. przyp. 206.

²¹⁷ Mowa o kolegiacie kruszw. św. Piotra.

²¹⁸ Z tego widać, że prał. Przecław miał w samej kapit. św. Piotra w Kruszwicy dwie preb.: archidiaconomę i kanonem.

²¹⁹ Dochody z komory celnej w Brześciu Kuj.

²²⁰ Por. przyp. 214.

²²¹ Jak przyp. 211.

²²² Por. przyp. 213.

²²³ Por. przyp. 214.

²²⁴ Por. przyp. 215.

²²⁵ Jak przyp. 216.

²²⁶ Jak przyp. 217.

²²⁷ Por. przyp. 218.

²²⁸ Por. przyp. 214.

Item de prebenda eiusdem ecclesie²²⁷ pro medietate decime presentis anni de I marc. cum dim. minus I scot. dedit III gross. cum dim. et preteriti V parv. Summa: II scot. cum dim. et XV den. — —

Druk: 2. Monum. Pol. Vat., I s. 279, 280.

Hec est [ratio medietatis decime papalis anni] Domini MCCCXXVII collecte in archidiaconatu Pomoranie diocesis Wladislaviensis a prelatiſ, abbatibulſ et rectoribus ecclesiarum. — —

Item dominus Iohannes²²⁸, archidiaconus Pomoranie, de eodem archidiaconatu presentis anni pro utroque termino dedit X scot. et preteriti similiter pro utroque termino dedit II scot.

Summa: XII scot. — —

²⁹ WIEŚ SIUTKOWO WCHODZI CZASOWO W SKŁAD UPOSAŻENIA ARCHIDIAKONII WŁOCŁAWSKIEJ

Kapituła katedralna we Włocławku oddała przed r. 1349 ze swych wspólnych dóbr miejscowym archidiakonom wieś Siutkowo²²⁹, położoną w parafii Zbrachlin, pow. Aleksandrów Kujawski, w charakterze wsi prestimonialnej²³⁰. Wieś tę lokował następnie (19 października 1349 r.) na prawie magdeburskim sołtysowi Jakubowi i zwerbowanym przez niego kmieciom archidiakon włocławski Trojan²³¹.

§ II. WIZYTACJE

1. METROPOLITALNE ROZPORZĄDZENIA O WIZYTACJACH

W czasie długich ale niespokojnych rządów biskupa Macieja odbyły się na pewno tylko dwa synody prowincjalne gnieźnieńskie: w r. 1326 (19 lutego) pod przewodnictwem arcybiskupa Janisława w Uniejowie²³² i w r. 1357 (8 stycznia) pod prezydencją arcybiskupa Jarosława ze Skotnik w Kaliszu²³³. Nie ma natomiast pewności co do przeprowadzenia w r. 1350 przez arcybiskupa Jarosława synodu w Kaliszu, który miał być zwrócony głównie przeciw heretyckim begardom, beginkom i biczownikom²³⁴. Brakowi nowych ustaw kościelnych w Polsce w okresie lat kilkudziesięciu pomiędzy r. 1326 a 1357 zarządził papież Klemens VI, zatwierdzając w r. 1345, na prośbę biskupa lubuskiego Apeczka, obowiązujące jeszcze wtedy uchwały ostatniego synodu legackiego dla Polski, mianowicie kardynała Gentilisa z r. 1309²³⁵, które jednak, jak wyżej za-

²²⁹ Kod. Pol. II/1 nr 289. — Wyd. (s. 284 przyp. 2) meżręczmie szukają Siutkowa (w dok.: Sodlkowo) aż w ziemi kaliskiej!

²³⁰ Wsie prestimonialne były to takie, których własność (dominium) należała do wspólnego majątku kapit. a użytkowanie (usus fructus) było przyznawane zasłużonym lub starszym pobytem w tejże instytucji prał. i kan. (Librowski: Kapif. włocł. s. 82).

²³¹ Kod. Pol. II/1 nr 289.

²³² Gromnicki. Synody s. 253—263. — Encykl. kośc. XXVII s. 400. — Podr. encykl. kośc. XXXVI/XXXVII s. 320. — Kałwa: Rys hist. s. 135—136.

²³³ Gromnicki: Synody s. 285—292. — Encykl. kośc. XXVII s. 400—401. — Podr. encykl. kośc. XXXVI/XXXVII s. 320. — Kałwa: Rys hist. s. 137.

²³⁴ Diugosz: Hist. Pol. III s. 238. — Gromnicki: Synody s. 282—284. — Encykl. kośc. XXVII s. 400.

²³⁵ Kod. Wp. II nr 1245. — Kałwa: Rys hist. s. 131—132. — Por. przyp. 44 w D XI.

znaczono, nie zawierały rozporządzeń o wizytacjach. Natomiast synody z l. 1326 i 1357 takie zarządzenia posiadają.

1° ZARZĄDZENIA WIZYTACYJNE SYNODU Z R. 1326^{235a}

Synod przypomina wizytatorom kary, ogłoszone przez kościelne prawo powszechne, za pobieranie przez nich nadmiernych wynagrodzeń od instytucji zwizytowanych i jakichkolwiek od niewizytowanych, a ponadto znosi niesprawiedliwe wyroki, które w czasie wizytacji wydali na duchowieństwo.

Druk. 1. Const. Gnezn. s. 201—202 c. 21. — 2. Starod. pomn., I s. 404 § 21. — 3. Kod. Wp., II s. 397.

Ad nostram audienciam ex insinuacione clamosa^a pervenit, quod nonnulli ecclesiarum prelati et alie persone ecclesiastice, ad quas de iure et de consuetudine^b visitacionis officium^b dignoscitur pertinere, sue cupiditatis laxantes habenas, a locis visitatis procuracionem sumptuosam, per quam victus longi temporis brevi hora consumitur, vel pro ipsa procuracione pecuniam a nolentibus et a locis non visitatis procuracionem nullo modo eis debitam, dumque^c una die plura loca^c visitaverint^d, plures procuraciones, cum eis unica et sola pro die illa, in qua spiritualia seminaverint^e, tantummodo debeatur, petere et exigere non verentur contra sacrorum canonum sancciones²³⁶, que, si ad votum eorum prestita non fuerint, contra personas ecclesiasticas et ecclesias, et loca alia sentencias iniuste fulminant et promulgant. Nos huiusmodi ausis temerariis viam precludere cupientes, quamvis eo ipso penas inciderint a iure inflictas, sentencias, quas ob hoc protulerint, approbacione presentis concilii fore decrevimus irritas et inanes.

2° ZARZĄDZENIA WIZYTACYJNE SYNODU Z R. 1357^{236a}

Synod, powołując się na kanony powszechnego prawa kościelnego, oraz na statuty poprzednich synodów prowincji gnieźnieńskiej, zabrania pod ekskomuniką archidiaconom, wizytatorom delegowanym i dziekanom wymuszania opłat od rządców kościołów przez nich nie zwizytowanych, lub co gorsza — *pro concubinis tenendis*.

^a Const. Gnezn.: clamorosa. — ^{b-b} Const. Gnezn.: officium visitationis. — ^{c-c} Const. Gnezn.: plura loca una die. — ^d Const. Gnezn.: visitaverunt. — ^e Const. Gnezn.: seminaverunt.

^{235a} Druk. w: Const. Gnezn. s. 183—204. — Starod. pomn. I s. 397—405. — Kod. Wp. II nr 1061.

²³⁶ Konst. pap. Aleksandra III z r. 1177 i konst. pap. Innocentego III r. 1215 (Lib. III, tit. 39, c. 4 i 23); konst. pap. Innocentego IV z r. 1245 (Lib. VI (III), tit. 20, c. 1 § 5); konst. pap. Grzegorza X (Lib. VI (III), tit. 20, c. 2); konst. pap. Bonifacego VIII z r. 1298 (Lib. VI (III), tit. 20, c. 3).

^{236a} Druk. w: Const. Gnezn. s. 205—218. — Starod. pomn. I s. 407—412. — Kod. Wp. III nr 1349. — *Gaz. kośc. R.* 5: 1847 (tłum. pol.). — Synod ten, obok powziętych własnych uchwał, przeprowadził jednocz. pierw. w Polsce kodyfikację partykularnego prawa kośc., zbierając aktualne jeszcze statuty poprz. syn. metrop. i leg. w jedną całość, nazw późn. Synodykiem Jarosława. (Jest on część druk. w Kod. Wp. III nr 1350 z odesłaniem do dawn. num.: 150, 274, 361, 402, 423, 445, 551, 654 i 1061). Biskupi otrzymali kopie tego zbioru, z których miano sporządzić dalsze odpisy dla każdej par. Archidiaconom zaś nakazano, aby odczytywali i wyjaśniali podwładnemu im duchowieństwu przepisy zawarte w synodyku (Gromnicki: Synody s. 292—294. — Kałwa: Rys hist. s. 136—138).

Druk: 1. Const. Gnezn. s. 211 c. 7. — 2. Starod. pomn., I s. 409 § 7. — 3. Kod. Wp., III s. 61 nr 7.

Non solum iure canonico²³⁷, sed etiam constitutionibus et statutis²³⁸ prohibitum fore noscitur, sub penis gravibus, archidiaconis et aliis iuridicionem^a habentibus de consuetudine vel de iure, ac eorundem vices gerentibus, ne a subditis seu ecclesiarum rectoribus, ipsis non visitatis, procuraciones^b in pecunia pro expensis^b audeant extorquere; quia tamen hiis non obstantibus, sue cupiditatis laxantes habenas, in hiis culpabiles et remissi manifeste noscuntur, ordinamus et statuimus: ut de cetero ipsi archidiaconi et alii iuridicionem^c habentes, vel eorum vices gerentes, videlicet decani rurales, a locis non visitatis, et presertim pro concubinis tenendis publice in statu dampnabili^d, in suarum animarum periculum, non audeant a rectoribus ecclesiarum pecuniam exigere; alioquin contrafacientes virtute statuti presentis excommunicationis sententiam incurrere volumus ipso facto.

2. MIEJSCOWE ŹRÓDŁA WIZYTACYJNE

1° DIECEZJALNA INSTRUKCJA WIZYTACYJNA

a. Wprowadzenie.

Elementy charakteru prawnego, poprzedzające wizytacje opisywanej diecezji w czasie rządów biskupa Macieja, wypowiedają się przede wszystkim w znanej już instrukcji wizytacyjnej²³⁹. Z treści formularza wynika, że powstał on pomiędzy r. 1350 a 1357, w związku z wystąpieniami episkopatu polskiego przeciwko szerzącym się wtenczas u nas biczownikom (begardom i beginkom — pyt. [81], potępionym ponownie przez papieża Klemensa VI (1342—1352) i Innocentego VI (1352—1362)²⁴⁰.

Instrukcja jest najprawdopodobniej diecezjalną wrocławską. Świadczy o tym fakt, iż zachowała się jedynie (w odpisie) w znanym nam już formularzu-kopiarzu konsystorza gen. wrocławskiego (obecnie w Bibl. Jagiell., rps nr 348 s. 325—328) pt. *Exhortacio visitacionis^a synodalis*²⁴¹, a dalej, że wyraźnie jest w niej mowa o biskupie wrocławskim (pyt. [27]) oraz dwunarodowościowych diecezjanach — Polakach i Niemcach (art. 92). Przynależność do Wrocławka nie wyklucza możliwości posługiwania się nią, po wprowadzeniu potrzebnych zmian, także w sąsiednich diecezjach, czy nawet w całej kościelnej prowincji gnieźnieńskiej²⁴². W rzeczy samej na przełomie XIV i XV stulecia instrukcja ta była używana

^a Const. Gnezn.: jurisdictionem. — ^{b—b} Const. Gnezn.: pro expensis in pecunia. — ^c Const. Gnezn.: jurisdictionem. — ^d Const. Gnezn.: damnabili.

^a Arch. Kom. Hist. (s. 220): visitationibus.

²³⁷ Por. przyp. 236.

²³⁸ Mowa o uwzględnionych poniżej zarządzeniach wizytacyjnych syn. prowincj. z r. 1233, 1248, 1267, i 1326.

²³⁹ Exhortatio visitationis.

²⁴⁰ Vet. monum. Pol. I nr 694, 735. — Monum. Pol. II s. 945. — Kod. Wp. II nr 1291. — Abraham (Arch. Kom. Hist. V s. 224) pod., że biczownicy zostali potępieni przez pap. Benedykta XII; jednocz. sądzi, że wspomn. instrukcja powstała między r. 1326 a 1360.

²⁴¹ Starod. pomn. I s. XII—XVI. — Arch. Kom. Hist. V s. 220—221.

²⁴² Arch. Kom. Hist. V s. 219—224.

w odpowiednich odmianach w diecezjach pomezańskiej²⁴³ i poznańskiej²⁴⁴.

Możliwe, że przy redagowaniu instrukcji wizytacyjnej posłużono się tu wzorami obcymi, np. niemieckimi (biczownicy przedostawali się do Polski głównie z Niemiec)²⁴⁵, ściślej prowincji kolońskiej²⁴⁶; jakies wzo-ry wizytacyjne mogli przywieźć z Awinionu biskupi Gerwad²⁴⁷ lub sam Maciej z Gołańczy²⁴⁸; w obu wypadkach artykuły obce zostały przystoso-owane do warunków tutejszej diecezji.

Instrukcja składa się z trzech części: b) zachęty skierowanej przez wizytatorów do świadków przesłuchiowanych przez nich w czasie wizytacji, c) formuły przysięgi składanej przez tychże świadków i d) samych artykułów wizytacyjnych. Pytania instrukcji (94), znacznie dłuższe od tamtych z w. XIII (przypisanych pontyfikatowi biskupa Michała²⁴⁹), odnoszą się, jak one, zarówno do świadków duchownych jak i świeckich. Tytuł (*Exhortacio visitacionis synodalis*), odnoszący się tylko do pierw-szej części instrukcji, został prawdopodobnie nadany jej dopiero przez kopistę na początku w. XV.

b. *Exhortacio visitacionis synodalis* — odezwa wizytatorów do świad-ków synodalnych czyli wizytacyjnych napominająca ich, aby na stawia-ne pytania odpowiadali prawdziwie.

Druk. Arch. Kom. Hist., V s. 225.

Fratres, nos sumus missi per dominum nostrum episcopum et eius capitulum²⁵⁰ omnibus sibi commissis in salutem; et est intencionis domini nostri pre-dicti et suorum peccata evellere et virtutes plantare in cordibus Christi fide-lium. Et quia est opus misericordie et magnum apud Deum meritum proximum ab errore revocare, ut ^b,vir impius derelinquat viam et vir iniquus cogitaciones suas"^b, ideo, ne et vos, qui vestra bona fama deferente magis honesti et senes estis deputati in ista parrochia^c, ex aliqua criminis taciturnitate forte tamquam ex quodam consensu videamini peccata approbare, dicentes meram veritatem, de qua interrogati fueritis, de omnibus excessibus et peccatis, que obviant sa-luti animarum commissis hic in parrochia^c vel alibi ubicunque in isto episcopa-tu, que ad vos pervenerunt, ex visu, auditu vel fama, vel quomodocunque, pro illo divinam retributionem expectaturi. Sed, quia testis, qui veritatem, quam novit, occultat et etiam is, qui mendacium dicit, reus est: primus quia prodes-se non vult, secundus quia nocere desiderat, sancti patres decreverunt, iuramenta

b—b Izajasz. Rozdz. 55, w. 7. — c Arch. Kom. Hist.: parrochia, parrochiis. — d Arch. Kom. Hist.: adiuuat. — e Arch. Kom. Hist.: parrochianos. — f Arch. Kom. Hist.: parrochia-lia. — g Arch. Kom. Hist.: que. — h Arch. Kom. Hist.: e econverso. — i Arch. Kom. Hist.: grauitur. — j Arch. Kom. Hist.: possessiones. — k Wyras opuszczony w rękop. i dodany przez nas. — l Arch. Kom. Hist.: eorum. — m Arch. Kom. Hist.: parrochiarum. — n Arch. Kom. Hist.: Polonos.

²⁴³ J a c o b s o n : Geschichte s. (257) — (265).

²⁴⁴ Forma inquisitionis.

²⁴⁵ Arch. Kom. Hist. V s. 222.

²⁴⁶ Arch. Kom. Hist. V s. 222—223. — Z a c h o r o w s k i : Sądy s. 12—14.

²⁴⁷ Por. przyp. 1 i 11 w D XI.

²⁴⁸ Por. przyp. 1.

²⁴⁹ Formularz pytań.

²⁵⁰ W naszym wypadku bp Maciej z Gołańczy i kapit. kat. włocł.

esse exigenda ab hiis, qui ut testes interrogati veritatem dicere debent; ergo iurabitis sub hac forma et quivis seorsum:

Z odezwy wynika, że na przewidzianą tu wizytację udali się wizytatorzy delegowani, albowiem archidiaconi, posiadający w tym czasie władzę zwyczajną, do wizytacji i wykonywania związanego z nimi sądownictwa, nie potrzebowaliby takiego zlecenia. Z tego również widać, że archidiaconi nie przeprowadzili wtenczas wizytacji przed synodem diecezjalnym. W następstwie tego synod (biskup i kapituła katedralna) wysłał do tej pracy wizytatorów delegowanych. Na skutek tego wizytacje diecezji, rozumie się generalne, odbyły się po synodzie.

c. Formuła przysięgi dla świadków.

Druk: Arch. Kom. Hist., V s. 225.

Ego enim iuro ad sanctorum Dei reliquias, quod quecunque novi aut audivi, que contra voluntatem Dei et tolam christianitatem in ista parrochia^c facta sunt, aut etiam in aliis vicinis parrochiis^c, quod ea nec propter parentelam, nec propter amorem, nec propter timorem, nec propter precium nullatenus celabo epistopo meo, aut eius misso seu missis, sed interrogatus veritatem dicam, quam scio, sic me Deus adiuvet^d et iste sanctorum reliquie.

Si vero viderint, presentatos per parrochianos^e senes grandevos, honestos, bone fame, tunc pretermisso iuramento, nisi quod eis insinuetur qualiter deberent iurare, si non essent tam honeste persone, sic ad inquisitionem procedatur:

Zarówno z odezwy wizytatorów do świadków jak i z roty przysięgi wypływa, że kandydatów na świadków przedstawiała wtedy cała parafia a zatwierdzali wizytatorzy. Świadcami w tym wypadku byli ludzie świeccy. Rota przysięgi, w porównaniu do poprzedniej z w. XIII, jest ujęta w formę prawną. Nie wszyscy świadkowie musieli ją składać.

d. Artykuły wizytacyjne.

Druk: Arch. Kom. Hist., V s. 225—229.

[1] Item, an per negligenciam aliqui homines neglecti fuerint in sacramentorum percceptione, maxime tempore infirmitatis vel mortis, aut decesserint sine confessione, aut sine baptismo et ex quorum negligencia hoc factum est?

[2] Item, si aliqui plebani aut sacerdotes manifestaverint confessionem sibi confitentium: verbo, signo vel nutu, vel quocunque alio modo?

[3] Item, si aliqui sacerdotes missam celebraverunt aut celebrant horis canonicis pretermisissis?

[4] Item, si qui plebani aligenos parrochianos^e suscipiant ad missas in contemptum alienorum plebanorum et absque eorum licencia, maxime in diebus dominicis et festivitibus magnis, aut sacramenta, vel ad alia iura parrochialia^f, vel ad ecclesiasticam sepulturam? [226]

[5] Item, si qui sacerdotes negligent celebrare populo, saltem in festivitibus, vel diebus dominicis, aut aliis temporibus, quibus de consuetudine fuerit celebrandum?

[6] Item, si qui sacerdotes in loco interdicto, aut excommunicati, aut suspensi celebraverunt ante absolucionem?

[7] Item, si qui sacerdotes vel clerici non viatores ingrediantur ad thabernas ad bibendum cum aliis potatoribus, vel ad comedendum?

[8] Item, si qui clerici per se teneant vel regant thabernas aliis potum vendendo?

[9] Item, si qui sacerdotes longo tempore obmiserint celebrare et qua⁹ causa?

[10] Item, utrum aliquis defectus est in ornamentis aut libris ecclesie et ex quorum culpa talis negligencia proveniat? et visitatores hec actualiter inspiciant.

[11] Item, si viderint ecclesiam minantem ruina, discoopertam, destructam, vel cimiterium non vallatum seu sepitum? interrogent ex quorum culpa talis negligencia provenit.

[12] Item, utrum Corpus Christi aut alia sacramenta caute custodiantur, tam a muribus quam a sortilegiis?

[13] Item, si qui teneant ecclesias parochiales in diocesi, ad quas non sunt per episcopum per collacionem canonicam provisi aut legitime instituti?

[14] Item, si qui a patronis receperint beneficia cum diminucione proventuum, aut negligant iura ecclesie defendere?

[15] Item, si qui beneficia sint adepti symoniace?

[16] Item, si qui denegant sacramenta petentibus, nisi solvant pecunias?

[17] Item, si qui celebraverunt coram publice excommunicatis, aut eos admiserunt ad divina, preter quam ad sermonem?

[18] Item, si fama sit de aliquo sacerdote aut clerico, qui teneat aliquam concubinam aut mulierem suspectam in domo vel extra domum?

[19] Item, si qui sacerdos vel clericus ludo alearum seu taxillorum, aut aliis ludis illicitis frequenter intendit?

[20] Item, si quis celebraverit non jeiunus, aut in ebrietate per sompnum non digestum, vel plures missas uno die celebraverit, excepto in Nativitate Domini, et que causa?

[21] Item, si aliqui sacerdotes absolvunt a peccatis vel sentenciis, a quibus absolvere non possunt preter auctoritatem Sedis Apostolice aut episcopi?

[22] Item, utrum aliqui sint sepulti in ecclesia vel cimiterio, qui decesserunt in notorio mortali peccato, aut in excommunicatione, aut qui rectam fidem catholicam non habuerunt, vel non tenuerunt, aut manifesti usurarii, vel qui ad minus semel in anno non sunt confessi, aut sacram Communionem non receperunt?

[23] Item, si qui sacerdotes aliquod nominatim excommunicant propria auctoritate, non premissa monicione?

[24] Item, si qui sacerdotes obmiserunt sive obmittunt denunciare excommunicatos, suspensos aut interdictos, prout receperunt in mandatis a prelatiis suis?

[25] Item, si qui clerici per alios ad ordines presentati suis presentatoribus promiserint aut iuraverint, quod eos super provisione sua non inquietent?

[26] Item, si qui sacerdotes super incertis debitis vel aliis male acquisitis, de quibus nescitur, cui restitui debeant, confitentes absque licencia episcopi speciali, ad quem de iure pertinent talia disponere, disposuerunt?

[27] Item, si qui beneficiati se diu absentent a suis beneficiis absque licencia episcopi Wladislaviensis?

[28] Item, si qui clerici in sacris ordinibus constituti immisceant se negociis secularibus, ordini suo non congruentibus, vel si qui comam nuntriant, vel [227] alias incongrue incedant absque habitu vel tonsura clericali?

[29] Item, si qui plebani receperunt vicarios aut presbyteros ignotos, de quorum conversacione non constet et utrum sint in presbyterum ordinati, et maxime si tales receperunt absque licencia episcopi vel auctoritatem habentis?

[30] Item, si plebani alienaverunt de rebus ecclesiarum suarum?

[31] Item, si qui clerici celebrent in ecclesia sua vel oratorio effusione sanguinis vel modo alio exsecrato, vel sepellient in cimiterio similiter exsecrato, ante quam episcopali reconciliacione mundetur?

[32] Item, si qui sunt, qui teneant aliquid iniuste de bonis ac iuribus episcopalibus?

[33] Item, si qui sunt obligati aliquibus debitis ipsi episcopo vel mense sue?

[34] Item, si vacante aliqua ecclesia res sacerdotis derelictas aliqui receperunt, consumpserunt vel inter se diviserunt?

[35] Item, si aliqua bona sciunt de novo exstirpata, de quibus non datur decima episcopo?

[36] Item, si aliqui plebani decimas mense episcopalis iniuste occupant?

[37] Item, si laici aliqui occulte retinent decimas mense episcopalis vel aliarum ecclesiarum seu beneficiorum, nec eas solvunt?

[38] Item, si qui pulsus rusticis de agris ab eisdem nolunt solvere decimam?

[39] Item, si omnes ad quos spectat decimare, nobiles et ignobiles, integre decimant?

[40] Item, si plebanus vel alius loco sui sepe predicet verbum Dei in ecclesia?

[41] Item, utrum sacerdotes concedant indiscretas indulgencias ad recipiendum homines?

[42] Item, si sacerdotes exponant populo in sermonibus capitulum omnis utriusque sexus?

[43] Item, si quis episcopo suo verbis aut factis seu nutibus infidelis extiterit?

[44] Item, si qui diu sine confessione, per annum integrum vel per plures, similiter absque Communionem [permanserint]?

[45] Item, si qui sint commanentes tamquam coniuges, qui non sunt in legitimo matrimonio constituti?

[46] Item, si qui sint in gradu subdiaconatus vel ultra et stent cum mulieribus tamquam legitime coniugati?

[47] Item, si qui coniuges nolunt simul manere et qua⁹ causa?

[48] Item, si qui superduxerunt alias uxores, habentes primas uxores, vel econverso^h uxores alios maritos?

[49] Item, si qui coniuges male vivunt, puta contencionibus et rixis illicitis?

[50] Item, si quis vir graviter uxorem suam tractat?

[51] Item, si qui alias uxores duxerunt, antequam certificati fuerint de morte uxorum suarum, vel antequam auctoritate episcopi fuerint iudicio Ecclesie separati simul, et econverso de mulieribus?

[52] Item, si qui contraxerint sponsalia vel matrimonia clandestine seu occulte, absque solemnitate plebani vel vicarii sui?

[53] Item, si qui sunt adulteri manifesti?

[54] Item, si qui sunt incestuosi, et puta ubi consanguineus cum consanguinea, vel affinis cum affini, vel compater cum commatre, vel sua filia spirituali commercium habuerunt vel se illicito matrimonio copulaverunt?

[55] Idem intelligendum de confirmatione, ut puta inter confirmatum et illum, qui eum tenet ad confirmationem, aut eundem confirmatum et tenentem filios vel filias, uxorem ante carnaliter cognitam?

[56] Item, si qui sint heretici vel de sacramentis Ecclesie male sencientes?

[57] Item, si qui invocant demones, [228] vel credunt vel colunt plures quam unum Deum, qui omnia creavit, aut si qui adorent seu pro Deo colent aves vel arbores vel alias creaturas?

[58] Item, si que sunt incantatrices, ut puta herbas fodientes, appendicula ad colla facientes, videlicet in wlgari *nawanszj* vel manus inspicientes, ceram plumbum lique facta fundentes, ignem, aquam, aves inspicientes et ex eis futura predicentes, et si aliqui pro talibus habeant recursum ad eas, et qui sunt qui currunt ad easdem?

[59] Item, si qui occulta et suspecta conventicula inter se habuerunt, ex quibus oriatur suspicio contra fidem?

[60] Item, si qui Iudei aut pagani baptizati ritum infidelium reassumpserunt?

[61] Item, si qui sunt exercentes usuras vel recipiunt possessiones^l aliquas, ut puta villas, allodia, mansos in pingnus vel in obligationem et fructus ac redditus, quos medio tempore ab eisdem temporibus ultra labores et expensas recipiunt, non computent in sortem, nec permittunt per eosdem redditus debitum extenuari?

[62] Item, si qui de lucro usurario usuram recipiunt?

[63] Item, si qui colorato sub tytulo vendicionis usuras exerceant, ut medio tempore de fructibus rei vendite percipiant? nam licet ille contractus empicio vel vendicio appelletur, sub dolo tamen est vera inpignoracio ad lucrum usurarium capiendum.

[64] Item, si qui recusant vendere pro parata pecunia, sed pocius dant ad longiora tempora, propter maiorem pecuniam recipiendam?

[65] Item, si qui percusserint vel captivaverint clericos ordinatos seu religiosas personas, vel eos rebus spoliaverint?

[66] Item, si qui laici receperint oblaciones sacerdotibus oblatas?

[67] Item, si qui violaverint libertatem ecclesiasticam, ut puta si fugientem cimeterium vel ecclesiam offenderint seu per captivitatem eduxerint?

[68] Item, si qui rapuerint aliquod de ecclesia vel de dote ecclesie?

[69] Item, si qui [proprium]^k aut alias violaverint ecclesias vel cimeterium?

[70] Item, si qui sunt incendarii, qui domos vel orrea vel alias res aliorum incenderint, vel ad hoc dederint consilium aut iuvamen?

[71] Item, si qui periurium commiserint, vel fuerint falsi testes?

[72] Item, si qui fuerint homicide, qui non satisfecerint proximis occisorum neque absolucionem obtinuerint?

[73] Item, si qui viri vel mulieres per culpam suam aut negligenciam oppreserint pueros aut occasionem eorum morti dederint?

[74] Item, si qui magni peccatores et manifesti penitentiam publicam agere neglexerint?

[75] Item, si quis testamentum factum ad ecclesiam vel ad alia pija loca impiederit seu neglexerit adimplere?

[76] Item, si qui pacem vel treugas violaverint ordinatas?

[77] Item, si qui cogerint aliquos excommunicatos absolvi, vel interdictum relaxari per vim vel per metum?

[78] Item, si excommunicati vel alii, quibus est sepultura ecclesiastica interdicta, in ecclesia vel cimiterio sint sepulti?

[79] Item, si qui falsarii litterarum vel sigillorum, vel eciam monete ponderis ulne vel cuiuscunque mensure?

[80] Item, si qui consules vel alii potestatem habentes statuta faciant contra clerum aut contra iura ecclesiastica?

[81] Item, si qui sint beghardi vel benigvine, que post et contra factam prohibitionem a domino Clemente papa quinto²⁵¹ statutum benignarum assumpserint?

[82] Item, si qui iudices vel consules requisiti neglexerint viduis et orphanis iusti- [229] ciam exhibere?

[83] Item, si qui sint spoliatores stratarum viduarum pauperum aut earum¹ oppressores?

[84] Item, si qui prohibeant vel impediunt causas, que ad ecclesiasticum iudicium pertinent, deferri et tractari coram suo iudice ecclesiastico vel querimonias coram ipso proponi?

[85] Item, si qui laici violenter sepeliverint in cimiterio vel ecclesia corpora excommunicatorum, interdictorum aut manifesto peccato decidencium?

[86] Item, si qui plebizani sint suis plebanis inobedientes aut rebelles?

[87] Item, si qui non celebrant festivitates aut violaverint ieiunia ab Ecclesia precepta?

[88] Item, si qui laici trahunt clericos ad iudicium seculare?

[89] Item, si qui preter magnam necessitatem baptizant pueros extra ecclesiam in privatis domibus sive locis?

[90] Item, si qui negligant diebus dominicis et festivis ad missas et ad sermonem suarum propriarum parochiarum?

[91] Item, si qui parochiani^m tempore missarum et sermonum exerceant risus vel fabulaciones inutiles?

[92] Item, si sciant Pater noster, Ave Maria et Symbolum, et utrum plebani in festivitibus predicta pronunciant per se vel per alios: Polonisⁿ in polonico, Teutonicis in teutonico?

[93] Item, si qui contemptant accipere confirmationem in fronte?

[94] Item, si aliqui clerici vel laici aliqua enormia fecerint, de quibus scandalum sit exhortum?

S. Zachorowski zabrał poniższą instrukcję wizytacjom, przydzielając ją niesłusznie jako wyłączną własność sądom wizytacyjnym, zwanym przez siebie synodalnymi²⁵².

2° PRZEBIEG WIZYTACJI

Z powyższej instrukcji niezbiecie wynika, że wizytacje kościelne za pontyfikatu Macieja z Gołańczy były przeprowadzane. Można także przypuszczać, że w czasie przeszło czterdziestoletnich rządów Macieja odbyło się w diecezji kujawskiej i pomorskiej więcej wizytacji niż ta, związana z omówioną ekshortacją, oraz więcej synodów — złączonych zawsze z wizytacjami, aniżeli ten, który wysłał swoich komisarzy na odwiedzanie kościołów i parafii.

Z wizytacji przeprowadzonych w okresie pontyfikatu Macieja z Gołańczy nie zachowały się, poza omówioną instrukcją, żadne akta, w postaci choćby najkrótszych sprawozdań.

²⁵¹ Pap. Klemens V rządził Kościołem w l. 1305—1314.

²⁵² Por. przyp. 81 w C VII.

XIII. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISK. ZBYLUTA Z GOŁAŃCZY (1365—1383)

Zbylut z Gołańczy (Pałuka), h. Topór, braćlanek Macieja, biskupem kujawskim i pomorskim został w r. 1365; zmarł r. 1383¹.

Bogate przekazy dokumentowe, dotyczące życia i działalności biskupa Zbyluta, do których dochodzą szczątki kopii pierwszych ksiąg wpisów i jednocześnie protokołów czynności jego samego, konsystorza gen. włocławskiego i przede wszystkim kapituły katedralnej², mieszczą w sobie także materiały służące do badań nad wizytacjami kościołów i parafii.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

Biskup Zbylut dokończył budowy obecnej katedry we Włocławku, a następnie wyposażył ją w gotyckie witraże i bogaty sprzęt liturgiczny³. W r. 1375 Kazimierz V, książę szczeciński, wnuk Kazimierza Wielkiego, uwolnił dobra biskupstwa włocławskiego w b. księstwach sieradzkim, łęczyckim, dobrzyńskim i części właściwych Kujaw, zapisanych mu przez wspomnianego monarchę⁴, z ciężarów przewidzianych na rzecz swojego dworu⁵. W r. 1376 zostały uregulowane spory graniczne pomiędzy dobrami biskupów kujawskich i pomorskich, Krzyżaków i Gdańska⁶.

2. ZMIANY TERYTORIALNE

PARAFIE, KOŚCIOŁY, KAPLICE I KLASZTORY

Na Kujawach — spalone w r. 1328 przez Krzyżaków miasto Wyszogród⁷ zostało w r. 1382 przeniesione przez Władysława Opolczyka, pod nazwą Fordon, na inne miejsce⁸, a w ślad za tym również parafię wyszogrodzką przemianowano na fordońską⁹.

¹ Vet. monum. Pol. I nr 844. — Monum. Pol. II s. 744. — Długosz: Hist. Pol. III s. 301, 438—439. — Długosz: Vitae ep. s. 530—531. — Damalewicz: Vitae ep. s. 244—252. — Encykl. kośc. XVIII s. 53—55. — Korytkowski: Prał. gmeźn. III s. 190—193. — Fijałek: Chronolog. s. 20—21. — Semkowicz: Ród s. 217. — Szostkiewicz: Katalog s. 140. — Librowski: Zbylut.

² Starod. pomn. I s. XII—XVI. — Arch. Kom. Hist. V s. 220—221. — Librowski: Wstęp s. 92, 151, 154, 155—156. — Por. przyp. 76 w C VII.

³ Długosz: Vitae ep. s. 530. — Damalewicz: Vitae ep. s. 251. — Librowski: Kapit. włocł. s. 7 — Grajner: Witraż. — Librowski: Kat. włocł. s. 8, 65. — Librowski: Zbylut.

⁴ Długosz: Hist. Pol. III s. 321. — Hist. Pol. I/1 s. 553—554.

⁵ Kod. Pol. II/1 nr 318. — Monum. Wład. XIV s. 18 nr 116. — ADWł: AUA, kop. I k. 91v; 2 k. 74; 4 k. 13v.

⁶ Monum. Wład. XIV s. 34 nr 293.

⁷ Długosz: Hist. Pol. III s. 127. — Karwasińska: Sąsiedztwo s. 166, 168. — Por. przyp. 2 w D XII.

⁸ Dokum. kuj. s. 335 nr 45 (Wyssegrad sive Hoghemburg), gdzie przyt. popr. wyd. dok.

⁹ a) Og.: Fordon — m. w pow. i woj. bydż. Miej. prawo magd. otrzymał F. w r. 1382; jednocz. nazw. civ. (Słown. geogr. II s. 398—399. — Diec. chełmiń. s. 249—252). — Pod wzgl. adm. kośc. od r. 1765 stolica dek. (Subera: Teryt. diec. — Paprzycki: Podz. diec. — Librowski: Wstęp s. 39). — Po r. 1818 dek. i par. w diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 62, 63). — Por. przyp. 61 w A.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 337—338. — Diec. chełmiń. s. 249.

c) P. wzm. par. (eccl. Vissegradiensis alias Fordanensis) w r. 1413 (Kod. Pol. II/2 nr 501).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1582: św. Mikołaj (Fontes, I s. 99).

W archidiaconacie pomorskim powstały za rządów biskupa Zbyluta następujące parafie względnie filie: Dęblin¹⁰ — przed r. 1370, Hel¹¹ — ok. r. 1378, Łebień¹² — najpierw filia w parafii Białogarda, następnie przed r. 1379 samodzielna parafia, Mątawy¹³ — pomiędzy r. 1374 a 1384, Pomysk Wielki¹⁴ — przed r. 1383, Szemud¹⁵ — początkowo kaplica lub filia w parafii Kielno a przed r. 1370 samoistna parafia. Kaplica w Szprudowie¹⁶, na terenie parafii Lignowy,

¹⁰ a) Og.: w. na ter. par. Skarszewy, pow. kościer., woj. gdań. (Słown. geogr. II s. 19. — *Diec. chełmiń. s. 571*). — Od r. 1818 w. (w par. Skarszewy) na teryt. diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 121—122*). — Por. przyp. 71 w B I*.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 191. — *Diec. chełmiń. s. 571*).

c) P. wzm. par. w r. 1583 (*Fontes, I s. 50*).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583; św. Małgorzata (tamże).

¹¹ a) Og.: w. par. w pow. puc., woj. gdań. Prawa miej. uzyskała H. w r. 1378 (P r u t z : Neustadt. — B r a n d s t ä t e r : Landkr. Danz. — Słown. geogr. III s. 50—51. — S c h u l t z : Neust. u. Putzig. — *Diec. chełmiń. s. 510—511*. — R o z e n k r a n z : Pocz. m. Pom. s. 222—223). — Par. katol. upadła w okresie reform. (*Fontes, I s. 9, 104*). — W r. 1818 przeszedł H., znajdujący się wtedy na ter. par. Jastarnia, do diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 112*).

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 224, 226. — *Diec. chełmiń. s. 510*.

c) P. wzm. par. w r. 1430 (cyt. za *Diec. chełmiń. s. 511*).

d) Pierw. tyt. kośc. (w Helu Starym): Najśw. Maria P. (cyt. za *Diec. chełmiń. s. 510*).

¹² a) Og.: w. par. w pow. lęb., woj. gdań. — W r. 1818 przeszedł Ł., będący zwykłą wsią w fil. Białogarda na ter. rozległej par. Lębork (*Elench. Dioec. Cuj. 1817, nlb.*) do diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 17*). — Po r. 1918 w. należała do prał. pil. — Od r. 1945 znowu jest par. w adm. kamien. (*Schem. Adm. kamień. 1949 s. 133*). — Por. przyp. 43 w A i 40 w D XII.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 70—71, 207, 216; Labino.

c) P. wzm. par. w r. 1379 (C r a m e r : Gesch. Lauenb. u. Büt. II s. 218).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1379; św. Tomasz i Michał (tamże).

¹³ a) Og.: w. z kośc. fil. na ter. par. Lubień Wielka, w pow. świec., woj. bydż. (Słown. geogr. VI s. 219). — Par. zaginęła prawdopodobnie po wojnie trzynast. (*Arch. Kom. Hist. X s. 122*). — W r. 1818 weszły M., znajdujące się wtenczas jako zwykła w. na teryt. par. Bzowo, w skład diec. chełmiń. (*Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 108*). — *Diec. chełmiń. (s. 460—461 i 470—472) nie zna par. Mątawy!* — Por. przyp. 48 w B I* i 29 w D X*.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 266, 269 (s. 383; Mątawy).

c) P. wzm. par. (Kirche) między r. 1374 a 1384 (W e g n e r : Schwetzer Kr. II s. 61).

d) Tyt. kośc. meznany.

¹⁴ a) Og.: w. par. w pow. był., woj. kosz. (Słown. geogr. VIII s. 762; Pomysk). — Par. katol. wygasała w poł. w. XVI (L i b r o w s k i : Z. był. i lęb. s. 196, 198). — W r. 1818 P. W. weszła do diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 17*). — Po r. 1918 w. znajdowała się na ter. prał. pil. — Od r. 1945 na powrót jest par. w adm. kamień. (*Schem. Adm. kamień. 1949 s. 38*) — Por. przyp. 44 w A.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 144; Wielkie Pomysko, 220 (pierw. poł. w. XIV).

c) Wzm. o par. (z w. XVI) podaje C r a m e r : Gesch. Lauenb. u. Büt. I s. 24).

d) Tyt. kośc. nie odnaleziony.

¹⁵ a) Og.: w. par. w pow. wejł., woj. gdań.; dawna nazwa Szynwałd (Słown. geogr. XII s. 122—123; Szynwałd. — *Diec. chełmiń. s. 741—743*). — W r. 1818 przeszedł Sz., jako fil. par. Kielno (*Elench. Dioec. Cuj. 1817, nlb.*), do diec. chełmiń., w której od r. 1908 ponownie jest par. (*Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 150*). — Por. przyp. 56 w B I*.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 232, 367; Szynwałd. Kujot sądzi błęd., że Sz. nie był par., ale posiadał tylko kapł. (na ter. par. Kielno), zbud. na przestrzeni w. XV—XVI! — *Diec. chełmiń. s. 741*. — ADWł: AUA, kop. 4 k. 138—139.

c) P. wzm. par. w r. 1370 (ADWł: AUA, kop. 4 k. 138v), o czym nie wie *Diec. chełmiń.*

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1597; św. Mikołaj i Małgorzata (*Fontes, III s. 534*).

¹⁶ Por. przyp. 60 w D XII.

została podniesiona w r. 1369 do rangi kościoła filialnego. W samym Gdańsku zbudowali Krzyżacy ok. r. 1380 dwa kościoły filialne: św. Bartłomieja¹⁷ — na terenie parafii św. Katarzyny, w założonym przez siebie Nowym Mieście, oraz św. Piotra i Pawła¹⁸ — w parafii Mariackiej, na Starym Przedmieściu.

W r. 1370 opuszcili diecezję joannici, mający w tym czasie tylko jedyną komandorię w Skarszewach. Odkąd Krzyżacy utworzyli w tej części Europy swoje zakonno-rycerskie państwo joannici uznali, że są na tych obszarach niepotrzebni. Resztę swoich posiadłości odsprzedali oni Krzyżakom¹⁹. W r. 1381 osiedli na Pomorzu, w parafii Goręczyno, kartuzi, sprowadzeni z Pragi (Czeskiej) przez Jana z Rusocina. Od nich to miejscowość otrzymała nazwę; naprzód Paradyża Najśw. Marii P., a potem Kartuz²⁰. Prawdopodobnie po r. 1380 zbudowali w Gdańsku, w Nowym Mieście, swój klasztor na pół zakonnicy i na pół sekciarze-biczownicy (begardzi)²¹.

3. ZMIANY PERSONALNE

Po prałacie Stanisławie Sówce archidiaconię w łocławską osiągnął w r. 1377 dotychczasowy archidiacon kruszewicki, przedtem dobrzyński w diecezji płockiej, Jan z Gnojna, subkolektor świętopietrza na terenie diecezji kujawskiej i pomorskiej w l. 1385—1388. Już w r. 1370 był on archidiaconem dobrzyńskim w sąsiedniej diecezji płockiej²².

Archidiaconem kruszewickim po wspomnianym był, prawdopodobnie od r. 1377 i przynajmniej do r. 1394, inny Jan, mianowicie z Trłaga (pow. Mogilno), w różnym czasie także kanonik gnieźnieński, płocki i zapewne włocławski, a nadto podkanclerzy księcia Kazimierza szczecińskiego i dobrzyńskiego²³.

Godność archidiacona pomorskiego piastował co najmniej od r. 1368 aż do śmierci († 1391) trzeci za tego biskupa archidiacon imieniem Jan, Jan z Pomorza (*Fomoranus, de Prussia*), wychowanek Sorbony, magister *artium*, bakałarz medycyny, a może również mistrz dekretów, w różnych latach także archidiacon sandomierski oraz kanonik gnieźnieński, krakowski, włocławski i prawdopodobnie kruszewicki²⁴.

¹⁷ Sch wengel: Apparatus s. 118. — Kujot: Parafie s. 244. — Stankiewicz: Gdańsk s. 47. — Por. przyp. 36 w C VII.

¹⁸ Stankiewicz. Pseudobaz. gd. — Stankiewicz: Gdańsk s. 47. — Por. przyp. 53 w D XII.

¹⁹ Reg. Theut. II s. 115 nr 964. — Kujot: Parafie s. 180. — Heise: Die Bau. I s. 38. — Rozenkranz: Pocz. m. Pom. s. 213. — Por. przyp. 5 w B IV.

²⁰ Długosz: Hist. Pol. III s. 393. — Sch wengel: Apparatus s. 410—411. — Hirsch: Karth. Kr. — Słown. geogr. III s. 883—887. — Kujot: Parafie s. 159—160. — Diec. chełmiń. s. 371—372. — Czaplowski: Stosunki. — Czaplowski: Kartuzja. — Por. przyp. 50 w A 15 w D XVI.

²¹ Sch wengel: Apparatus s. 119, 451. — Może begardzi do Gdańska przybyli ze Złotorii (Kaszczorka)? — Por. przyp. 7—10 w D XI i 205 w D XII.

²² Por. przyp. 205 i 208 w D XII. — Kod. Pol. II/1 nr 320—321, 323—324, 327. — Kod. Wp. III nr 1747 — Dokum. kuj. s. 267 nr 88. — Fijałek: Chronolog. (Dod.) s. 85—86. — Chodyński: Prał. włocł. s. 253.

²³ Por. przyp. 208 w D XII. — Vet. monum. Pol. I nr 947. — Kod. Wp. III nr 1704. — Dokum. kuj. s. 269 nr 90. — Korytkowski: Prał. gnieźn. IV s. 120—121. — Fijałek: Chronolog. (Dod.) s. 86 przyp. 1. — Fiutak: Prał. kruszw. k. 38v, 116.

²⁴ Por. przyp. 210a w D XII. — Łętowski: Katalog s. 89. — Korytkowski: Prał. gnieźn. II s. 181. — Fijałek: O archidiak. s. 150—151. — Wiśniewski: Katalog s. 88—89. — Chodyński: Prał. włocł. s. 252, gdzie pod. mylnie jako datę śmierci J. r. 1395.

²⁵ Kałwa: Rys hist. s. 138.

§ II. WIZYTACJE

1. METROPOLITALNE ROZPORZĄDZENIA O WIZYTACJACH

Zbiór prawny arcybiskupa Jarosława z r. 1357 zaspokajał widocznie na razie potrzeby Kościoła polskiego w dziedzinie ustawodawstwa partykularnego, skoro po jego ogłoszeniu znowu zaszła przerwa w odbywaniu synodów metropolii gnieźnieńskiej²⁵. Od tego bowiem czasu aż do końca XIV stulecia odprawiono na pewno jeden tylko synod prowincjalny, w r. 1375 lub 1376 w Uniejowie²⁶, pod przewodnictwem arcybiskupa Jana Suchywilka, oraz przypuszczalnie, za tegoż metropolity, w r. 1378 w Kaliszu²⁷. Statuty obu synodów, mogące zawierać jakieś rozporządzenia w zakresie wizytacji, nie zachowały się.

2. MIEJSCOWE ŹRÓDŁA WIZYTACYJNE

Za rządów biskupa Zbyłuta można przypuszczać odbycie przynajmniej dwóch synodów diecezjalnych, blisko daty synodów prowincjalnych, w których na pewno brał on udział²⁸, a z ich okazji również jakichś wizytacji kościołów. Trudno bowiem pomyśleć, aby Zbyłut, poprzednio sam archidiakon kruszwicki, a może nawet współautor instrukcji wizytacyjnej z czasu biskupstwa swojego stryja, nie zwracał uwagi w okresie własnego pontyfikatu na potrzebę przeprowadzania wizytacji parafii. Wizytacje takie zda się potwierdzać wystąpienie Zbyłuta w r. 1370 na drodze administracyjnej przeciwko prepozytowi norbertanek żukowskich Janowi, zaniedbującemu funkcje duszpasterskie w tamtejszym kościele parafialnym²⁹, konsekrowanym niedawno przez samego biskupa³⁰.

Przy ewentualnym przeprowadzaniu tychże wizytacji archidiakoni lub wizytatorzy delegowani posługiwali się przypuszczalnie instruktażem z czasu biskupstwa Macieja z Gołańczy. Zresztą formularzy wizytacyjnych, zarówno w w. XIV jak jeszcze w XIII, oprócz nam znanych, mogło być więcej i mogły się utrzymywać w użyciu przez dłuższy okres czasu.

Z wizytacji przeprowadzonych w czasie rządów biskupa Zbyłuta z Gołańczy nie zachowały się żadne akta, w formie choćby najkrótszych sprawozdań.

XIV. WIZYTACJE ZA BISKUPA-ELEKTA TEODORYKA (1383—1384)

Teodoryk z Garnka (pow. radomszczański), wybrany przez kapitułę katedralną na biskupa kujawskiego i pomorskiego w r. 1383, nie doczekawszy się

²⁵ Długosz, *Hist. Pol.* III s. 366. — *Encykl. kośc.* XXVII s. 401. — *Podr. encykl. kośc.* XXXVI/XXXVII s. 320.

²⁷ *Encykl. kośc.* XXVII s. 401. — *Podr. encykl. kośc.* XXXVI/XXXVII s. 320.

²⁸ Długosz: *Hist. Pol.* III s. 366.

²⁹ *Monum. Wład.* XIV s. 37—38 nr 317. — *ADW!*: AUA, kop. 2 k. 22—22v; 4 k. 138—139.

³⁰ *Damalewicz*: *Vitae ep.* s. 250.

zatwierdzenia monarszego i prekonizacji, ustąpił z biskupstwa w r. 1384. Umarł między r. 1387 a 1389¹.

W czasie półrocznych nieporozumień polityczno-kościelnych odnośnie osoby biskupa osieroczonej diecezji trudno mówić o jakichkolwiek zmianach terytorialnych i personalnych, mających wpływ na wizytacje, a tym więcej o samym przeprowadzaniu wizytacji oraz ich aktach².

XV. WIZYTACJE ZA PIERWSZEGO PONT. JANA KROPIDŁY (1384—1389)

Jan, księżę opolski, zwany Kropidło, pierwszy translat¹ na stolicy wrocławskiej, a dwukrotny biskup opisywanego biskupstwa, przybył do Włocławka za pierwszym razem z diecezji poznańskiej w r. 1384 a odszedł do archidiecezji gnieźnieńskiej w r. 1389².

Obfite przekazy dyplomatowe, dotyczące życia i działalności biskupa Kropidły, uzupełnione szczątkami odpisów akt jego kancelarii, konsystorza gen. wrocławskiego i przede wszystkim kapituły katedralnej³, zawierają w sobie również źródła wizytacyjne.

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

Ze względu na osobę swojego stryja, księcia Władysława Opolczyka († 1401), pretendenta do tronu polskiego, nieprzyjazne stosunki łączyły Kropidłę z Władysławem Jagiełłą a za to poprawne z Krzyżakami⁴. Pomimo to, praw majątkowych diecezji na Pomorzu, opanowanym przez Krzyżaków, musiał bronić w l. 1386—1387, na instancję pokrzywdzonego biskupa, papież Urban VI⁵.

2. ZMIANY TERYTORIALNE

PARAFIE I KOŚCIOŁY

Niewiadome dokładnie pod względem czasu erekcje ewentualnych parafii z okresu rządów biskupa Kropidły mogą się znajdować wśród podanych na początku opisywanego stulecia. Z nieparafialnych znany jest tylko kościół filial-

¹ Monum. Pol. II s. 745—746. — Cod. epist. II nr 2. — Fijałek · Chronolog. s. 22—28. — Semkowicz: Ród s. 216. — Szostkiewicz: Katalog s. 180. — Długosz (Hist. Pol. III s. 438—439 i Vitae ep. s. 531) a za nim Damalewicz (Vitae ep. s. 252—258) oraz ich epigoni na polu żywiołopisarstwa bisk. włocł. za elekta z r. 1383 uważają błęd. Trojana Pałukę, prep. poznań. i kan. włocł. († ok. r. 1385).

² Starod. pomn. I s. XII—XVI. — Cod. epist. II s. 4—7 — Arch. Kom. Hist. V s. 220—221. — Por. przyp. 1.

¹ Jan Kropidło był: bisk. poznań. w l. 1382—1383, bisk. włocł. po raz pierw. 1384—1389, arcyb. gnieźn. 1389—1394, bisk. kamień. 1394—1398, bisk. chełmiń. 1398—1402 i powt. bisk. włocł. 1402—1421. — Jeszcze in. jego stanowiska wym. Fijałek · Chronolog. s. 28.

² Długosz · Hist. Pol. III s. 448—449, 484—485. — Długosz: Vitae ep. s. 365—366, 532. — Damalewicz: Vitae ep. s. 258—265. — Korytkowski · Arcyb. gnieźn. I s. 717—741. — Fijałek · Chronolog. s. 28—39. — Szostkiewicz: Katalog s. 85—86. — Zob. przyp. 1 w E XVIII.

³ Por. przyp. 2 w D XIII.

⁴ Szajnocha · Jadwiga. — Hist. Pol., I/1 s. 569, 625. — Por. przyp. 2.

⁵ Monum. Wład. XIV s. 18 nr 122. — ADW1: AUA, kop. 4 k. 74v—76v. — Teki Narusz. IX k. 157.

ny czy też szpitalny pod wezw. św. Barbary⁶, zbudowany na terenie parafii Najśw. Marii P. w Gdańsku, na Długich Ogrodach (w Długiej Wsi), po r. 1387.

3. ZMIANY PERSONALNE

Po prałacie Janie z Gnojna archidiaconem w ł o c ł a w s k i m był nieznanymi bliżej Piotr, wymieniany na tym stanowisku w dokumentach z l. 1387—1393⁷.

Urząd archidiacona kruszwickiego piastował w dalszym ciągu Jan z Trłąga⁸ a pomorskiego — także znany Jan z Pomorza⁹.

§ II. WIZYTACJE

1. METROPOLITALNE ROZPORZĄDZENIA O WIZYTACJACH

Z okresu pierwszego pontyfikatu księcia Jana we Włocławku nie znamy żadnego synodu prowincjalnego, a zatem również jakichkolwiek z tej strony wskazówek odnoszących się do wizytacji kościołów i parafii.

2. MIEJSCOWE ŹRÓDŁA WIZYTACYJNE

Biskup Kropidło odbył w diecezji kujawskiej i pomorskiej synod. Jego miejsca i roku nie znamy. Synod musiał się zebrać przed r. 1389, datą opuszczenia diecezji przez księcia. Statuty tego synodu nie zachowały się. Wiemy o nich jedynie ze wzmianki synodu przeprowadzonego w r. 1402 przez drugiego z kolei ordynariusza tej diecezji¹⁰. W związku z synodem archidiaconi lub wizytatorzy delegowani powinni byli przeprowadzić jakieś wizytacje kościołów i parafii.

Wizytatorzy biskupa Jana mogli się posługiwać nadal instrukcją wizytacyjną z czasów Macieja z Gołańczy, względnie używać jej modyfikacji, znanej w diecezji pomezanskiej i poznańskiej¹¹.

Z ewentualnych wizytacji dokonanych w czasie pierwszego pontyfikatu Kropidły we Włocławku nie zachowały się żadne akta, nawet w postaci najkrotszych sprawozdań.

XVI. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISKUPA HENRYKA (1389—1398)

Henryk, książę legnicki, urodzony ok. r. 1358, najprzód biskup sufragana diecezji wrocławskiej i jednocześnie biskup tyt. kamaraceński, następnie w r. 1388 biskup nominat diecezji Cambrai (Francja), biskupem kujawskim i pomorskim został w r. 1389; zmarł w r. 1398¹.

⁶ Hirsch: St. Marien. I s. 42, 103, 166. — Kujot: Parafie s. 242, 244. — Stankiewicz: Gdańsk s. 47. — Por. przyp. 53 w D XII.

⁷ Por. przyp. 22 w D XIII. — Dokum. kuj. s. 270 nr 91. — Fijałek: Chronolog. (Dod.) s. 86. — Chodyński: Prał. włocł. s. 572.

⁸ Por. przyp. 23 w D XIII.

⁹ Por. przyp. 24 w D XIII.

¹⁰ Synod. Wład. s. XVIII, 2.

¹¹ Jacobson: Geschichte s. (257) — (265). — Forma inquisitionis.

¹ Długosz: Hist. Pol. III s. 484, 524. — Długosz: Vitae ep. s. 532—533. — Damałowicz: Vitae ep. s. 266—270. — Encykl. Org. XI s. 544. — Fijałek: Chronolog. s. 39—40. — Szostkiewicz: Katalog s. 75. — Słown. biogr. IX s. 419.

Liczne przekazy dokumentowe, dotyczące życia i działalności biskupa Henryka, do których dochodzą szczątki kopii akt jego kurii, konsystorza gen. wrocławskiego, kapituły katedralnej² i przede wszystkim pierwszy ze znanych kopiarzy przywilejów diecezji, zachowany w odpisach w następnych kopiariuszach³, mieszczą w sobie także pewne materiały służące do badań nad wizytacjami kościołów i parafii.

§ 1. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

Biskup Henryk mało zajmował się sprawami swojej diecezji, przebywając najczęściej we Wrocławiu i Legnicy. Z Władysławem Jagiełłą pozostawał na ogół w poprawnych stosunkach, mając za to szereg zetargów z Krzyżakami⁴.

2. ZMIANY TERYTORIALNE

PARAFIE, KOŚCIOŁY I KLASZTORY

Na Kujawach nie dostrzeżono za tego pontyfikatu ustalonej erekcji jakiegokolwiek parafii. W archidiaconacie pomorskim została założona w r. 1391 parafia Kiełpino⁵.

W r. 1398 osiedli w Bydgoszczy karmelici, budując tu klasztor i kościół pod wezw. Wniebowzięcia Najśw. Marii P.⁶ W r. 1396 wielki mistrz krzyżacki, Konrad von Jungingen założył w Gdańsku, na granicy Starego Miasta i Osieka, dualistyczne opactwo Najśw. Zbawiciela czyli brygidów i brygidek, przyłączając mu jednocześnie parafię św. Katarzyny⁷. Wkrótce potem wystawiono w pobliżu tegoż klasztoru kaplicę św. Marii Magdaleny, zwaną również kaplicą Pokutnic, pozostających pod opieką brygidek⁸.

3. ZMIANY PERSONALNE

Nie wiadomo, w którym roku po prałacie Piotrze posiadał archidiaconię wrocławską Jan Chebda z Niewiesza (pow. poddębicki), h. Pomian, jednocześnie prałat-dziekan gnieźnieński i kanonik krakowski, zmarły w r. 1400⁹.

² Por. przyp. 2 w D XIII.

³ P. wzm. o kop. pochodzi z r. 1398 (Kod. Pol. II/1 nr 336). — Por. Tomczak: Kancelaria s. 120. — Librowski: Wstęp s. 151.

⁴ Jak przyp. 1.

⁵ a) Og.: w. par. w pow. kart., woj. gdań. (Słown. geogr. IV s. 40—41: Kiełpin. — Diec. chełmiń. s. 373—374). — W r. 1818 przeszło K., będące wtedy fil. par. Goręczyno (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), do diec. chełmiń., w której od r. 1919 jest na powrót par. (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 88). — Por. przyp. 50 w A 1 22 w C X.

b) Dokum.: Schwengel: Apparatus s. 455. — Kujot. Parafie s. 159—160, 376. — Diec. chełmiń. s. 373.

c) P. wzm. par. w r. 1391 (Schwengel: Apparatus s. 238—239. — Kujot. Parafie s. 376: dok. erekcyjny).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Małgorzata (Fontes, I s. 27).

⁶ Encykl. kośc. X s. 33 (r. 1399). — Kozierowski: Szematyzm s. 22. — Por. przyp. 19 w A.

⁷ Schwengel: Apparatus s. 42, 86, 366—367, 455. — Stankiewicz: Gdańsk s. 49. — Por. przyp. 36 w C VII.

⁸ Schwengel: Apparatus s. 118. — Stankiewicz: Gdańsk s. 49. — Por. przyp. 7.

⁹ Por. przyp. 7 w D XV. — Łętowski: Katalog II s. 109. — Korytkowski: Prał. gmeźn. I s. 125. — Chodyński: Prał. włocł. s. 81—82. — Fijałkowi (Chronolog. (Dod.) s. 86) nieznaną.

Na urządzie archidiacona kruszwickiego źródła historyczne podały jeszcze w r. 1394 znanego z poprzednich pontyfikatów Jana z Trłąga¹⁰, by dopiero w r. 1412 zanotować Pawła z Bowelna (pow. opolski), jednocześnie kanonika wrocławskiego¹¹. Nie wiemy przeto czy Paweł nastąpił bezpośrednio po Janie i w którym roku, czy też był w międzyczasie jeszcze inny archidiacon kruszwicki.

Archidiaconem pomorskim, przypuszczalnie od r. 1391, był Jan z Łopienna (pow. wągrowiecki), wspominany w dokumencie pod r. 1395¹². Przebywał on często, jak jego następcy, w majątku kapituły wrocławskiej Warzno (pow. wejherowski), który z czasem wszedł w skład uposażenia archidiaconów pomorskich¹³.

§ II. WIZYTACJE

Z czasu rządów biskupa Henryka nie znamy żadnego synodu prowincjalnego i diecezjalnego wrocławskiego, który mógłby przynieść pewne wiadomości o wizytacjach. Być może jednak, że wizytacje odbywały się wtedy zadawalająco, w następstwie czego nie było potrzeby doraźnie o nich przypominać. O przeprowadzaniu wizytacji wtenczas również w tutejszej diecezji świadczyłaby ożywiona ich praktyka w innych biskupstwach metropolii gnieźnieńskiej, zwłaszcza w krakowskim¹⁴ i płockim¹⁵.

Archidiaconi oraz inni wizytatorzy biskupa Henryka posługiwali się może w dalszym ciągu instrukcją wizytacyjną z czasu pontyfikatu Macieja z Gołańczy, albo nawet jej późniejszymi odmianami, używanymi w sąsiednich diecezjach (pomezkańskiej i poznańskiej)¹⁶.

Z przypuszczalnych wizytacji, przeprowadzonych w diecezji kujawskiej i pomorskiej w okresie rządów księcia Henryka nie zachowały się żadne akta, nawet w formie najkrótszych sprawozdań.

¹⁰ Por. przyp. 23 w D XIII i 8 w D XV.

¹¹ Fluta k: Prał. kruszw. k. 8v. — Daje się stwierdzić, że obaj biskupi-księżęta (Jan Kropidło i Henryk) dobierali sobie nie tylko archidiaka, ale ogół urzędników swojej kancelarii ze Śląska (Tomczak: Kancelaria s. 68, 124).

¹² Chodyński: Prał. włocł. s. 430 (jako Łopiński). — Nie zna go Fijałek (O archidiaka, s. 151).

¹³ Librowski: Kapit. włocł. s. 44 (Wardzan). — Librowski: Wstęp s. 113. — ADWł: AKWł, akta 6 k. 343.

¹⁴ Statuty syn. bisk. Piotra Wysza z Radoliny, przyjaciela naszego Henryka (Fijałek: Chronolog. s. 40), z l. 1392—1396 zawierają rozdz. „De visitatione monasteriorum” (Ulanowski: O pracach s. 37—38).

¹⁵ Statuty syn. bisk. Jakuba z Korzkwi z r. 1398, potwierdzone i uzupełnione w r. 1423, mają rozdz. „De officio archidiaconi” (Ulanowski: O pracach s. 54. — Zachorowski: Bp Jakób s. 47—50. — Sawicki: Concilia. VI s. 208 nr 11, s. 264). — Oprócz tego w diec. płoc. znane były w tym czasie syn. archidiaconalne (Ulanowski: O pracach s. 44. — Zachorowski: Sądy s. 60 przyp. 2. — Librowski: Wstęp s. 82 i przyp. 548).

¹⁶ Jacobson: Geschichte s. (257) — (265). — Forma inquisitionis. — Por. przyp. 243—244 w D XII i 11 w D XV.

VII. WIZYTACJE ZA RZĄDÓW BISK. MIKOŁAJA Z KUROWA (1399—1402)

Biskup Mikołaj z Kurowa (pow. bocheński), urodzony ok. r. 1355, przybył do Włocławka z diecezji poznańskiej w r. 1399 a odszedł do archidiecezji gnieźnieńskiej w r. 1402; umarł w r. 1411¹.

Z tego powodu, że co najmniej połowa rządów Mikołaja w diecezji kujawskiej i pomorskiej przypada na w. XIV, cały jego pontyfikat umieszczamy w tymże stuleciu.

Obfite źródła historyczne dotyczące życia i działalności biskupa Mikołaja, wyrażające się w dokumentach, szczątkach odpisów akt jego kancelarii, konsystorza gen. włocławskiego², kapituły katedralnej³ oraz w rękopisie (bibliotecznym) sporządzonym w l. 1501—1521 przez ks. Michała z Krobi (pow. gostyński), beneficjanta w Kowalu⁴, przechowały materiały służące do badań nad wizytacjami kościołów i parafii⁵.

§ 1. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

Krzyżacy, wymusiwszy w r. 1330 na biskupie Macieju z Gołańczy niekorzystny układ w sprawie dziesięcin biskupich na Pomorzu⁶, zawarli w r. 1399 podobną umowę z kapitułą włocławską⁷. Jednocześnie (1399—1400) ich wielki mistrz, Konrad von Jungingen usiłował utworzyć z archidiaconatu pomorskiego samoistną diecezję⁸ i uposażyć ją tamtejszymi dobrami biskupstwa włocławskiego. Na skutek chwilowego polepszenia stosunków politycznych pomiędzy Polską a Zakonem, zaniechał potem tego zamiaru⁹.

2. ZMIANY TERYTORIALNE

1° PARAFIE

Z czasu rządów biskupa Kurowskiego znamy z daty jeden tylko nowy kościół, św. Mikołaja w Bydgoszczy, zbudowany w r. 1399 w nowym mieście. Początkowo był on filialnym w stosunku do parafialnego św. Idziego, stojącego

¹ Długosz: Hist. Pol. III s. 525—526, 549. — Długosz: Vitae ep. s. 533—534. — Damalewicz: Vitae ep. s. 271—277. — Encykl. Org. XVI s. 495. — Korytkowski: Arcyb. gnieźn. I s. 764—792. — Fijałek: Chronolog. s. 41—45. — Szostkiewicz: Katalog s. 106. — Tomczak: Kancelaria s. 35, 125, 260. — Fijałek (Chronolog. s. 41) pod. zbyt wczesną datę (23 I 1402) odejścia K. do Gmiezna. Tymczasem 7 IV 1402 odbył on jeszcze syn. diec. we Włocławku (Synod. Wład. s. XVIII, 9) a rządy w archidiec. objął dopiero w poł. tegoż roku.

² Jeszcze w r. 1589 przechowywały się w Arch. Kap. Włocł. (ABKP, akta 8 k. 530—531) akta działalności konsystorza gen. we Włocławku od r. 1401. — Por. Tomczak: Kancelaria s. 28 i przyp. 47.

³ Najst. z zachowanych kopiarzy dok. bisk. włocł., pochodzący z pierw. poł. w. XVI (ADWł. AUA kop. 1 k. III) posiada krótki wypis z akt kapit. włocł. z r. 1401. Zapiska ta pochodzi z niezachowanej księgi akt kapit., nazw. przez następną „matrica antiqva”, prowadzonej przypuszcz. od poł. w. XIV do r. 1436. — Por. Tomczak: Kancelaria s. 125—126. — Librowski: Wstęp s. 156.

⁴ Monum. Pol. V s. 885. — Synod. Wład. s. XVIII—XIX. — Chodyński: Biblioteka s. 113 nr 172.

⁵ Por. przyp. 2 w D XIII, 3 w D XV oraz 2—3 w D XVI.

⁶ Por. przyp. 4—5 w D XII.

⁷ Monum. Wład. XXV s. 75 nr 669.

⁸ Por. przyp. 19 w D XII.

⁹ Bieszk: Walka s. 21—22.

w starym mieście, w następnym zaś stuleciu stał się ośrodkiem drugiej parafii w Bydgoszczy¹⁰.

2° WYKAZ PARAFII POMORSKICH Z L. 1398—1400

Do r. 1939 w Archiwum Państwowym w Gdańsku (*Das Staatsarchiv zu Danzig*) znajdował się (na pergaminie) wykaz parafii Pomorza podległego Krzyżakom, które uściliły świętopietrze w l. 1398—1400. Spis ten zaginął w czasie działań ostatniej wojny, względnie został wywieziony, razem z innymi aktami, do Niemiec Zachodnich¹¹. W następstwie tego możemy podać spośród nich, i to w dzisiejszym brzmieniu, tylko wspomniane (w r. 1928) w dziele pt. *Diecezja Chełmińska*. Są to te parafie dawnego archidjakoatu pomorskiego diecezji włocławskiej, które znalazły się po r. 1918 w dzisiejszej diecezji chełmińskiej. Jest ich 28¹²: Barłóžno, Bzowo, Chojno (Maternia), Chwaszczy-no, Czarnylas, Dąbrówka k. Starogardu, Drzycim, Grabowo k. Starogardu, Gruczno, Kielno, Łalkowy, Lipusz, Lubichowo, Lubień Wielki, Lubiewo, Luzino, Łąg, Michale¹³, Niewieścín, Pieniążkowo, Pinczyn, Płochocin, Polskie Łąkie, Sierakowice, Skórcz, Strzecz, Szemud (Szynwałd) i Święte¹⁴.

Odtworzone obecnie plany Gdańska z ok. r. 1400 uwidaczniają liczne tamtejsze kościoły, wymieniane przez nas w poprzednich pontyfikatach¹⁵.

3° NOWE DEKANATY W ARCHIDIAKONACIE POMORSKIM

Do znanych już dekanatów pomorskich doszły w tym okresie trzy nowe, wspomniane w wykazach świętopietrza z l. 1398—1400: kiszewski¹⁶, podzielony w następnym wieku pomiędzy kościerzynski i starogardzki, lęborski¹⁷ oraz mirachowski¹⁸, nazywany później także kościerzynskim. Być może, iż wtenczas istniały już w diecezji kujawskiej i pomorskiej wszystkie dekanaty (w liczbie 14), których wykaz zachował się z około połowy w. XV^{18a}.

3. ZMIANY PERSONALNE

Archidjakoem w ł o c ł a w s k i m, przypuszczalnie od r. 1400, był powtórnie znany już prałat Piotr, wspomniany w źródłach z l. 1402 i 1404¹⁹. Stanowisko to piastował on prawdopodobnie jeszcze w następnym latach.

Archidjakonię k r u s z w i c k ą posiadali wymieniani za poprzedniego biskupa Jan z Trłaga lub Paweł z Bowelna, względnie jeden po drugim²⁰.

Na urządzie archidjakoana p o m o r s k i e g o, może nawet od ostatnich lat rządów biskupa Henryka, był Mikołaj Rittenberg, czy może Rosenberg, przypuszczalnie gdańszczanin, zmarły przed r. 1402²¹. Po nim zamianował biskup na to stanowisko innego Mikołaja, syna Szymona, również bliżej meznanego.

¹⁰ b) Dokum.: Kozierowski: Szematyzm s. 21. — Obec. wezw. św.: Marcin i Mikołaj (*Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 55). — Por. przyp. 19 w A.

c) P. wzm. kośc. w r. 1408 (cyt. za Kozierowskim · Szematyzm s. 21).

¹¹ Li b r o w s k i: Wstęp s. 163 i przyp. 1064.

¹² Dec. chełmiń. s. 457, 460, 759, 750, 553, 554, 583, 462, 587, 754, 467, 392, 565, 470, 594, 731, 223, 604, 596, 478, 568, 431, 592, 377, 482, 740, 741, 604.

¹³ W. na ter. par. Sartowice. — Por. przyp. 30 w D X*.

¹⁴ Jak przyp. 13. — Por. przyp. 42 w C VII.

¹⁵ S t a n k i e w i c z: Gdańsk s. 34—35 ryc. 23—24.

¹⁶ Dec. chełmiń. s. 392, 559, 568. — Por. przyp. 33 w D XI.

¹⁷ Tamże s. 731, 740, 741. — Por. przyp. 40 w D XII.

¹⁸ Tamże s. 750. — Por. przyp. 58 w D X*.

^{18a} Zob. tekst w E XVII*, § I, 1.

¹⁹ Por. przyp. 7 w D XV. — Ch o d y ń s k i: Prał. włocł. s. 572. — ADWł: AUA, kop. 6 k. 161.

²⁰ Por. przyp. 23 w D XIII, 8 w D XV oraz 10—11 w D XVI.

²¹ F i j a ł e k: O archidjak. s. 151, 160. — Nie zna go Chodyński (Prał. włocł.).

Atoli z poręki Krzyzaków, którzy znowu zamierzali oderwać archidiaconat pomorski od Włocławka i uczynić zeń oddzielne biskupstwo²², obowiązki tamtejszego archidiacona zaczął pełnić niejaki Jan Soppini, kapłan sąsiedniej diecezji pomezjańskiej, ubiegający się o tę prałaturę jeszcze za życia Mikołaja Rittenberga. Ponieważ Kurowski odniósł się w sporze z Krzyzakami do Rzymu, papież Bonifacy IX opowiedział się po jego stronie i przyznał archidiaconię pomorską Mikołajowi, Jana zaś polecił usunąć z zajmowanego nieprawnie stanowiska²³.

Rzym 4 marca 1402

Papież Bonifacy IX rozstrzyga długotrwały spór o archidiaconię pomorską, toczący się w jego kurii pomiędzy Mikołajem Rittenbergiem i jego następcą Mikołajem, synem Szymona, z jednej strony a Janem Soppinim z drugiej, na korzyść Mikołaja Szymonowicza.

Oryg. nieznan.

Kopia współcz.: Arch. Wat. Reg. Lat. C fol. 181.

Druk: Fijałek: O archidiał. s. 159—162.

Bonifacius etc. venerabili fratri ... episcopo Ariminensi²⁴ et dilectis filiis abbatı monasterii in Oliva²⁵, Wladislaviensis diocesis, ac ... preposito ecclesie Culmensis²⁶ salutem et apostolicam benedictionem. Dudum pro parte dilecti filii Nicolai Symonis, archidiaconi Pomeranie in ecclesia Wladislaviensi²⁷, nobis exposito, quod orta dudum inter dilectum filium Iohannem Soppini, pro presbitero Pomezaniensis diocesis se gerentem, et quondam Nicolaum Ritenberg, clericum Wladislaviensis diocesis, super archidiaconatu Pomeranie in ecclesia predicta et eius occasione in Palacio Apostolico materia questionis et in eodem palacio coram nonnullis eiusdem palatii causarum auditoribus in causa huiusmodi inter partes eadem diucius ventilata, tandem idem Nicolaus Ritenberg unam, per quam dictus archidiaconatus sibi adiudicatus et super eo dicto Iohanni perpetuum silencium impositum extiterant, diffinitivam sententiam reportarat, et super executione dicte sentencie, que nulla provocacione suspensa in rem transivit iudicatum, nostras ad certos iudices litteras impetrarat; quodque prefatus Nicolaus Ritenberg huiusmodi litteris executioni debite nondum demandatis ipsiusque archidiaconatus adhuc per eum possessionem [s] non habita extra Romanam Curiam extiterat vita functus, ac per nos accepto, quod dictus archidiaconatus per obitum dicti Nicolai Ritenberg vacaverat et vacabat, tunc Nos de dicto archidiaconatu, sive premissis sive alias quovismodo, aut ex alterius cuiuscunque persona vacaret, dummodo tunc in eo non esset alicui specialiter ius quesitum, prefato Nicolao Symonis per nostras litteras graciose mandavimus provideri, vobis sibi super hoc executoribus deputatis, prout in predictis litteris plenius continetur. Cum autem, sicut exhibitę nobis nuper pro parte Nicolai Symonis petitio continebat, prefatus Iohannes in eodem archidiaconatu intrusus eundem archidiaconatum occupet et detineat indebite occupatum ipseque Nicolaus Symonis dubitet, ne etiam aliqui

²² Por. przyp. 19 w D XII 1 9 w D XVII.

²³ Fijałek: O archidiał. s. 137, 151, 159—162. — Chodyński (Prał. włocł.) nie zna Mikołaja Szymonowego i Soppiniego.

²⁴ Biskupem Rimini (we Włoszech) był w l. 1400—1407 Bartłomiej Barbati, rezydujący w kurii rzym. (Eubel: Hierarchia).

²⁵ Mikołaj Prester, op. oliwski w l. 1399—1405 (Monum. Pol. VI s. 361).

²⁶ Mikołaj z Człuchowa (Słochow), prep. kapit. chełmuń. w l. 1401—1408 (Manski: Prał. chełmuń. s. 27).

²⁷ Jest to chronologicznie pierw. wzm. o archidiał. pom. jako prałacie kapit. włocł. Dotychczas był on tu tylko kanonikiem. — Por. przyp. 167 w D XII.

alii postea in eodem archidiaconatu intruserint vel inantea intrudant seu alias eundem Nicolaum, quominus ipsius archidiaconatus possessionem pacificam adipisci possit impediant, quodque ipsi et alii, quos processus per Nos super hiis habitis et habendi concernunt seu concernere poterunt, ipsis efficaciter reparere^a non velint ac ipsum Nicolaum Symonis super dicto archidiaconatu et eius occasione de facto molestant: pro parte dicti Nicolai Symonis fuit nobis humiliter supplicatum, ut providere sibi super hoc de oportuno remedio de benignitate apostolica dignaremur.

Nos itaque huiusmodi supplicationibus inclinati discretioni vestre per apostolica scripta mandamus, quatenus vos, vel duo aut unus vestrum, per vos vel alium seu alios, prefato Iohanni et cuique alteri in eodem archidiaconatu intruso nec non impediens et molestans huiusmodi aliquem terminum peremptorium competentem, de quo vobis videbitur, auctoritate nostra prefigatis, infra quem Iohannes vel intrusus predicti archidiaconatus eiusdem realem et corporalem possessionem eidem Nicolao Symonis, vel eius procuratori ad hoc ab eo specialiter constituto, libere dimittant, et tam ipsi quam impediens et molestans huiusmodi ab intrusione, impedimento et molestacionibus huiusmodi penitus desistant. Alioquin, elapso huiusmodi termino, dictos Iohannem et intrusum ac quoscunque impediens et molestans huiusmodi omnibus beneficiis ecclesiasticis, que obtinebunt, tunc auctoritate predicta privetis eosque inhabilitetis ad predicta et quecunque alia beneficia ecclesiastica per eos in posterum obtinenda, ac etiam legitimis per nos super hiis habitis servatis processibus eos, quociens expedierit, aggravare curetis, invocato ad hoc, si opus fuerit, auxilio brachii secularis: constitutionibus et ordinacionibus apostolicis necnon appellacionibus per eosdem Iohannem et intrusum impediens et molestans a premissis seu eorum occasione forsitan interponendis, et aliis contrariis non obstantibus quibuscunque, seu si prefato Iohanni vel quibusvis aliis communiter vel divisim a sede prefata sit indultum, quod interdici, suspendi vel excommunicari non possint per litteras apostolicas non facientes plenam et expressam ac de verbo ad verbum de indulto huiusmodi mencionem, contradictores per censuram ecclesiasticam, appellacione postposita, compescendo. Datum Rome apud Sanctum Petrum III nonas martii, pontificatus nostri anno terciodecimo.

§ II. WIZYTACJE

1. METROPOLITALNE ROZPORZĄDZENIA O WIZYTACJACH

W czasie rządów biskupa Mikołaja w diecezji wrocławskiej odbył się jeden synod prowincjalny gnieźnieński — w Łęczycy, 8 maja 1400 r., pod przewodnictwem arcybiskupa Dobrogosta Nowodworskiego²⁸. Ponieważ nie zachowały się jego akta, nie wiemy, czy i jaki miał on wpływ na przeprowadzenie wizytacji, tak w metropolii gnieźnieńskiej jak też w diecezji kujawskiej i pomorskiej.

2. MIEJSCOWE ŹRÓDŁA WIZYTACYJNE

W dniu 7 kwietnia 1402 r. biskup Kurowski odbył we Wrocławku synod, nie wiadomo jednak, czy dla duchowieństwa całej diecezji, czy tyl-

^a Fijałek (O archidiak.): rparere.

²⁸ Encykl. kośc. XXVII s. 401. — Podr. encykl. kośc. XXXVII/XXXVIII s. 320.

ko z samych Kujaw. Akta synodu, zachowane w odpisie z początku w. XVI²⁹, zostały potem opublikowane³⁰. Wśród rozporządzeń synodalnych znajdują się również dotyczące wizytacji, które na tym miejscu powtarzamy.

Synod zabrania, pod grozą kar kościelnych, archidiaconom oraz innym wizytatorom pobierania wynagrodzenia przywiązanego do wizytacji od parafii niewizytowanych (lub, co gorsza, *pro concubinis tenendis*), a wizytowanych nie zezwala zbyt obciążać; poleca im egzaminowanie duchowieństwa ze znajomości mszy św. i synodalnych statutów diecezjalnych, które ponadto powinno ono posiadać; wreszcie nakazuje im ściganie w czasie wizytacji konkubinariuszy duchownych, jak również wykraczających w inny sposób przeciwko powyższym ustawom.

Druk: Synod. Wład. s. 7, 9.

— — Item archidiaconi, vel eorum iurisdictionem habentes, a locis non visitatis ratione visitationis, vel pro concubinis, ut clerici eas servant, nichil^a recipiant, alioquin sint excommunicati ipso facto, nec absolvantur, nisi nobis triplum solvent. Item archidiaconi diligenter facultatem ecclesiarum ac locorum et personarum visitandorum considerent, ne innocenter visitandos gravent. A sacerdotibus Canonem audiant, et utrum sacerdotes has nostras constitutiones exequantur. Item archidiaconi nequaquam concubinas tolerant^b clericorum, alioquin sunt suspensi a divinis. — —

Mandamus insuper, ut vicarii cathedralis et collegiate³¹ ecclesiarum et qui-vis plebanus prefata nostra statuta habeant — —. Quociens enim archidiaconi, et quilibet eorum, in suo archidiaconatu ad aliquam ecclesiam venerit — — et ista statuta nostra non invenerit, tociens poterit plebanum eiusdem ecclesie poena unius fertonis³² monete currentis multare. Et ipsi archidiaconi tenentur nobis transgressores^c nostrorum statutorum presencium presentare. — —

Statuty wspomnianego synodu wrocławskiego wywarły duży wpływ na uchwały synodu archidiecezji gnieźnieńskiej, odprawionego za tegoż Mikołaja z Kurowa, już jako arcybiskupa, pomiędzy r. 1407 a 1411 w Łęczycy³³. Artykuły odnoszące się do wizytacji i wizytatorów w synodzie łęczyckim także są podobne do zawartych w statutach synodu wrocławskiego³⁴.

Wizytatorzy z czasu rządów biskupa Kurowskiego mogli się nadal posługiwać instrukcją wizytacyjną z okresu Macieja z Gołańczy, albo też używać jej nowszych odmian, stosowanych w diecezjach pomezkańskiej i poznańskiej³⁵.

^a Synod. Wład.: nihil. — ^b Synod. Wład.: tollent. — ^c Synod. Wład.: transgressorem.

²⁹ Por. przyp. 4.

³⁰ Synod. Wład. s. 1—9.

³¹ Koleg. św. Piotra w Kruszwicy. — Por. Librowski: Wstęp s. 97—100 i 117 przyp. 888.

³² Czwarta część grzywny, wiarunek

³³ Abraham: Synod. gnieźn. s. 4, 6. — Sawicki: Concilia, V s. 3—43.

³⁴ Abraham. Synod. gnieźn. s. 31—32 nr 69—71.

³⁵ Exhortatio visitationis. — Jacobson: Geschichte s. (257) — (265). — Forma inquisitionis.

Z wizytacji przeprowadzonych za pontyfikatu Mikołaja z Kurowa nie zachowały się żadne akta, nawet w postaci najkrótszych sprawozdań.

E. WIZYTACJE DIECEZJI KUJAWSKIEJ I POMORSKIEJ W XV W.

XVII * DANE DOTYCZĄCE CAŁEGO STULECIA

§ I. ZMIANY W DIECEZJI

1. NOWY PODZIAŁ DIECEZJI NA DEKANATY

Okolo połowy w. XV diecezja włocławska była podzielona na 14 dekanatów, z których 7 było na Kujawach i 7 na rozleglejszym od nich Pomorzu. Jednakże wykaz dekanatów kujawskiej części diecezji, podobnie jak to było w l. 1325—1327, nie precyzuje, które z nich należały do archidiaconatu włocławskiego, a które do kruszwickiego. O tym dowiadujemy się częściowo dopiero w r. 1477¹ a dokładnie w r. 1586².

Spis dekanatów zachowywał się do niedawna na kartce, nalepionej na wewnętrznej stronie oprawy pierwszej księgi akt biskupów włocławskich, zaczynającej się od r. 1479³. Pochodził z dawniejszego rękopisu⁴. Przy ostatniej naprawie okładki został zagubiony przez nieuwważnego introligatora. Atoli już w r. 1881 został on opublikowany w *Monumenta historica dioeceseos Vladislaviensis* (I s. 6), za którymi powtarzano go kilka razy w wydawnictwach źródłowych⁵ i opracowaniach⁶. Wydawcy zapiski (ks. Z. i S. Chodyńscy), opierając się na błędnej uwadze ks. F. A. Sienickiego, notariusza kapituły włocławskiej i faktycznego opiekuna jej archiwum, informującego, że wspomniany tom akt biskupich zaczyna się od r. 1419 (zamiast 1479)⁷ określili nieściśle ów podział na rok ok. 1420. Oto ich wykaz:

DECANATUS RURALES

[Diocesis Vladislaviensis:]

Vladislaviensis⁸, Brestensis⁹, Iunivladislaviensis¹⁰, Radzyeoviensis¹¹, Racansensis¹², Bydgostiensis¹³, Crusviciensis¹⁴.

Diocesis Pomeranie:

1 Synod. Wład. s. 15.
 2 Li b r o w s k i: Wstęp s. 37 i przyp. 151. — AAGn; E, 1 k. 91.
 3 Właśc. od r. 1480. Rps nosi sygn. ABKP, akta 1 (w ADWl). — Por. T o m - c z a k: Kancelaria s. 127—129.
 4 Prawdop. z mezachowanych akt bisk. włocł. z pierw. poł. w. XV.
 5 Synod. Wład. s. IX. — Docum. Bidg. s. 5.
 6 C h o d y ń s k i: Włocł. diec. s. 59.
 7 ADWl: ABKP, akta 1 k. I. — Por. przyp. 3.
 8 Włocławski. — Por. przyp. 16 w A.
 9 Brzeski. — Por. przyp. 23 w A.
 10 Inowrocławski. — Por. przyp. 21 w A.
 11 Radziejowski. — Por. przyp. 35 w A.
 12 Raciąski. — Por. przyp. 34 w A.
 13 Bydgoski. — Por. przyp. 19 w A.
 14 Kruszwicki. — Por. przyp. 12 w A.

Swyethensis ¹⁵, Novensis ¹⁶, Lamburgensis ¹⁷, Gdanensis ¹⁸, Derschoviensis ¹⁹, Puczensis ²⁰, Bernensis alias Cossycyzino ²¹.

Przedstawiony podział diecezji kujawskiej i pomorskiej na dekanaty utrzymywał się z niewielkimi zmianami, zanotowanymi w aktach tutejszych biskupów w l. 1527 (Maciej z Drzewicy) ²², 1546 (Andrzej Zebrzydowski) ²³ i 1559 (Jakub Uchański) ²⁴, aż do r. 1582 (Hieronim Rozrażewski) ²⁵.

2. PARAFIE, KOŚCIOŁY I KAPLICE

Na Kujawach, na przestrzeni w. XV, w nieokreślonym bliżej czasie, powstała jedna tylko parafia — Dąbrowka k. Barcina ²⁶. W Radziejowie ²⁷ i Łabiszynie ²⁸ zbudowano w tym okresie kościoły filialne pod wezw. św. Jana Chrzciciela. Pomiędzy Kowalem i Kruszynem, na tzw. Diabełku ²⁹, wystawiono kaplicę ku czci św. Marka.

W archidiaconacie pomorskim, w którym w XV stuleciu założono więcej parafii, nieoznaczonymi z daty były: Czapielsk ³⁰, Iwiczno ³¹, Jasień ³², Kartuzy ³³, Mierzeszyn ³⁴ i Wojanów ³⁵.

¹⁵ Świecki. — Por. przyp. 42 w A.

¹⁶ Nowski. — Por. przyp. 55 w A.

¹⁷ Lęborski. — Por. przyp. 40 w D XII.

¹⁸ Gdański. — Por. przyp. 39 w A.

¹⁹ Tczewski. — Por. przyp. 78 w B I*.

²⁰ Pucki. — Por. przyp. 56 w A.

²¹ Berneński czyli kościerski (kościarzyński). — Por. przyp. 53 w A.

²² Monum. Wład. XI s. 33—76.

²³ ADWł; ABKP, akta 4 k. 2.

²⁴ ADWł; ABKP, akta 5 k. Iv.

²⁵ Libroński: Wstęp s. 37—38 i przyp. 153.

²⁶ a) Og.: w. na ter. par. Barcin, pow. szub., woj. bydg. (Kozierowski: Szymatyzm s. 32: Dąbrowka Barcińska). — W r. 1818 przyłączono D. do archidiec. gnieźn. (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), w której potem zesła do roli zwykłej wsi w par. Barcin (*Descr. Gnesn. A.* s. 151; Dąbrowa. — *Rocz. Archidiec. gnieźn.* 1958 s. 167). — Por. przyp. 9 w B I*.

b) Dokum.: Kozierowski: Szymatyzm s. 32 (przeł. w. XIV i XV).

c) P. wzm. par. w r. 1489 (*Teki arch.* VII s. 176, 191).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1527: św. Barbara (*Monum. Wład. XI* s. 72).

²⁷ P. wzm. kośc. w r. 1582 (*Monum. Wład. XIX* s. 51). — *Ćat. Dioec. Wład. 1875* s. 31. — *Słown. geogr.* IX s. 465.

²⁸ P. wzm. kośc. (og.) w r. 1578 (*Monum. Wład. XVII* s. 21). — Kozierowski (Szymatyzm s. 113—114) nie wie o tym kośc.

²⁹ P. wzm. kapł. w r. 1598 (*Monum. Wład. XX* s. 37—38).

³⁰ a) Og.: w. z kośc. pomoc. na ter. par. Pręgowo, pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (*Słown. geogr.* I s. 731—732). — W r. 1818 odszedł Cz., będący wtedy fil. par. Pręgowo (*Elench. Dioec. Cuj.* 1817, nlb.), do diec. chełmiń. (*Cons. Dioec. Culm.* 1858 s. 13). — Od r. 1918 (1925) par. należy do diec. gdań. (*Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 96—97). — Por. przyp. 66 w B I*.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 234 (bez bliż. określi. czasu powstania par.; na s. 378 — ind.: Czepiołki lub Czapielsk).

c) P. wzm. par. w r. 1534: Czepelki (*Arch. Kom. Hist.* X s. 113).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Barbara (*Fontes*, I s. 43).

³¹ a) Og.: w. na ter. par. Piece, pow. Starog. Gd., woj. gdań. (*Słown. geogr.* III s. 324). — Par. wygasła po wojnie trzynast. (*Arch. Kom. Hist.* X s. 115. — *Fontes*, II s. 236. — *Fankidejski*: *Utrac. kośc.* s. 250. — *Dec. chełmiń.* s. 581. — *Biskup—Tomczak*: *Mapy* s. 68 przyp. 174 i mapa) a I. przyłączono naprzód do par. Lubichowo, potem zaś Zblewo, z którą w r. 1818 wieś przeszła do diec. chełmiń. (*Diec. chełmiń.* s. 229, 581. — *Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 61). — Por. przyp. 82 w B I* i 28 w D X*.

b) Dokum.: *Fontes*, *Fankidejski*, *Diec. chełmiń.*, *Biskup—Tomczak*, *jw.* — *Kujot* (Parafie s. 187—188) wątpi w istnieniu par. I.

Oprócz tych kościoły filialne otrzymały następujące miejscowości Pomorza: Juszkowo³⁷ — na terenie parafii Święty Wojciech, Kniewo³⁸ — w parafii Góra, Kosowo³⁹ — na terenie parafii Przodkowo, Nowy Port czyli Głowa Gdańska

c) P. wzm. (nieist. już) par. w r. 1584 (Fontes, II s. 236).

d) Tyt. kośc. meznany.

³² a) Og.: w. z kośc. pomoc. na ter. par. Rokity, pow. ślup., woj. kosz. — W r. 1637 powrócił J., jako zwykła wieś w par. Pomysk Wielki (Cramer: Gesch. Lauenb. u. Bütt. I s. 24. — Biskup — Tomczak: Mapy s. 78) do diec. kuj. i pom. — Od r. 1818 miejsc. wchodziła w skład diec. chełmiń. — Po r. 1918 należała do prał. pil. — Od r. 1945 znajduje się w adm. kamień. (Schem. Adm. kamień. 1949 s. 207). — Por. przyp. 14 w D XIII.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 217, 220 (po r. 1365).

c) Wzm. o par. w XV w. (Fankidejski: Utrac. kosc. s. 232).

d) Tyt. kośc. przypuszcz.: Boże Ciało (Schem. Adm. kamień. 1949 s. 207).

³³ a) Og.: m. pow. na ter. woj. gdań. (Słown. geogr. III s. 883—887. — Hirsch: Karth. Kr. — Diec. chełmiń. s. 370—373). — W drugiej poł. w. XVI, razem z fil. Kiel-pino, należały K. do par. Goręczyno (Fontes, I s. 26, 109, 213). — W tym układzie weszły one w r. 1818 do diec. chełmiń. (Elench. Dioec. Cuj. 1817, nlb.). W r. 1862 przywrócono w K. par. (Diec. chełmiń. s. 370). Obec. K. są także stolicą dek. (Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 86, 87—88). — Por. przyp. 50 w A, 20 w D XIII i 5 w D XVI.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 160 (bez bliż. określ. czasu powstania par.). — Diec. chełmiń. (s. 370) nie wie o dawn. par. w K.

c) P. wzm. par. w r. 1583 (Fontes, I s. 26).

d) P. wzm. tyt. kośc. w r. 1583: św. Katarzyna (tamże).

³⁴ a) Og.: w. par. w pow. Pruszcz Gd., woj. gdań.; dawn. Nierzyszyno (Słown. geogr. VI s. 359; Mierzyszyn). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 14; Meisterwalde). — Od r. 1918 (1925) par. w diec. gdań. (Schem. Diec. gdań. 1958 s. 95—96).

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 234, 246; Mierzyszyn. — Schem. Diec. gdań. (s. 95) pod., że kośc. w M. został zbud. już w XIV w.

c) P. wzm. par. w r. 1534 (Arch. Kom. Hist. X s. 119; Nierzyszyno).

d) Tyt. kośc. — św. Bartłomiej (Słown. geogr.).

³⁵ a) Og.: w. na ter. par. Pruszcz Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. XIII s. 738. Wojanowo). W r. 1597 W. był już fil. par. Święty Wojciech (Fontes, II s. 406). — W tym położeniu wszedł on w r. 1818 do diec. chełmiń. (Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 13). — Od r. 1918 (1925) miejsc. należy do diec. gdań. (Schem. Diec. gdań. 1958 s. 99). — Por. przyp. 60 w A i 11 w B V.

b) Dokum.: Słown. geogr. — Kujot: Parafie s. 127 (przed w. XVI), 246.

c) P. wzm. par. (capella) w r. 1584 (Fontes, I s. 220; Wienowo).

d) P. wzm. tyt. kośc. (kapl.) w r. 1584: św. Mikołaj (tamże).

³⁷ a) Og.: w. na teryt. par. Pruszcz Gd. (Słown. geogr. III s. 642—643). — W r. 1818 przeszło J., razem z par. Święty Wojciech do diec. chełmiń. (Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 13). — Od r. 1918 (1925) w. należy do diec. gdań. (Schem. Diec. gdań. 1958 s. 99). — Por. przyp. 60 w A i 11 w C V.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 126—127; Jaśki. Wspomn. autor uważa, że J. było nawet samodz. par.

c) P. wzm. kośc. w r. 1597 (Fontes, II s. 406).

d) Tyt. kośc. meznany.

³⁸ a) Og.: w. na ter. par. Słuszewo, pow. lęb., woj. gdań. (Słown. geogr. IV s. 197). — W r. 1818, razem z kośc. w Górze, będącym wtenczas fil. par. Wejherowo (Elench. Dioec. Cuj. 1817, nlb.), weszło K. w skład diec. chełmiń. (Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 22). — Po r. 1918 w. na teryt. prał. pil. — Od r. 1945 miejsc. znajduje się w adm. kamień. (Schem. Adm. kamień. 1949 s. 138). — Por. przyp. 54 w B I*.

b) Dokum.: Słown. geogr. i na podst. c). — Kujot (Parafie) nie wie o kośc. w K.

c) P. wzm. kośc. (fil. capella) w r. 1583 (Fontes, I s. 15).

d) Tyt. kośc. — św. Maria Magdalena (cyt. za Słown. geogr.).

³⁹ a) Og.: w. na ter. par. Przodkowo (Słown. geogr. IV s. 469). — W r. 1584 nie wiadomo, czy K. jest wsią z kapl. lub fil. w par. Przodkowo, czy też samoist. par. (Fontes, I s. 214; II s. 266). — W r. 1818 weszło K., razem z kośc. w Przodkowie, który wtenczas był fil. w par. Kielno (Elench. Dioec. Cuj. 1817, nlb.), do diec. chełmiń. (Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 149, 150). — Por. przyp. 56 w B I* i 12 w C V.

albo Wisłoujście⁴⁰ — w obrębie parafii św. Katarzyny w Gdańsku, Orunia⁴¹ — w parafii Święty Wojciech, Rekownica⁴² — w parafii Kościerzyna, Starogard, parafia Najśw. Marii P. a później św. Mateusza — kościoły pomocnicze pod wezw. św. Jakuba i św. Katarzyny⁴³, Świecie, przypuszczalnie parafia św. Stanisława — kościół pod tyt. św. Michała⁴⁴ i Zukczyn⁴⁵ — na terenie parafii Kłodawa.

Kaplice publiczne zbudowano w tym okresie w Kościerzynie, za miastem — pod wezw. św. Krzyża⁴⁶, w Starogardzie, na Bramce Gdańskiej — pod tyt. Najśw. Marii P.⁴⁷ i w Zarnowcu, na cmentarzu — sw. Jerzego⁴⁸.

Kaplice zamkowe (i najczęściej publiczne) urządzono w tym okresie w Gra-

b) Dokum.: na podst. a) i c). — Kujot (Parafie) i Diec. chełmiń. (s. 762, 763) nie znają kośc. w K.

c) P. wzm. kośc. w r. 1584 (Fontes, II s. 266).

d) Tyt. kośc. nie odnaleziony.

40 a) Og.: obec. samodz. par. Gdańsk—Nowy Port (Słown. geogr. VII s. 304: Nowyport). — Po r. 1818 miejsc. znalazła się w diec. chełmiń., w której w r. 1866 została par. (Słown. geogr.). — Od r. 1918 (1925) par. N. P. znajduje się w diec. gdań. (Schem. Diec. gdań. 1958 s. 48—49). — Por. przyp. 39 w A i 36 w C VII.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 242.

c) P. wzm. kośc. (kielich z kapł.) w końcu w. XV (H e i s e : Die Bau. I s. 133).

d) Tyt. kośc. nieznan.

41 a) Og.: dzis. samoist. par. Gdańsk—Orunia (Słown. geogr. VII s. 605—606: Orunia, właśc. Orania). Kujot (Parafie s. 241, 243) inform., że kośc. w O. był fil. par. św. Katarzyny w Gdańsku, tymczasem w XVI w. był on fil. na ter. par. Święty Wojciech (Fontes, II s. 407), z którą w r. 1818 przeszedł do diec. chełmiń. (Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 13). Par., eryg. w r. 1839, weszła w r. 1918 (1925) w skład diec. gdań. (Schem. Diec. gdań. 1958 s. 36—38). — Por. przyp. 39 w A, 60 w B I* i 36 w C VII.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 241.

c) P. wzm. kośc. w r. 1584 (Fontes, I s. 221).

d) Tyt. kośc. nie odnaleziony.

42 a) Og.: obec. samodz. par. w pow. kościer., woj. gdań. (Słown. geogr. IX s. 604—605. — Diec. chełmiń. s. 386). W ciągu w. XVIII była R. fil. par. Grabowo Stare. W r. 1818, jako zwykła wieś w tejże par. (Elench. Dioec. Cuj. 1817, nlb.), przeszła ona do diec. chełmiń., w której ponownie uzyskała prawa najpierw fil. (Diec. chełmiń. s. 386), a ost. także samoist. par. (Spis Diec. chełmiń. 1958 s. 94). — Por. przyp. 53 w A.

b) Dokum.: K u j o t : Parafie s. 228. — Diec. chełmiń. s. 386.

c) P. wzm. kośc. w r. 1597 (Fontes, III s. 460: Rakownicza).

d) Tyt. kośc. — św. Michał (cyt. za Słown. geogr. (s. 604) i Diec. chełmiń.).

43 P. wzm. o nich w r. 1557 (cyt. za Diec. chełmiń. s. 575). Nie wym. tych kośc. Kujot (Parafie). — Por. przyp. 41 w A i 6 w B IV.

44 Diec. chełmiń. s. 604. — Kujot (Parafie) nie inform. o tym kośc. — Por. przyp. 42 w A, 42 w B I* i 34a w D XI.

45 a) Og.: w. nadal w tejże par. (Słown. geogr. XIV s. 675: Zuchcin). Kośc. nie istnieje od drugiej poł. w. XVI (Fontes, I s. 45, 115, 219; II s. 260). — W r. 1818 przeszedł Z., będący zwykłą w. na teryt. par. Kłodawa (Elench. Dioec. Cuj. 1817, nlb.), do diec. chełmiń. (Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 13). — Od r. 1918 (1925) miejsc. znajduje się w diec. gdań. (Schem. Diec. gdań. 1958 s. 93). — Por. przyp. 39 w C VII.

b) Dokum.: na podst. a) i c). — Kujot (Parafie) nie zna tego kośc.

c) P. wzm. kośc. (capella fil.) w r. 1583 (Fontes, I s. 45: Zuklin).

d) Tyt. kośc. nieznan.

46 P. wzm. kapł. (eccl.) w r. 1599 (Fontes, III s. 459). — Diec. chełmiń. (s. 389) nazywa ją również kapł. św. Barbary. — Kapł. tej, wzgl. kośc., nie pod. Kujot (Parafie). — Por. przyp. 53 w A.

47 P. wzm. kapł. w r. 1598 (Fontes, III s. 542). — Diec. chełmiń. s. 575. — Kujot (Parafie) nie wym. jej. — Por. przyp. 41 w A.

48 P. wzm. kapł. w r. 1584 (Fontes, II s. 269). — Diec. chełmiń. s. 526. — Nie inform. o niej Kujot (Parafie). — Por. przyp. 83 w B I* i 10 w C VI.

binach-Zameczku ^{48a} — na terenie parafii Ostrowite lub Wocławy, w Jasińcu ⁴⁹ — na terytorium parafii Serock i w Osieku ⁵⁰ — w obrębie parafii Skórcz. W Grabinach Duchownych ^{50a} — na terenie parafii Wocławy i w Radostowie ⁵¹ — na terytorium parafii Subkowy otworzyli kaplice półpubliczne cystersi oliwscy.

Kościół i kaplice szpitalne, obok przytułków (szpitali), powstały w Gdańsku, na Starym Mieście — pod wezw. św. Jakuba ⁵² (dla zeglarzy), w Gniewie, na Wodnej Bramie — kaplica niewiadomego tytułu ⁵³, w Kościerzynie — kaplica św. Jerzego ⁵⁴ i w Starogardzie, za Bramą Gdańską — prepozytura Św. Ducha ⁵⁵.

§ II. WIZYTACJE ORAZ ICH ŹRÓDŁA

Źródła pozwalające wykryć, ustalić i opisać wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej na przestrzeni w. XV wzbogaciły się w porównaniu z poprzednimi stuleciami. Oprócz dotychczasowych danych, dowodzących praktyki wizytacyjnej z istnienia parafii i wizytatorów (archidiakonów), ze statutów synodów metropolitalnych i diecezjalnych wrocławskich, z instrukcji wizytacyjnych, otrzymujemy obecnie nowe źródła w postaci zapisek rozsianych w aktach działalności biskupów, konsystorza — wrocławskiego i gdańskiego oraz kapituł — katedralnej wrocławskiej i ko-

^{48a} a) Og.: w. z kapł. na ter. par. Gemlice, w XIII w. Sydow albo Sitow (Słown. geogr. II s. 768—769. — *Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 91—92). — Por. przyp. 21 w C X oraz 48 i 52 w D XII.

b) Dokum.: Słown. geogr. (s. 769). — Kujot: Parafie s. 248. — Od drugiej poł. w. XVI nie ma wiadomości o tej kapł. (Fontes, I—III. — Biskup—Tomczak: Mapy).

c—d) Brak danych.

⁴⁹ P. wzm. kapł. w r. 1565 (Lustr. woj. pom. s. 198, 199). — Diec. chełmiń. s. 259. — Kujot (Parafie) nie zna tej kapł. — Por. przyp. 58 w A.

⁵⁰ a) Og.: od r. 1864 w. par., a ost. także siedziba dek. w pow. Starog. Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. VII s. 632—633. — Diec. chełmiń. s. 475—478. — *Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 109, 111). — Do diec. chełmiń. należy O. od r. 1818, wszedłszy do niej, jako w (z kapł.) par. Skórcz (*Cons. Dioec. Culm.* 1853 s. 21). — Por. przyp. 66 w C IV*.

b) Dokum.: Kujot: Parafie s. 269. — Diec. chełmiń. s. 475.

c) P. wzm. kapł. w r. 1583 (Fontes, I s. 78: Osziek).

d) Tyt. kapł. nieznany. Druga z rzędu kapł. w O., stojąca od r. 1702 poza zamk., była pod wezw. św. Rocha (Słown. geogr. s. 632. — Diec. chełmiń. s. 475).

^{50a} a) Og.: obec. prawdop. w. połączona z Grabinami-Zameczkiem w par. Gemlice (Słown. geogr. II s. 768: Grabiny, niem. Mönchengrebin. — *Schem. Diec. gdań.* 1958 s. 91—92). — Por. przyp. 48a oraz 21 w C X i 52 w D XII.

b) Dokum.: Słown. geogr. — Kujot (Parafie) nie wspom. o tej kapł. — Nie pod. o niej również źr. z drugiej poł. w. XVI (Fontes, I—III. — Biskup—Tomczak: Mapy).

c—d) Brak danych.

⁵¹ Diec. chełmiń. s. 632. — Kujot (Parafie) nie wym. jej. — Por. przyp. 76 w B I*.

⁵² S t a n k i e w i c z : Gdańsk s. 47. — Kujot (Parafie) nie inform. o tej kapł. — Por. przyp. 39 w A.

⁵³ P. wzm. kapł. w r. 1597 (Fontes, II s. 333). — Diec. chełmiń. s. 270. — O kapł. nie mówi Kujot (Parafie). — Por. przyp. 49 w A.

⁵⁴ P. wzm. kapł. (szpit.) w r. 1584 (Fontes, I s. 208). — Diec. chełmiń. s. 389. — Kujot (Parafie) nie wym. tej kapł. — Por. przyp. 53 w A.

⁵⁵ P. wzm. kapł. w r. 1598 (Fontes, III s. 542, 545). — Diec. chełmiń. s. 575. — Kujot (Parafie) nie wyl. tej kapł. — Por. przyp. 41 w A.

legiackiej św. Piotra w Kruszwicy⁵⁶. Zawierają one już niekiedy nominacje archidiakonów i wizytatorów delegowanych przez biskupów i synody.

Statutów synodów metropolitalnych gnieźnieńskich i diecezjalnych tutejszych zachowało się z opisywanego wieku więcej aniżeli z dwu poprzednich, a poza tym coraz częściej jest w nich mowa o wizytacjach kościelnych.

Instrukcji wizytacyjnych z w. XV posiadamy cztery⁵⁷. Trzy z nich dotyczą przeprowadzania wizytacji parafii (kościółów, duchowieństwa i wiernych) przez miejscowego ordynariusza lub jego zastępców a jedna przez metropolitę (arcybiskupa gnieźnieńskiego) albo jego delegata. Ta ostatnia mogła także służyć biskupom do zredagowania relacji o stanie diecezji, wysyłanej do Rzymu. Nosi ona tytuł: *Modus inquirendi super statu ecclesie generalis*. Powstała w kancelarii prymasowskiej w Gnieźnie przypuszczalnie w l. 1422—1423 i mogła być stosowana w ciągu całego XV stulecia. Opublikował ją w r. 1899 B. Ulanowski⁵⁸. Spośród formularzy służących do wizytowania parafii przez władze diecezjalne — najstarszy, powstały w środowisku gnieźnieńskim w l. 1407—1418, był używany w kilku diecezjach tejże metropolii, w tym również we wrocławskiej, w której został redakcyjnie przystosowany do miejscowych potrzeb i warunków. W tutejszej diecezji używali go wizytatorzy głównie w pierwszym i czwartym ćwierćwieczu XV stulecia. Zatytułowany: *Ordo subscriptus per dominos visitatores seu nuncios synodales*, był już czterokrotnie ogłaszany drukiem⁵⁹. Dwie pozostałe instrukcje, służące do wizytacji wewnątrzdiecezjalnych, są pochodzenia miejscowego (wrocławskiego) i były dotąd nieznanne. Pierwsza z nich została ułożona na podstawie części instrukcji metropolitalnej — *Modus inquirendi*. Nosi tytuł: *Forma inquisitionis et visitacionis ex officio*⁶⁰; mogła być używana w drugim ćwierćwieczu XV stulecia. Druga, nieznaną z nagłówką, albowiem nie ma początku, zamieszczona w aktach biskupa Zbigniewa z Oleśnicy przed r. 1480⁶¹, była prawdopodobnie w użyciu w trzecim i ostatnim ćwierćwieczu opisywanego stulecia.

Poza statutami synodów i zasygnalizowanymi instrukcjami, podającymi istotne przepisy odbywania wizytacji, również sami archidiakonowie w. XV pozostawili od siebie drobne nakazy, wskazówki i uwagi dla duchowieństwa podległego wizytacjom⁶².

⁵⁶ Tomczak. Kancelaria s. 121—130. — Librowski. Wstęp s. 57—59, 93—94, 97, 100, 150—157.

⁵⁷ Librowski: Wstęp s. 126—127 i przyp. 922, 924.

⁵⁸ Arch. Kom. Hist. V s. 197—213.

⁵⁹ Por. Librowski: Wstęp s. 126—127 i przyp. 922, 40.

⁶⁰ ADW1: ABKP, varia 1 k. 113—114v. — A. Tomczak (Kancelaria s. 152) zamiast oryginalnego podał tyt. nadany w rękop. ołówkiem przez ks. Z. Chodyńskiego: „Ratio visitandi episcopatum”.

⁶¹ ADW1: ABKP, akta 1 k. 1—1v.

⁶² Dokum. zostanie pod., na odpowiednich miejsc., poniżej.

Akta (sprawozdania i dekrety reformacyjne) z wizytacji kościołów i parafii diecezji kujawskiej i pomorskiej odbytych w ciągu w. XV przetrwały do nas tylko w stopniu minimalnym.

XVIII. WIZYTACJE ZA POWTÓRNEGO PONT. J. KROPIDŁY (1402—1421)

Biskup Jan Kropidło przybył powtórnie do Włocławka z diecezji chełmińskiej w r. 1402 i umarł w r. 1421¹.

Liczne przekazy dokumentowe, dotyczące życia i działalności biskupa Kropidły w tym okresie, do których dochodzą szczątki kopii akt jego kancelarii, konsystorza gen. włocławskiego i kapituły katedralnej, jak również materiały zawarte w kopiażach Archiwum Diecezjalnego we Włocławku i kilku rękopisach bibliotecznych, mieszczą w sobie obfite źródła służące do badań nad wizytacjami kościołów i parafii opisywanej diecezji².

§ I. WSTĘP — ZMIANY W DIECEZJI

1. SPRAWY OGÓLNE

Ksiązę-biskup miał w drugiej fazie swych rządów we Włocławku pracę spokojniejszą i dłuższy okres czasu na nią, toteż więcej dobrego zrobił teraz dla diecezji. Pojednany po śmierci stryja Władysława z Jagiełłą, zachował neutralność w czasie jego wojny z Zakonem niemieckim w l. 1409—1411³. Krzyżacy wstrzymali za to biskupowi dochody z Pomorza. Atoli Kropidło nie ugiął się przed przemocą i prowadził z nimi walkę o prawa majątkowe diecezji zarówno w Kraju jak i za granicą: wobec (anty)papieża Jana XXIII, cesarza Zygmunta i soboru w Konstancji. Chodziło mu o to, ażeby skasować niekorzystny układ zawarty w r. 1330 przez Krzyżaków z Maciejem z Gołańczy i przywrócić biskupstwu dziesięcinę snopową zamiast pieniężnej. Udało mu się jedynie zawrzeć z w. mistrzem Michałem Kūchmeister von Sternberg umowę odnoszącą się do odszkodowań wojennych (ze strony Zakonu) na rzecz diecezji⁴. Ponadto Krzyżacy podwoili w l. 1410—1413 swoje starania w Rzymie, na szczęście znowu bez realnych wyników, zmierzające do oderwania archidiacona pomorskiego od stolicy włocławskiej i utworzenia z niego oddzielnej diecezji⁵. Z drugiej strony także drogo okupione w r. 1410 zwycięstwo pod Grunwaldem nie przyniosło należytych owoców zarówno dla Polski jak i diecezji włocławskiej. Na mocy bowiem rozejmu zawartego z Jagiełłą w r. 1411 w Toruniu Za-

¹ Długosz: Hist. Pol. III s. 549; IV s. 282. — Długosz: Vitae ep. s. 534—536. — Damałowicz: Vitae ep. s. 277—286. — Fijałek: Chronolog. s. 46. — Liedtke: Walka. — Liedtke: Testamentum. — Tomczak: Kancelaria s. 124—125, 260. — Por. przyp. 2 w D XV.

² Por. przyp. 2 w D XIII, 2 w D XIV, 3 w D XV, 2—3 w D XVI, 2—5 w D XVII i 56 w E XVII*. — Tomczak: Kancelaria s. 124—125. — Akta działalności konsystorza gen. włocł., prowadzone dowodnie od r. 1401, i kapit. kat. włocł., pisane na pewno w r. 1401 i 1403, nie zachowały się do naszych czasów (Tomczak: Kancelaria s. 28 i przyp. 47, s. 125—126. — Por. przyp. 2—3 w D XVII). — Dokumenty zawarte w pierw. znanym od r. 1398 kopiariuszu włocł., z którego w l. 1412 i 1421 korzystał również bp Kropidło (Kod. Pol. II/1 nr 355. — Tomczak: Kancelaria s. 120. — ADW1: ABKP, akta 1 k. 106v.), przeszły zapewne do kop. późn.

³ Liedtke. Walka s. 27—40. — Kuczyński. Wielka wojna.

⁴ Reg. Theut. I/1/1 s. 188 nr 2988. — Bellée: Polen. — Liedtke: Walka s. 37—125. — Por. przyp. 4—5 w D XII.

⁵ Bieszk: Walka s. 21—28.

kon nadal zatrzymał Pomorze, na Kujawy zaś zaczął podejmować od czasu do czasu łupieżce wyprawy⁶.

Poza synodem i wizytacjami, o których zaraz będzie mowa, najważniejszymi wydarzeniami natury kościelnej za rządów Kropidły było zakończenie budowy (obecnej) katedry we Włocławku, którą konsekrował 13 maja 1411 r. pod wezw. Wniebowzięcia Najśw. Marii P., patronki poprzednich dwóch katedr, miejscowy biskup sufragan Jan Kaldeborn, dominikanin⁷, oraz zrównanie przez biskupa w l. 1410—1419 beneficjów prałackich i kanonickich w kapitule katedralnej⁸. Reforma ta nie utrzymała się na stałe w całości, a za to spowodowała wiele zadrażnień pomiędzy księciem i kapitułą, szczególnie o dobra wolborskie⁹ i prepozytury kolegiaty św. Michała w Krakowie¹⁰, które w celu zjednoczenia kanoników dla pozytywnej sprawy, Kropidło uprzednio obiecał wcielić do wspólnego uposażenia teje kapituły. Zamknięciem ogólnodiecezjalnych osiągnięć było uzyskanie w r. 1418 przez księcia Jana od Władysława Jagiełły dla posiadłości biskupstwa włocławskiego tych samych przywilejów, którymi cieszyły się już dobra arcybiskupstwa gnieźnieńskiego¹¹. W tymże r. 1418 kapituła katedralna wybrała, wbrew woli biskupa, na jego koadiutora Jana Pellę z Niewiesza, h. Pomian, prepozyta kruszwickiego i kanonika włocławskiego, który jednak, z powodu intryg nieprzychylnych mu Krzyżaków, nie otrzymał zatwierdzenia od papieża Marcina V¹².

2. ZMIANY TERYTORIALNE

PARAFIE, KOŚCIOŁY, KAPLICE I KLASZTORY

Na terenie obydwu archidiakonatów kujawskich nie znamy z daty żadnej parafii, która by powstała w czasie tego pontyfikatu.

W archidiakonacie pomorskim erygował biskup w r. 1402 we wsi Łęgowo, w obrębie parafii Kłodawa, kaplicę, która następnie przekształciła się w filię a pod koniec tego stulecia — w samoistną parafię¹³. Jednocześnie we wsi Banino¹⁴, na terenie parafii Matarnia, otworzono filię z kościołem pod wezw. św. Michała. Około r. 1407 przeniesiono ośrodek parafialny z Koźmina, gdzie koś-

⁶ Długosz: Hist. Pol. IV s. 1—128, 457—458. — Hist. Pol. I/1 s. 568—583, 590—593.

⁷ Monum. Wład. XVIII s. 74. — Chodyński: Sufr. włocł. s. 30. — Morawski: Monogr. Włocł. s. 202. — Librowski: Kat. włocł. s. 9.

⁸ Kod. Pol. II/1 nr 352. — Monum. Wład. XIV nr 478, 482—483; XXV nr 464, 570, 572, 592, 605. — Stat. kapit. włocł. s. CXVIII—CXXIII. — Librowski: Kapit. włocł. s. 45—47.

⁹ Kod. Pol. II/1 nr 360. — Monum. Wład. XIV nr 40—41, 487; XXV nr 143, 160, 604.

¹⁰ Monum. Wład. XIV s. 53 nr 481; XXV s. 63 nr 566.

¹¹ Kod. Pol. II/1 nr 362. — Monum. Wład. XIV s. 8 nr 19; XXV s. 4 nr 2, s. 6 nr 15.

¹² Bieszk: Walka s. 30—31.

¹³ a) Og.: w. par. w pow. Pruszcz Gd., woj. gdań. (Słown. geogr. V s. 658—659). — Po r. 1818 par. w diec. chełmiń. (Cons. Dioec. Culm. 1858 s. 13; Langenau). — Od r. 1918 (1925) par. na teryt. diec. gdań. (Schem Diec. gdań. 1958 s. 94—95). — Por. przyp. 39 w C VII.

b) Dokum.: Kujot. Parafie s. 128—129, 246. — ADWi: AUA, kop. 6 k. 161—162 (odpis dok. erekcyjnego). — Por. przyp. 22 w C X i 5 w D XVI.

c) P. wzm. kośc. (par.) w r. 1583 (Fontes, I s. 40; Łęgnowo).

d) P. wzm. tyt. kośc. (par.) w r. 1597: św. Mikołaj (Fontes, II s. 407).

¹⁴ Kośc. zniszczony prawdop. w czasie wojny trzynast. (Diec. chełmiń. s. 759). — Kujot (Parafie) me wym. go. — Por. przyp. 50 w B I*.

ciół się zapadł, do pocysterskiej świątyni w Pogódkach, wskutek czego parafia ta przez dłuższy czas nosiła dwie nazwy¹⁵.

W l. 1419—1420 ufundowali Krzyżacy w Gdańsku, na Starym Przedmieściu, konwent franciszkański z kościołem Św. Trójcy¹⁶. Po r. 1419 brygidki gdańskie otworzyły sobie kaplicę domową we wsi klasztornej Witomino¹⁷, w parafii Chylonia.

3. ZMIANY PERSONALNE

Urząd archidiacona włocławskiego po prałacie Piotrze, wspomnianym w źródłach jeszcze w r. 1412¹⁸, sprawował zapewne Stanisław z Komorzna (pow. kluczborski), występujący na tym stanowisku dopiero i jedynie pod r. 1418, mający we Włocławku również prebendę kanoniczną¹⁹.

Archidiaconem kruszwickim był w dalszym ciągu znany już Paweł z Bowelna, wymieniany w źródłach jedynie w r. 1412²⁰.

Po Mikołaju Szymonowiczu, względnie Janie Soppninim, archidiaconię pomorską piastował gdańszczanin Jan Crauwel, wspomniany na tym urzędzie w dokumentach z l. 1413—1433²¹.

§ II. WIZYTACJE

1. METROPOLITALNE ROZPORZĄDZENIA O WIZYTACJACH

W czasie drugiego pontyfikatu Kropidły we Włocławku odbyły się przynajmniej trzy synody prowincjalne gnieźnieńskie: w r. 1406 w Kaliszu — pod przewodnictwem arcybiskupa Mikołaja z Kurowa, oraz w r. 1414 w Uniejowie i w r. 1420 — zaczęty w Wieluniu a skończony w Kaliszu, oba pod prezydencją arcybiskupa Mikołaja Trąby. Co do przeprowadzenia trzeciego synodu za tegoż metropolity, mianowicie w r. 1415 w Łęczycy, nie ma pewności. Ponieważ także akta synodu uniejowskiego nie zachowały się, nie można mówić o ewentualnych źródłach wizytacyjnych w nich zawartych²².

Statuty synodu kaliskiego z 20 maja 1406 r. zostały już po dwakroć opublikowane²³. Pierwszy i najdłuższy spośród czterech artykułów tego synodu mówi o wizytacjach kościelnych.

Owoce posoborowego (sobór w Konstancji 1414—1417) synodu wielunsko-kaliskiego (13 stycznia i 25 września) była nowa kodyfikacja kościelnego prawa polskiego, wypowiadająca się w powstaniu tzw. *Zbioru* Mikołaja Trąby,

¹⁵ Kujot: Parafie s. 148—149. — Diec. chełmiń. s. 399. — Por. przyp. 33 i 41—42 w C VIII.

¹⁶ Schwengel: Apparatus s. 451 (r. 1431). — Kantak: Franciszkanie, I s. 344—345. — Stankiewicz: Gdańsk s. 49. — Por. przyp. 39 w A.

¹⁷ a) Og.: obec. samodz. par. Gdyna—Witomino (*Spis Diec. chełmiń.* 1958 s. 71). — Por. przyp. 32 w D XII i 7 w D XVI.

b) Dokum.: Diec. chełmiń. s. 728. — Kujot (Parafie) nie inform. o tej kapł.

c—d) Brak wiadomości.

¹⁸ Por. przyp. 19 w D XVII. — Kod. Pol. II/1 nr 355.

¹⁹ Bomecki (Herbarz. X s. 377) nazywa go Stanisławem z Komornik (w pow. pozn.) h. Łódzia. — Przyjmuje to Chodyński (Prał. włocł. s. 332), nadając mu nazw. Komozyński. Sprowadził go jednak bisk. ze Śląska. — Por. przyp. 11 w D XVI.

²⁰ Por. przyp. 11 w D XVI i 20 w D XVII.

²¹ Por. przyp. 23 w D XVII. — Hirsch: St. Marien. I s. 82. — Fijałek: O archidiał. s. 151.

²² Encykl. kośc. XXVII s. 401. — Podr. encykl. kośc. XXXVII/XXXVIII s. 320.

²³ Const. Gnezn. s. 219—222. — Starod. pomn. I s. 415—416.

kilka razy drukowanego²⁴. Zbiór ten zachowuje z poprzednich synodów przepisy jeszcze wtedy aktualne a nad *Synodykiem* arcybiskupa Jarosława góruje kompletnością treści i metodą, opartą na pięcioksięgowym podziale *Dekretów* Grzegorza IX. Jak tamten posiada on charakter urzędowy a ponadto zasięgiem swoim obejmuje cały Kraj (prowincje kościelne gnieźnieńską i lwowską)²⁵. Obszerne statuty *Zbioru* Trąby zawierają również liczne i ważne rozporządzenia wizytacyjne.

1° ZARZĄDZENIA WIZYTACYJNE SYNODU Z R. 1406

Każdorazowy arcybiskup gnieźnieński powinien zwoływać synod prowincjalny co trzy lata; on sam i poszczególni biskupi — synody diecezjalne co roku, za wyjątkiem tego, w którym odbywa się metropolitalny; ponadto tak arcybiskup jak i biskupi winni się starać o przeprowadzenie (przed synodem diecezjalnym) wizytacji. W wypadku zaniedbania tych obowiązków muszą złożyć pod karą suspensy na potrzeby swych katedr: arcybiskup 100 a biskupi po 50 grzywien.

Druk: 1. Const. Gnezn. s. 220—221 c. 1. — 2. Starod. pomn., I s. 415—416 § 1.

Primo, quod deinceps futuris temporibus quilibet archiepiscopus Gneznensis, qui pro tempore fuerit, de triennio in triennium provincialem teneatur synodum, per se vel alium, convocare. Ipse quoque et quivis episcopus prefate Gneznensis provincie in antea, quolibet anno, semel in sua ^adiocesi propria^a dioecesanam teneatur similiter, per se vel alium, sinodum, eo anno excepto, quo provincialis sinodus celebratur. ^bSuas quoque^b dioceses prefati archiepiscopus et episcopi visitari procurent, subditorum excessus corrigant, mores reforment, statuant et ordinent, que animarum salutem crediderint profutura. Quod si forte, quod absit, prefati archiepiscopus et episcopi antedictas sinodos, ut premittitur, absque causa rationabili, quam in provinciali sinodo tunc proxime secutura teneantur exponere, contempserint, neglexerint aut distulerint convocare, archiepiscopus pro provinciali neglecta centum, pro dioecesana vero obmissa ipse et quivis^c episcopus negligens quinquaginta^d marcas grossorum Pragensium numeri Polonici et consueti, sine cotradicione et^e difficultate qualibet, pro fabrica sue proprie metropolitane vel cathedralis ecclesie persolvere teneatur. Quas penas, si archiepiscopus centum marcas, elapso triennio, ipse vero vel quicumque alius episcopus quinquaginta marcas, anno elapso, solvere, ut prefertur, non curaverit infra mensem, extunc suspensionis ab ingressu ecclesie incurrat sententiam ipso facto; qua tamdiu ligatus permaneat, quousque premissa pena, quam^f incidit, integraliter persolvatur; qua plenarie et effectualiter persoluta, sine alia absolutione, predicta suspensio sit sublata.

Myśli wspomnianego synodu prowincjalnego, poświęcone wizytacjom kościołów rozwinął i pogłębił w r. 1415 synod diecezjalny wrocławski biskupa Wacława²⁶; nie uczynił tego jednak, jak mniema T. Silnic-

^{a-a} Const. Gnezn.: propria dioecesi. — ^{b-b} Const. Gnezn.: Suasque. — ^c Const. Gnezn.: quisquis. — ^d Const. Gnezn.: L. — ^e Const. Gnezn.: seu. — ^f Const. Gnezn.: in quam.

²⁴ W nowszych czasach — w r. 1875 przez U. Heyzmanna (Starod. pomn. IV s. 173—288) oraz w l. 1915—1920—1951 przez ks. J. Fijałkę i A. Vetulanego (Zbiór Trąby).

²⁵ K a ł w a : Rys hist. s. 139—144.

²⁶ Synod. Wrat. s. 47: Visitatio cleri per archidiaconos. — S a w i c k i . Concilia, X s. 111 nr 12, s. 115 nr 12, s. 390—391.

ki²⁷, synod archidiecezji gnieźnieńskiej odbyty przez arcybiskupa Mikołaja z Kurowa w Łęczycy w l. 1407—1411. Wspomniany arcybiskup, jak zaznaczono wyżej, swoje zarządzenia dla archidiakonów oparł na postanowieniach synodu włocławskiego z r. 1402.

2° ZARZĄDZENIA WIZYTACYJNE SYNODU Z R. 1420

Zbiór prawny arcybiskupa Trąby, będący owocem wspomnianego synodu, dwukrotnie zajmuje się wizytacjami: raz z okazji pierwszego wyczerpującego w prawodawstwie krajowym okreslenia obowiązków biskupów i archidiakonów a drugi — przy wyliczaniu środków do zwalczania husytyzmu. W tym ostatnim rozdziale jako siódmy środek (*remedium*) podaje wizytacje diecezji.

a. *De officio ordinarii*

Wśród obowiązków ciężących na biskupach ordynariuszach synod ten wylicza przede wszystkim ich powinności synodalno-wizytacyjne, powtarzając je, z niewielkimi zmianami, za synodem kaliskim z r. 1406. Oprócz tego omawiany synod zobowiązuje biskupów do posiadania przy kościołach katedralnych więzień dla trzymania w nich przestępców, wykrytych m. in. również w czasie wizytacji.

Druk: 1. Starod. pomn., IV s. 196—198. — 2. Zbiór Trąby s. 30—33.

Statuimus, quod deinceps futuris temporibus quilibet archiepiscopus Gneznensis, qui pro tempore fuerit, de triennio in triennium^a provinciale teneatur sinodum, per se vel per alium, convocare, ipse quoque et quivis episcopus prefate Gneznensis provincie in antea quolibet anno semel in sua propria diocesi diocesanam teneatur, similiter per se vel per alium, sinodum congregare, eo anno excepto, quo provincialis sinodus celebratur. Suas quoque dioceses prefati archiepiscopus et episcopi visitare procurant, subditorum excessus corrigant, mores refovent, statuunt^b, ordinant et videant, que animarum saluti crediderint profutura. Quod si forte, quod absit, prefati archiepiscopus et episcopi ante dictas sinodos, ut premititur, absque causa rationabili, quam in provinciali sinodo tunc proxime secutura teneantur exponere, contempserint, neglexerint aut distulerint convocare: archiepiscopus pro provinciali neglecta centum, pro diocesana vero obmissa ipse et quivis episcopus negligens quinquaginta marcas grossorum Pragensem, numeri Polonici et consueti, sine contradictione seu difficultate qualibet pro fabrica metropolitana vel cathedralis ecclesie persolvere teneatur. Quas penas, si archiepiscopus centum marcas, elapso triennio, ipse vero vel quicumque alius episcopus quinquaginta marcas, anno elapso,olvere, ut prefertur, non curaverit infra mensem, extunc archiepiscopus episcopum comprovincialem negligentem, premissa monicione, censura ecclesiastica compellat ad solvendum, metropolitanus^c vero per sinodum provinciale auctoritate presentis concilii similiter compellatur. — —

Ad hec statuimus, ut singuli episcoporum suos^d carceres habeant circa ec-

^a Starod. pomn.: terminum. — ^b Starod. pomn.: statuent. — ^c Starod. pomn.: metropolitanus. — ^d Starod. pomn.: suorum. — ^{e-e} Wyd. z l. 1512, 1527 i 1528 mają inny szyk zdania. — ^f Starod. pomn.: visitant. — ^g Starod. pomn.: Hus. — ^h Starod. pomn.: qui.

clesiam cathedralem, in quibus falsarii incorrigibiles et apostate vel alii, qui hoc meruerunt, recludentur.

Może w następstwie ostatniego zarządzenia biskupi kujawscy i pomorscy posiadali trzy takie pomieszczenia przy swoich rezydencjach: we Włocławku, Wolborzu i Subkowach²⁸.

b. *De officio archidiaconi*

Archidiaconi są obowiązani corocznie, osobiście albo przez odpowiednich zastępców, zwizytować parafie swoich archidiaconatów; w czasie wizytacji powinni oni m. in. zbadać, czy kapłani umieją odprawiać mszę św.; zarówno archidiaconom, jak dziekanom czy innym wizytatorom, nie wolno, pod grozą ekskomuniki, pobierać wynagrodzenia od zarządców parafii niewizytowanych, lub jeszcze gorzej — *pro concubinis tenendis*.

Druk: 1. Starod. pomn., IV s. 195. — 2. Zbiór Trąby s. 28—29.

Item statuimus, quod archidiaconi suos archidiaconatus singulis annis visitent, per se vel per alios idoneos, fideliter et non perfunctorie, in quo ipsorum consciencias oneramus. Et dum officium visitacionis exercent, ab omnibus presbiteris sibi subiectis audire Canonem teneantur, et eos, si id, quod legunt, intelligant, examinare in officio misse, toto ordine in verbis, gestis atque signis.

Non solum iure canonico sed etiam constitutionibus et statutis prohibitum fore noscitur, sub penis gravibus, archidiaconis et aliis iurisdicionem habentibus de consuetudine vel de iure ac eorundem vicesgerentibus, ne a subditis seu ecclesiarum rectoribus, ipsis non visitatis, procuraciones et expensas in pecunia audeant extorquere; quia tamen hiis non obstantibus, sue cupiditatis laxantes habenas in hiis culpabiles et remissi manifeste noscuntur, ordinamus et statuimus, ut de cetero ipsi archidiaconi et alii iurisdicionem habentes vel eorum vicesgerentes, videlicet decani rurales, a locis non visitatis et presertim pro concubinis tenendis publice in statu dampnabili, in suarum animarum periculum, non audeant a rectoribus ecclesiarum vel aliis presbiteris pecunias exigere. Alioquin contra facientes virtute statuti presentis excommunicationis sententiam incurrere volumus ipso facto. Et nichilominus, si quos processus in premissis promulgaverint, decernimus irritos et inanes.

c. *Remedia contra hereticos*

Siódmym środkiem obmyślonym przez synod do zwalczania husytyzmu mają być wizytacje kościołów całej diecezji, przeprowadzone przez odpowiednich wizytatorów. Oni to w czasie wizytacji powinni szczególnie rozglądać się za husytami oraz ich książkami.

Druk: 1. Starod. pomn., IV s. 240, 241. — 2. Zbiór Trąby s. 94, 96.

Septimum remedium, quod domini episcopi dirigant et expediant visitatores literatos, integre opinionis, archidiaconos vel alios, qui visitent^f totam diocesim, inquirendo de fautoribus, receptatoribus et defensoribus pravitatis heretice Iohannis Huss^g; et specialiter, quod^h faciant sibi libros presentari, tam per rectores parochialium ecclesiarum, quam eorum predicatores, circa quos videntes diligenciam habeant, an aliqua suspecta sint in eisdem libris inserta; et si invenerint, extunc eosdem suspectos de heresi, si poterint, vinctos representent. Alioquin faciant, ut superius est premissum.

²⁸ Wiz. kośc. i par. oraz dóbr bisk. włocł. z w. XVI—XVII.

2. MIEJSCOWE ŹRÓDŁA WIZYTACYJNE

1° ZARZĄDZENIA WIZYTACYJNE SYNODU Z L. 1417—1418

Pismem datowanym 13 września 1417 r. z Raciążka zwołał Kropidło do katedry wrocławskiej na dzień 20 listopada tegoż roku synod diecezjalny²⁹. Ponieważ biskup nazwał go generalnym i zaprosił nań także joannitów, przebywających jeszcze w archiakonacie pomorskim^{29a}, synod był przewidziany dla całej diecezji. Pragnąc osobiście przewodniczyć obradom, zbiegającym się ze swoimi pertraktacjami gospodarczymi z Krzyżakami, przesunął Kropidło (pismem administratora diecezji Sędziwoja, zachowanym tylko do duchowieństwa kujawskiego) termin rozpoczęcia synodu na 9 stycznia 1418 r.³⁰ Atoli również wtedy nie wziął on udziału w zgromadzeniu, któremu w jego imieniu przewodniczył sufragan Waław Sporer³¹. Akta synodu, mogące wypowiadać się również na temat wizytacji, nie zachowały się. Na ich treść naprowadza w pewnej mierze przytaczana poniżej odezwa archidiakona wrocławskiego Stanisława z Komorzna.

2° WIZYTACJA GENERALNA DIECEZJI

a. Zapowiedź wizytacji

Raciążek 13 września 1417 (?)

Biskup Kropidło powiadamia proboszczów dekanatu radziejowskiego o wysłaniu przez siebie do tamtejszych parafii wizytatorów (*nuncios synodales*) w osobach magistra Marka, proboszcza w Zbrachlinie, i Marcina, proboszcza w Przypuście, z nakazem przeprowadzenia wizytacji wewnętrznej przed wspomnianym synodem. W związku z tym nawołuje duchowieństwo tegoż dekanatu do okazania uległości wizytatorom.

Oryg.: nieznan.

Kopia współcz.: Bibl. Jagiel. Rps nr 348 s. 306.

Druk., Arch. Kom. Hist., V s. 230.

Iohannes³² Dei gracia episcopus Wladislaviensis discretis viris ecclesiarum parochialium rectoribus per et infra decanatum ruralem Radzoviensem³³ existentibus salutem in Domino. Quia sinodum nostram diocesanam, Domino dante, die dominico inmediate post festum [sancti]^a Elisabeth sequente³⁴ celebrandam in diocesi Wladislaviensi per nostras litteras patentes intimavimus³⁵ ad omnium noticiam dicte synodi celebrationem deducentes; verum quia ut no-

^a Wyras dod. przez podpisanego. — ^b Arch. Kom. Hist.: Przymust. — ^c Arch. Kom. Hist.: testes. — ^d Słowo dod. przez W. Abrahama. — ^e Arch. Kom. Hist.: vestris.

²⁹ Arch. Kom. Hist., V s. 229—230. — Synod. Wład. s. 9—10.

^{29a} Por. przyp. 19 w D XIII.

³⁰ Arch. Kom. Hist. X s. 230—231. — Synod. Wład. s. 10—11.

³¹ Synod. Wład. s. 11. — Por. Szostkiewicz: Katalog s. 167.

³² Przed intyulacją dok. znajdował się w rękop. nr 348 nagłówek. Processus contra testes [raczej] nuncios] sinodales, nad. mu dopiero przez kopistę i wydruk. w Arch. Kom. Hist. (s. 230 nr 2).

³³ Dek. radziej. wchodził wtedy (w dalszym ciągu) do archidiak. kruszw. — Por. Librowski: Wstęp s. 37.

³⁴ Dnia 20 listopada 1417 r.

³⁵ Por. przyp. 29.

strorum subditorum, ad quorum correccionem et refõracionem intendimus, excessus canonice corrigantur et nobis nostreque sinodo emendandi plus paulo innotescant, honorabilem ac discretum virum mgrum Marcum, in Sbrachlino et Martinum, in Przypust^{b36} ecclesiarum parochialium rectores in nuncios^{c37} sinodales delegamus ac in parte sollicitudinis nostri pontificalis officii presentibus deputamus; mandantes quatinus eosdem nostros nuncios^c sinodales recipiatis et honeste pertractetis ipsis [in]^d inquirendo de statu, vita et conversacione vestra^e, parentes et obedientes tamquam nobis, proviso quod circa dictam inquisitionem et examen per dictos nuncios^c sinodales per nos deputatos facienda ipsorum consciencias oneramus. Quod si, qui in premissis rebelles extiterint et mandatis nostris non paruerint, ipsos et eorum quemlibet penam sinodalem et inobediencie volumus incurrere ipso facto. Datum Raczans³⁸.

b. Metropolitalna instrukcja wizytacyjna przystosowana dla diecezji włocławskiej

a. *Ordo visitationis* z początku w. XV

Przedstawiony nizej sposób odbywania wizytacji kościołów powstał w kancelarii arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja z Kurowa, albo przedej jeszcze w konsystorzu gen. gnieźnieńskim, w l. 1407—1411, czyli zaraz po synodzie łączycykim teje archidiecezji. W l. 1415—1418 został on uzupełniony artykułami o husytach. Twórcą jego był prawdopodobnie oficjał gnieźnieński Mikołaj z Łagiewnik, syn Strzeszkona († 1418). Oryginalna instrukcja gnieźnieńska nie zachowała się. Znamy ją tylko z dwóch odmian, które z niej powstały. Pierwsza przystosowana do potrzeb wizytacyjnych diecezji poznańskiej, zachowała się w odpisie zamieszczonym w formularzu konsystorza gen. poznańskiego, sporządzonym przez ks. Stanisława Cieńskiego w drugiej połowie w. XV. Druga — w kodeksie zbliżonym do formularza, powstałym na początku XVI stulecia w środowisku włocławskim (w Kowalu), staraniem ks. Michała z Krobi. Oba egzemplarze tylko nieznacznie różnią się między sobą. Odpis poznański pragne widzieć jako autora formularza wizytacyjnego oficjała Mikołaja, włocławski natomiast — raczej synod w Łęczycy. W praktyce na jedno to wychodzi. Jako powstały przed r. 1418, *Ordo subscriptus* nie jest związany z kodyfikacją kalisko-wieluńską arcybiskupa Mikołaja Trąby z r. 1420, jak to mniemał B. Ulanowski³⁹, a za nim S. Zachorow-

³⁶ Par. Zbrachlin i Przypust, należące wówczas do sąsiadującego z radziej. dek. raciańskiego, dzis. nieszawskiego. — Por. przyp. 33 w A i 47 w C IV*.

³⁷ Zapowiedź Kropidły wcale nie dotyczy testes synodales czyli świadków synodalnych albo wizytacyjnych, jak to z rękop. odczytuje W. Abraham (Arch. Kom. Hist. V s. 230 nr 2) oraz przyjmuje za nim S. Zachorowski (Sądy s. 76—77), ale nuntii synodales czyli wizytatorów delegowanych do par. przez synod. Świadkowie syn., pochodzący z najbliższego terenu wizytacji, mieli zadanie inform. wizytatorów, odpowiadając na podst. posiadanych wiadomości na ich pytania. Natomiast ci, wysłani przez bisk. Jana, nie wiedzą dotąd o życiu i zachowywaniu się duchowieństwa par.; o tym mają się przekonać właśnie przez dokonanie tam wizytacji. — Por. Librowski: Wstęp s. 126 i przyp. 921.

³⁸ Data opuszczona w kop. i wyd. 1.

³⁹ Arch. Kom. Hist. V s. 29—30.

ski⁴⁰. Nie przeszkadza to wcale, że instruktarz mógł być używany, i to nie tylko w wymienionych trzech diecezjach, przez całe pierwsze półwiecze XV stulecia, a miejscami nawet dłużej^{40a}.

β. Dotychczasowa znajomość instrukcji

Formularz poznański dostał się, nie wiadomo w jakim czasie, do zbioru rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Królewcu, w której był znany w XIX w. jako *Liber cancellariae Stanislai Ciołek, episcopi Posnaniensis* († 1437). Omawiany kodeks, zwany z tego powodu (mniej słusznie) królewieckim, został dwukrotnie opracowany i opublikowany, raz — w większości przez J. Caro⁴¹, drugi raz — w wyborze przez B. Ulanowskiego⁴². Samą zaś instrukcję wizytacyjną ogłosił (w r. 1879) prof. Caro w wyjątkach⁴³, a prof. Ulanowski (w r. 1895) w całości⁴⁴. Rękopis instruktarza w wersji wrocławskiej, znajdujący się wtenczas w Bibliotece Kapituły a dziś Seminarium Duchownego we Wrocławku, wydał naprzód w r. 1889 B. Ulanowski⁴⁵, a następnie w r. 1890 ks. Z. Chodyński⁴⁶. Wreszcie w trzydzieści lat po ostatniej publikacji Ulanowskiego poddał *Ordo subscriptus* krytycznemu rozbirowi i ocenie T. Silnicki⁴⁷.

γ. Czas posługiwania się instrukcją

Nie można dokładnie stwierdzić, w jakiej mierze i w którym czasie posługiwali się wizytatorzy diecezji wrocławskiej i pomorskiej omawianą instrukcją. Za korzystaniem z niej przemawia umieszczenie powyższego przepisu w formularzu wrocławskim. Za używaniem go w okresie powtórnych rządów Kropidły, a nawet dłużej, świadczy ruch husycki, szerzący się wtedy także w diecezji wrocławskiej⁴⁸. Jednakże zarówno kopista Michał z Krobi, jak i za nim ks. Z. Chodyński zamieścili *Ordo subscriptus* dopiero przy artykułach przedwizytacyjnych archidiacona wrocławskiego Pawła z Łyczek z r. 1487. Opierając się na tym można by mniemać, że opisywana instrukcja była tu używana powtórnie w ostatnim ćwierćwieczu XV stulecia, za drugim nawrotem husytyzmu na Kujawach i Pomorzu⁴⁹. Jako pochodzącą z tego czasu, a więc za późniejszą od

⁴⁰ Sądy s. 10.

^{40a} Silnicki: *Ordo visitationis* I i II.

⁴¹ Arch. f. österr. Gesch. Bd 45 i 52. — Do przyp. 41—47 por. Librowski: Wstęp s. 126 przyp. 922, ⁴⁰.

⁴² Arch. Kom. Praw. I s. 169—256.

⁴³ Arch. f. österr. Gesch. Bd 52 s. 248.

⁴⁴ Arch. Kom. Praw. I s. 253—256.

⁴⁵ Arch. Kom. Hist. V s. 29—32.

⁴⁶ Synod. Wład. s. 26—27.

⁴⁷ *Ordo visitationis* I i II.

⁴⁸ Starod. pomn. IV s. 240, 241. — Zbiór Trąby s. 94, 96. — Hist. Pol. I/1 s. 583—584. — Hist. Kość. I s. 571, 574.

⁴⁹ Monum. Wład. IV — Karwowski: Husytyzm. — Macek: Husyci. — Maleczyńska: Ruch hus. s. 443—444, 448, 520—522. — ADWi: ABKP, akta 1.

wersji poznańskiej (królewieckiej), wziął też naszą instrukcję prof. Silnicki, który nie miał w ręku kodeksu wrocławskiego⁵⁰.

δ. Tekst instrukcji

Ordo subscriptus zawiera: 1) wskazówki dla samych wizytatorów, 2) formę przysięgi dla świadków synodalnych, różną dla duchownych i świeckich, 3) pytania stawiane świadkom i 4) sposób sporządzania protokołu wizytacyjnego. Pierwszego i ostatniego członu nie miały jeszcze poprzednie instruktarze. Pierwszy pragnie poinformować wizytatorów, co i w jakiej kolejności mają wizytować, ostatni zaś — jak mają to zapisać.

Zarówno artykuły jak też uwagi instrukcji naprowadzają, że była ona przeznaczona dla wizytatorów delegowanych do wizytacji przez biskupów lub synody. W następstwie tego wizytacje odbyte na jej podstawie nosiły charakter generalnych.

W celu zgromadzenia całości źródeł wizytacyjnych tej diecezji, przedrukujemy także niniejszy formularz. Nie porównujemy natomiast naszego przepisu wizytacyjnego z podobnym tekstem poznańskim (królewieckim), gdyż na tym miejscu nie jest to potrzebne.

Ordo subscriptus per dominos visitatores seu nuncios sinodales iste servabitur, ut in forma:

Oryg.: nieznan.

Kopia: Bibl. Włocł. Rps nr 172 (pocz. w. XVI).

Druk. 1. Arch. Kom. Hist., V s. 29—30. — 2. Synod. Wład. s. 26—27.

^a *Primo et principaliter*^a

Ad quemcunque plebanum venerint, inprimis intrent ecclesiam et conspiciant bene, si sacramenta Ecclesie habentur in bona custodia, et presertim venerabile sacramentum Corporis Christi et baptismus, et inquirent medio iuramento a plebano et vicariis, quociens renovantur?

Item circa negligentes conspiciant etiam, si corporalia habeantur munda, quot missalia, et utrum bona in qualibet ecclesia; et si ecclesia servetur munde et honeste?

Item si cimiteria sint distincta per fossata vel circumsepta ut sacrum a non sacro possit discerni?

Item si habeant stanneas^b vel plumbeas flasculas pro conservacione vini, et vinum probetur, quale sit?

Item examinentur in Canone et formis consecracionis Corporis et Sanguinis Christi et forma baptismi, in forma absolucionis laicorum vel sacerdotum.

Hiis expeditis recipiantur iuramenta a plebano et vicariis et ministro ecclesie de veritate dicenda et falsitate vitanda, ita quod presbiteri iurent super

^{a—a} Nagłówek wyodrębniony z tekstu przez nas. — ^b Arch. Kom. Hist.: stanneas. — ^c Arch. Kom. Hist.: secuntur [s]. — ^d Arch. Kom. Hist.: omnam. — ^{e—e} Arch. Kom. Hist.: examinetur, utrum in predicando versatur et docendo exortatur [s]. — ^f Arch. Kom. Hist. i Synod. Wład.: hovisator. — ^g Brak w Arch. Kom. Hist. — ^h Arch. Kom. Hist.: hoc. — ⁱ Arch. Kom. Hist.: conueniant. — ^j Arch. Kom. Hist. i Synod. Wład.: in-

⁵⁰ Ordo visitationis, I s. 467, II s. 485.

Evangelium, et minister ecclesie super Epistolam, laici autem, qui secundum^c consuetudinem prescriptam, iurent super Passionem.

Forma iuramenti pro prebiteris

Ego N. iuro ad sancta Dei Evangelia, quod dicam omnem^d veritatem, quam scio, et super qua requisitus fuero per dominos visitatores in causa presentis visitacionis non causa favoris, odii vel indignacionis, sed pure propter Deum, et ne incurram periurium. Ita me Deus adiuvet et sancta Dei Evangelia.

Forma iuramenti pro laicis

Ego N. iuro ad Passionem Christi, quod dicam omnem veritatem, quam scio, et super qua requisitus fuero per dominos visitatores non causa favoris, amicitie, odii, ire vel indignacionis, sed pure propter Deum, et ne incurram periurium. Ita me Deus adiuvet et omnes sancti.

Examen testium

Istis expeditis, exclusis vicariis, in aliquo loco honesto, ut in ecclesia vel in stuba propter frigus, examinetur plebanus de vita vicariorum et conversacione, et viceversa vicarii quilibet, excluso plebano, de vita plebani et conversacione, et quilibet laicorum per se, excluso plebano et vicariis, ut infra sequitur:

[1] Et primo, si plebanus ^eexemplariter vivit in predicando verbo et docendo exemplo^e vel non?

[2] Item, si plebanus sit concubiniarius et si inventus fuerit concubiniarius publicus vel occultus; inquiratur a quot annis fovit concubinam et quot pueros procreavit ex ea? et similiter fiat inquisicio de vicariis et ministris ecclesie.

[3] Item, si plebanus sit suspecte vite, puta adulter, horisator^f, tabernator et si sepe inebriatur?

[4] Item, si celebrat sepe et quociens in anno?

[5] Item, si servat canes venaticos et si per se exercet venacionem clamorosam?

[6] Item, si est dilapidator bonorum ecclesie inutiliter, ut emendo tunicas concubinis vel filias maritando vel aliis modis inhonestis? et ista omnia conscribantur.

[7] Item inquiratur quilibet diligenter ex testibus, utrum sciat vel constet sibi, quod aliqui pueri seu infantes sunt mortui sine baptismate per negligenciam plebani vel vicariorum?

[8] Item, si plebanus vel vicarius docet formam baptisandi pueros debiles per laicos vel vetulas, qui non possunt deportari ad ecclesiam, ad baptisandum propter debilitatem?

[9] Item, si aliqui in parrochia sunt mortui absque confessione per negligenciam plebani vel vicariorum, vel absque procuracione sacramentorum, videlicet^g Corporis Christi vel unccionis?

[10] Item, si plebanus, vicarius hortatur populum, ut sciat Oracionem Dominicam, Ave Maria et Simbolum Apostolorum, et hic^h si docet populum predicta?

[11] Item, si declaret populo decem precepta Dei et ea precipit observari, et signanter dies festivos, et si hortatur populum, ut singulis dominicis diebus et festivis conveniatⁱ ad divina et intersit^j predicacioni seu sermoni?

[12] Item, si declarat septem mortalia peccata et docet modum confitendi simplices; et si plebanus sepe confitetur? Similiter aliena peccata, et sic de aliis correquisitis.

[13] Item, si plebanus vel vicarius vel aliquis ex gracialibus, ubi habentur tales, inducit aliquas novitates, que saperent heresim vel sectas^k Wicleffista-

rum¹ vel Hussitarum, et si aliquis presbiterorum habet libros, codices vel quas-
cunque compilationes predictorum Wykleffi¹⁵¹, Iohannis Huss^{m52}, Ieronimiⁿ⁵³
dampnatorum^o hereticorum per Ecclesiam; et eciam si habet libros sequacium
dictorum hereticorum, vel aliorum ex ipsis, ut magistri Iacobelli de Praga⁵⁴,
de heresi vehementer suspecti et precipue de Communionē^p laicorum sub utra-
que specie; et si libri aliqui^q fuerint inventi per visitatores? conspiciantur in ti-
tulis seu in principiis, et domini visitatores illos libellos seu codices recipiant^r
ad ipsorum manus et, ipsis receptis, presentent domino archidiacono.

[14] Item, si aliquos invenerint ex plebanis vel presbiteris seu clericis sim-
plicibus, tenentes vel defendentes sectam vel heresim predictorum hereticorum,
sine mora deferant ipsos per eorum scripta vel nuncios domino archidiacono.

[15] Item inquiratur a quolibet plebano, si habet statuta sinodalia ultimo
confecta et in sinodo in Lancicia^{s55} pronunciata, et ulrum ea exequantur, et in
singulis mensibus ad minus semel perlegant et ipsorum sciant continenciam?

[16] Item domini visitatores conscribant omnes plebanos non residentes in
suis ecclesiis, et causas, cur non resident, inquirant.

[17] Item inquirant diligenter de plebanis et presbiteris omnibus, si aliqui
ex ipsis sint lusores tesserarum^t vel in alea, vel contenciosi et tabernarii tales
sint?

[18] Item, si reverenter visitent infirmos cum sacramentis, precedente cande-
la cum vexillo et campanula^{u2}

[19] Item, si predicti aliqui usuras exercent vel aliqua alia lucra illicita^v si-
militer exercent?

[20] Item, si iniungunt penitentibus panitencias pecuniales vel missarum
appreciandarum?

[21] Item domini visitatores de aliis defectibus inquirant, qui supra non con-
scripti, secundum industriam et circumspeccionem ipsis a Deo concessam.

Item domini visitatores, expedito officio sue^w visitacionis conscribant omnes
defectus, quos invenerint in aliqua ecclesia, in plebano vel in ministris eccle-
sie, et conscriptos et posthac^x bene^y correctos et concordatos, nichil obmitten-
do, dirigant domino archidiacono per nuncium fidelem, derelictis circa se co-
piis propter pericula, quas venientes ad futuram sinodum celebrandam repor-
tent similiter archidiacono, ut concordet prima scriptura cum copiis, ne vicio
scriptoris aliquid obmittatur.

Forma conscribenda talis est^z

N. plebanus talis ecclesie inventus est ex testimonio sex testium, vel octo,
fide dignorum, in concubinato publico seu occulto^{aa}, abquinque, sex, septem^{ab}
vel decem annis vel pluribus; ac^c prout fuerit rei veritas, ita scribatur^{ac}, et tot
pueros procreavit.

tersint. — ^k Arch. Kom. Hist.: sectam. — ^l Synod. Wlad.: Wiklefarum. — ^{l-1} Nie ma
w Synod. Wlad. — ^m Synod. Wlad.: Hus. — ⁿ Synod. Wlad.: Jeromini. — ^o Arch. Kom.
Hist. i Synod. Wlad.: dampnatorum. — ^p Synod. Wlad.: crimine. — ^q Brak w Synod.
Wlad. — ^r Nie ma w Synod. Wlad. — ^s Arch. Kom. Hist.: licencja [s!]. — ^t Arch. Kom.
Hist.: tasserum. — ^u Arch. Kom. Hist.: campenula. — ^v Arch. Kom. Hist.: illiciti. —
^w Synod. Wlad.: suo. — ^x Arch. Kom. Hist.: post hoc. — ^y Arch. Kom. Hist.: tantum. —
^z Synod. Wlad.: liet. — ^{aa} Arch. Kom. Hist.: oculo. — ^{ab-ab} Arch. Kom. Hist.: 5, 6, 7. —
^{ac-ac} W nawiasie okrągłym w Synod. Wlad.

⁵¹ Jan Wiklif, założ. wiklifityzmu († 1384).

⁵² Jan Hus, założ. husytyzmu († 1415).

⁵³ Hieronim z Pragi, zwolennik Husa († 1416).

⁵⁴ Jakubek ze Stribra, ojciec utrakwizmu († 1429).

⁵⁵ Syn. archidiec. gnieźn. odbyty w Łęczycy między r. 1407 a 1411 (Sawicki:
Concilia, V s. 3—43). — Por. przyp. 40a.

Item tot pueri sine baptismate mortui sunt per negligenciam plebani vel vicariorum.

Item tot, puta tres vel quatuor, infirmi mortui sunt sine confessione et sacramentis; et de aliis contentis in articulis per modum interrogatoriorum supra descriptis.

c. Przebieg wizytacji

Przebieg wizytacji generalnej, zapowiedzianej przed wspomnianym synodem, nie jest znany. Można przypuszczać, że zwizytowano wtenczas nie tylko sam dekanat radziejowski, ale całą diecezję.

d. Akta wizytacyjne

Wspomniana instrukcja jest pierwszą chronologicznie, która wyraźnie mówi o konieczności sporządzenia przez wizytatorów sprawozdań wizytacyjnych, a nawet podaje sposób ich wykonania. Mimo to, jak polecenia biskupie odnoszące się do przeprowadzenia wizytacji w innych dekanatach poza radziejowskim, tak protokoły wizytacyjne i dekrety reformacyjne wizytacji, choćby najkrótsze, wszystkich dekanatów diecezji nie zachowały się.

3° PRZYPUSZCZALNE WIZYTACJE ARCHIDIAKOŃSKIE

Ażeby ówczesne, ześwietczone duchowieństwo chciało przestrzegać postanowień wzmiankowanego synodu, osłabionych w swej powadze nieobecnością na nim biskupa, archidiakoni diecezji wystosowali niedługo po synodzie, może w r. 1418 lub 1419, listy okólne do podległego sobie kleru z przypomnieniem najważniejszych artykułów synodalnych oraz szczególnie gólowymi pouczeniami o zachowaniu się tegoż w życiu prywatnym i wobec wiernych. Znamy jedynie takie rozporządzenia wydane przez archidiakona włocławskiego Stanisława z Komorzna⁵⁶. Z dokumentu tego wynika, że archidiakoni posiadali dobrą znajomość osobistego życia duchowieństwa i jego pracy duszpasterskiej. Znajomość tę mogli zawdzięczać zarówno omówionej wyżej wizytacji generalnej, przeprowadzonej przez wizytatorów delegowanych, jak bardziej jeszcze własnym wizytacjom, które mieli odbywać corocznie.

Nie znamy liczby oraz przebiegu owych wizytacji archidiakońskich.

Nie zachowały się również, nawet w najmniejszej części, ich akta.

4° OGÓLNY POGLĄD NA DZIAŁALNOŚĆ DUSZPASTERSKO-WIZYTACYJNĄ KROPIDŁY

Za Długoszem — większość historyków polskich wypowiedziała się ujemnie o kościelnej działalności tego biskupa, zarzucając mu przede wszystkim zbyt świeckie życie i przesadne zainteresowania natury go-

⁵⁶ Synod. Wład. s. 11—13.

spodarczej⁵⁷. Te ostatnie, na ile dotyczyły dóbr diecezji kujawskiej i pomorskiej, starał się wytłumaczyć i pozytywnie ocenić ks. A. Liedtke⁵⁸. Bogatej jego działalności politycznej dotychczas nie przedstawiono w sposób wyczerpujący. Na czoło prac duszpasterskich w czasie drugiego pontyfikatu Kropidły we Włocławku wysuwa się synod (czy może więcej synodów) i wizytacje. Jego zasługi w tej dziedzinie, może zbyt pochlebnie, tak ocenia w odezwie do duchowieństwa wspomniany archidiakon włocławski: *Quamvis dudum Rmus in Christo Pater et D. D. Iohannes — sui cleri principaliter ac demum tocius plebis sibi commisse salutem diligens, morum honestatem gestiens viteque laudabilis frugalitatem exoptans, affectu paterno, iam statuttis diocesanis, iam in processibus, iam visitacionibus spiritualibus atque synodalibus, tam publicis quam privatis, fecit, hortabatur, tam per se quam suos officiales et vicarios spirituales*⁵⁹ — —.

DE DIOECESIS VLADISLAVIENSIS VISITATIONIBUS

FASCICULUS 2: VISITATIONES ANNIS 1123—1421

Summarium

1. Quo pateat temporum ordo fasciculo 2 et 3 contentus. Medii aevi tempus, quod ad visitationes ecclesiarum paroecciarumque dioecesis Vladislaviensis spectat, 2 et 3 fasciculo primi voluminis huiusce operis exhibetur. Cuius temporis adversa spatia sunt: annus 1123, quando suis initiis describenda dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae oriebatur, et annus 1563, quo absolutum est Concilium Tridentinum, quod, ad visitationes canonicas peragendas easque promptiores reddendas, nova ratione adhibita, hac in re praecipue valuit. Cum autem medii aevi acta visitationum nostrae dioecesis nulla omnino ad nos pervenerunt, liquet fasciculo 2 et 3 propositi lectori operis visitationes actis non relatas explicari.

Primum consilium fuit, ut antetridentinae visitationes secundo, qui prodibat, fasciculo nostrae commentationis insererentur, cumque autem una ex parte res valde incrementum ceperit, altera ex parte, habita typographicae artis ratione, fasciculi nostri studii, peculiaribus Commentariis editi, nimis tumescere non possent, oportuit congestam curatamque historicae materiae copiam adhuc duas in partes (fasciculus 2 et 3) dividere. Quo factum est, ut 2 fasciculus visitationes ann. 1123—1421, fasciculus autem 3 visitationes ann. 1422—1562 complecteretur.

Annus 1422 maxime eiusmodi discriminationem secumfert. Quemadmodum dictum est ipsas tabulas visitationum dioecesis Vladislaviensis ante Tridentini Concilii tempus factarum non exstare. Feliciter tamen accidit, ut ab anno 1422 non solum cursum et modum peragendarum visitationum, verum etiam earundem fortasse tabulae quid contineant, quodammodo cognoscere possimus, quae cognitio manat tum ab exilibus nuntiis ac notitiis auctoritate fultis, passim sparsis in actis tunc iam temporis asservatis Generalis Consistorii Vladislaviensis, tum ab anno 1437 inventis in similibus actis Capituli Cathedralis Vladislaviensis, tum ab anno 1467 conditis in actis Consistorii Gedanensis,

⁵⁷ Por. przyp. 2 w D XV i 1 w E XVIII.

⁵⁸ Liedtke: Walka.

⁵⁹ Synod. Wlad. s. 11.

tum ab anno 1480 datis in actis Episcoporum Dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae, tum demique ab anno 1516 positus in actis Capituli Collegialis ss. Petri et Pauli Crusciviciae.

2. Indicia de visitationibus ante Synodum Tridentinam instituendis. Ecclesiarum visitationes ab ipsis primordiis dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae constituebantur. Saeculo XII non alia sunt argumenta visitationes fieri, nisi ecclesiae et parociae recognoscendae atque de officii sui munere manentes visitatores: episcopi et praecipue archidiaconi. Ab saeculo XIII de archidiaconis aliisque visitatoribus (delegatis et decanis) deque eorum laboribus nuntii crebriores dantur. Praeterea ad superiora visitationum monumenta accedunt nova, quae sunt synodi dioecesanæ, quibus praemittendae erant ecclesiarum visitationes; quibus in synodis executioni mandabantur visitationis praecepta; hisce documentis annectuntur vetustissimae ad nostram memoriam allatae *Interrogatoriae visitationum formulae* primo dimidio eiusdem saeculi exaratae. Eadem autem aetate ac postera, quando Concilium Tridentinum celebrari coeptum est, plurima visitationum indicia ab ipsis decretis synodorum metropolitanarum Gnesmensium feruntur, quibus etiam dioecesis Vladislaviensis astringebatur. Quibus visitatoriis praemissis medio saeculo XIV nova adiungitur instructio; *Exhortatio visitationis*. Tempore saeculi XV quattuor novae visitationum formulae inducuntur: primum *Ordo subscriptus*, qui prior omnium clare indicit, ut visitationum tabulae conficiantur — ineunte eodem saeculo factus, deinde *Modus inquirendi*, indistinctae indolis — exeunte prima quarta parte saeculi, tum *Forma inquisitionis* — rectius vero secunda quarta parte saeculi condita, postremo *Instructio ignoti tituli* — altero dimidio saeculi confecta. Praeter illas formulas, quasdam pusillas notationes de visitationibus afferunt memorata iam episcoporum, consistoriorum, capitulorumque acta. Primo dimidio XVI saeculi plurima de factis visitationibus argumenta praebent statuta synodorum provincialium et dioecesanarum atque acta rerum ab episcopis gestarum. Haec et supra numerata, quae sunt in assiduo usu historiae monumenta, si in unum conferuntur, fere omnia visitationum praemissa et subsequenta porrigunt ubique lata toto in campo XVII—XIX saeculorum.

Ex synodorum decretis, praesertim provincialium, apparet saeculo XIII visitationes canonicas hac in dioecesi, ceterum et in tota metropolitana provincia Gnesnensi, non solum fuisse bene notas, verum etiam penitus consuetas, easque saeculis XIV—XVI saepius quam postea, nostra praesertim aetate, fere quotannis celebratas esse; quo factum est, ut ipsae et visitatoribus et visitato clero et populo viluerint, quippe quae a visitatoribus non episcopali dignitate auctis peragerentur.

3. Publicatio fontium ad visitationes pertinentium. Quem praefatum probatumque visitationum codicem, ad annum 1421 paene praescriptis synodorum et instructionibus constantem, hoc in nostro opere integrum typis mandamus. Cum autem eiusmodi fontes historici ad annum 1563 satis pauci remanerent, et saepe res communes totius provinciae Gnesnensis continerent, iuxta decreta dioecesana Vladislaviensia ponuntur decreta metropolitana, eaque, cum sint generaliora, primo loco excuduntur. Ea de causa quod hi 2 fasciculo publicati textus maxima ex parte noti sunt (nos vero locamus ut in unum colligantur), criticam eorum iteratam impressionem curamus, servata mediaevali ratione typographica, multisque in locis superiorum editorum lectiones corrigentes. Formularum interrogationes ante visitationem missas per numeros uncatis parenthesibus distingumus; prefer interpunctionem etiam signa interrogatoria addimus. Cum in amplo studio typis publicamus visitationum fontes, saepius breves, multis in locis editorum, venustatis causa, scripturam cursivam non adhibemus (sicuti sunt tituli, indices, explanationes quae ad relationes fontium et rei literariae referuntur, annotationes textuum rerumque).

4. Quid contineat fasciculus 2. Argumenta 2 fasciculi servato temporum ordine accurata, dividuntur in capita, quae singulos episcoporum Vladislaviensis et Pomeraniae dioecesis pontificatus continent. Qui episcopi sunt: Swidgerus, Wernerus, Honoldus, Stephanus, Ogerus, Bartho, Michaël, Wolimirus, Alberus, Wislaus, Gerwardus, Matthias de Golancz, Sbiluthus de Golancz, Theodoricus (electus), Joannes — prin-

ceps Opoliensis dictus Aspergillum, Henricus — princeps Legniciensis, Nicolaus de Kurow atque iterum Joannes Aspergillum — summa 18. Praeterea, ineunte quovis saeculo mutationes et visitationes notantur, de quibus haud constat an huic illique episcopo imputari possint. Quattuor eiusmodi capitibus simile est caput primum quod visitationibus, quae fieri poterant tempore Crusviciensi describendae dioecesis, destinatum est. Integer 2 fasciculus 23 inaequae molis capita tenet.

Quodcumque caput paragraphos 2 capit. Paragraphi priores sunt quasi prooemia peculiaria, quibus singulorum episcoporum, dum pontificatu et potestate in dioecesi fruebantur, mutationes describuntur quae 1) ad res generales, 2) ad fines, 3) ad personas spectabant. Paragraphi posteriores, quodammodo ipsum commentationis fundamentum, de cursu, de modo deque non exstantibus, eodem tempore, relationibus factarum visitationum tractant. Ubi mutationes finium delineantur — quae res est aptissima ad cognoscendas explorandasque temporum hominumque de cursu, dioecesis visitationes canonicas — maximum momentum tenent exhibiti, servato temporum ordine, ab anno 1325 recensens decanatum, praesertim paroeciarum, monasteriorum, ecclesiarum sacellorumque.

5. *Indoles rerum fasciculi 2.* Quod usque ad ann. 1421 praeter synodorum mandata, visitationum formulas, aliquotque documenta, quibus archidiaconi et visitatores creantur, vera visitationum acta (relationes, observationes instaurationis) servata non sunt, ob eam rem fasciculus 2 potius materiam historicam et iuridicam quam archivalem exhibet. Prooemia peculiarium reddendorum pontificatum (mutationes in ipsa dioecesi) ampliora sunt, descriptiones visitationum breviores. Cuius rei causa est, quod reapse maior in dioecesi pars vigentium postea ecclesiarum et paroeciarum saeculis XI—XIV orta est, earundem ortus in annotationibus non solum documentis muniendus sed etiam fusius explanandus erat. Inchoato iam saeculo XV paroeciarum numerus minor crevit, annotationesque igitur sequentibus in fasciculis rariores fiunt. Sequitur inde, ut fasciculo 3 potissimam partem teneat ars archivistica (visitationes earumque documenta), fasciculo autem 4, ann. 1563—1600 concludente, prorsus aliter ac fasciculo 2, rerum condiciones evadant.

6. *Annotationes.* Fasciculus 2 plurimas habet annotationes, quas in singulis capitibus numerus 1 incipit. Aliquot centuriae annexorum forma composita redduntur (a, b, c, d). Quae formae praecipue adhibentur ad illustrandos primum citatos locos ecclesias paroeciales, quasi paroeciales aut sacella habentes. In articulo annexorum littera a) distincto generalia, tum profana tum ecclesiastica, de oppido, vico, paroecia nuntiantur. Qui loci ad normam vigentis nunc rei administrandae in Civitate (districtus, palatinatus) et Ecclesia (paroecia, dioecesis) definebantur. Articulus b) annexorum coaluit in praecipua documenta ad expositos operis textus valitura. In articulo c) prima in fontibus et in re litteraria historica occurrens mentio de eadem paroecia, monasterio, ecclesia, sacello allegatur. Tandem in articulo d) eiusmodi mentio de titulo ecclesiae et sacelli applicatur. Dum eorundem locorum ceterae mentiones aut census fiunt, lector, prout opus est, ad illa ampliora annexa revocatur. Rem litterariam quaestionis hic tractatae, in annexis per ascendentes temporum gradus positae, citamus id est habita ratione eius originis et auctoris (ad investiganda in singulis quaestionibus scientiae historicae incrementa), primum in publicandis fontibus, deinde in commentationibus denique in rerum copia manuscriptisque studiis contenta.

7. *Adhibitae abbreviationes.* In fasciculo 2 huius commentationis tria genera notarum compendiarum adhibemus nempe: 1) archivorum, bibliothecarum eorumque copiarum, 2) fontium typis editorum et rei litterariae tractatae, 3) singulorum vocabulorum locutionumque. In tertio genere vocabula in notas compendiaras redacta hoc ordine ponuntur: verbum, substantivum, adiectivum, adverbium.